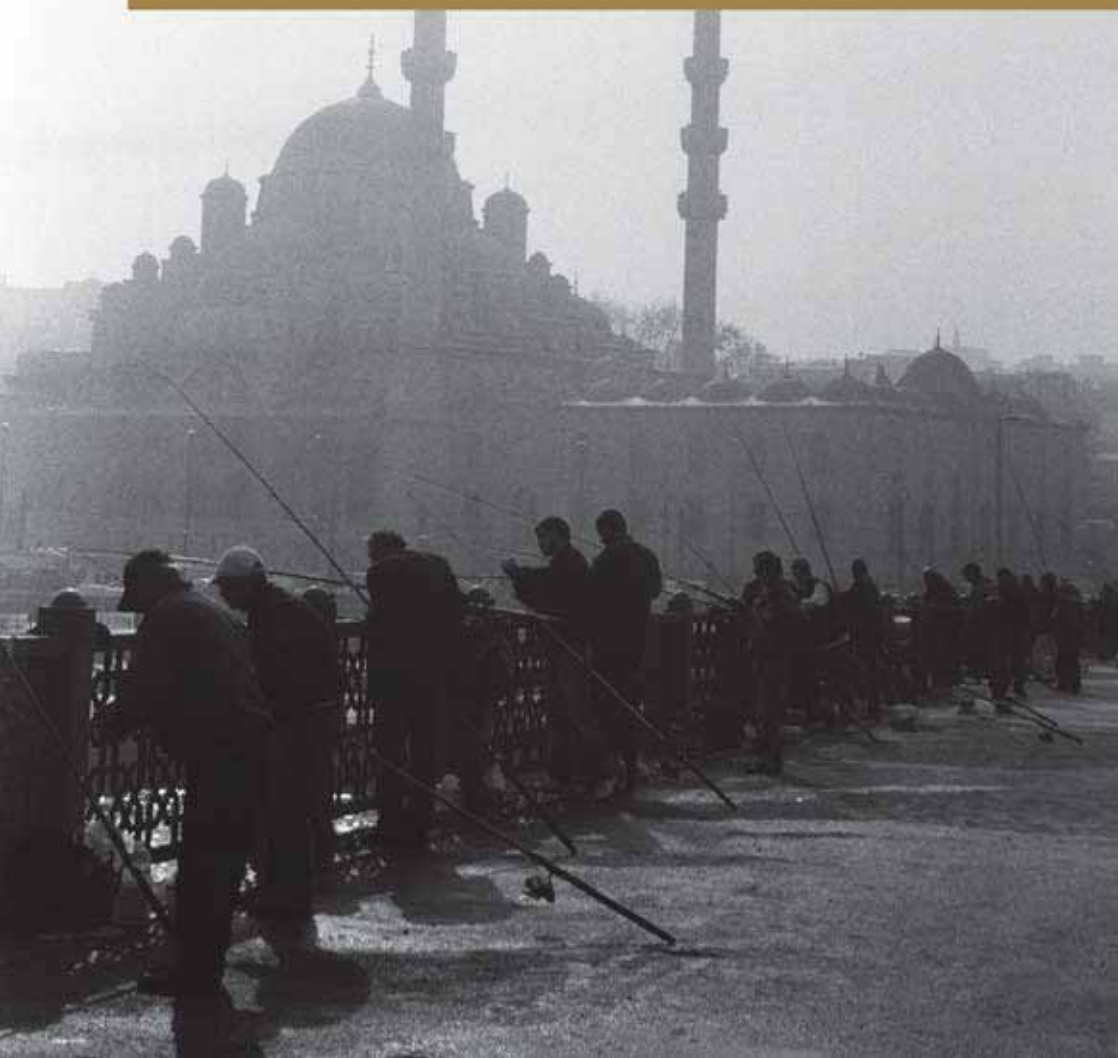

Jubileumsnummer SFII 50 år

Dragomanen

14/2012

Dragomanen
14/2012

Dragomanen

Årsskrift utgiven av
Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul &
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner
14/2012

Redaktör och ansvarig utgivare:
KRISTINA J. HESSE

Redaktionskommitté:
KARIN ARAS,
HELENA BANI-SHORAKA,
SUSANNE OLSSON

ISSN 1402-358X

Författarna ansvarar själva för innehållet i sina artiklar
© 2012 Dragomanen, författarna och fotograferna

Omslag: bild på framsidan *Brofiske*, foto Louiza Lindbäck, 2010. Bild på baksidan *Karaköy-
hamnen*, foto Karin Aras, 2008.

Produktion: eddy.se ab, Visby 2012

Tryckeri: Elanders Sverige AB, Mölnlycke 2012

Dragomanen erhålles vid medlemskap i Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner
www.instanbulvanner.se

Innehåll

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul fyller 50 år KRISTINA J. HESSE	9
Återblickar, minnen och forskning av pionjärer och direktörer	15
Svenska forskningsinstitutet i Istanbul 50 år CARL-GUSTAF ANDRÉN	15
Pionjärer och varumärken ULLA EHRENSVÄRD	23
Svenska Forskningsinstitutets tidiga år – minnesbilder från 1960-talet BO UTAS	31
Minnen från Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul för 40 år sedan CHRISTOPHER TOLL	41
Bland stadier och hippodromer i Turkiet PAAVO ROOS	49
Istanbulinstitutet och arkeologin PONTUS HELLSTRÖM	57
Islam-Väst – att våga livet för dialogen BENGT KNUTSSON	69

6 INNEHÅLL

Turkiet under ett halvsekel – en personlig tillbakablick ELISABETH ÖZDALGA	79
Istanbulinstitutet 50 år – en konsthistorikers perspektiv KARIN ÅDAHL	95
Från Istanbul till Dunhuang BIRGIT N. SCHLYTER	103
Forskning på gång	111
Gifter, droger och mat – om läkemedel i den medeltida medicinen i islam LENA AMBJÖRN	111
Om det religiösa klimatet i senantikens Labraunda – utgrävningarna 2005–2010 JESPER BLID	125
Vems förlorade liv? Medias rapportering om dödligt våld mot kvinnor i Turkiet ÅSA ELDÉN	135
Den goda staten enligt Augustinus och islamistisk teologi CHRISTER HEDIN	141
Migration i Mellanöstern för 5000 år sedan KRISTINA J. HESSE	149
Arkitektursymbolik i senromersk och tidigbysantinsk bildkonst CECILIA OLOVSDOTTER	157
Stipendiater och forskare i början av karriären	167
Att skapa ett rum utan plats: Tangokulturen i Istanbul ANNA-MARIA HÄLLGREN	167
SFII stipendiater hösten 2011 och våren 2012	175

Litteratur och kultur	179
Osman Ikiz: Rüzgârların Yolunda: Fotoğraf Sanatçısı, Şair Lütfi Özkök RECENSION AV MATS MÜLLERN	179
Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul 50 år. En jubileumsskrift PRESENTATION AV HELENA BANI-SHORAKA	182
Turkish Immigrant Literature in Diaspora ABSTRAKT AV FÖRFATTAREN JITKA ZAMRAZILAOVA JAKMYR	183
Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul	185
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner	186

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul fyller 50 år

KRISTINA J. HESSE

Redaktör

Välkommen till årets nummer av Dragomanen som till stor del uppmärksammar det 50-årsjubileum som med anledning av institutets tillkomst 1962 firas i år. En rapport från själva jubileumsdagarna i Istanbul den 1–2 juni återfinns här nedan. I första delen av publikationen kan ni sedan njuta av minnen och återblickar av de pionjärer som var med vid den tiden det begav sig. Här berättar även institutets direktörer genom åren om sina erfarenheter från forskning och arbete i Istanbul.

Därefter redovisas intressant forskning som är på gång bland institutets kollegor. Här möter vi bredden och tidsdjupet bland institutes forskare: Åsa Eldén skriver om sina studier om samtida kvinnovåld i Turkiet, Lena Ambjörn redovisar forskning om droger och gifter i den medeltida medicinen i Islam, medan Christer Hedin berättar om islamistisk teologi och Augustinus syn på den goda staten. Cecilia Olovsdotter redogör för symboliken i senromersk och tidigbysantinsk arkitektur, och Jesper Blid informerar om de senantika Labraundautgrävningarna. En inblick i hur migration i området kunde ha sett ut för 5000 år sedan ges av Kristina Hesse.

En stor del av forskningsinstitutets verksamhet består av att stödja studenter och forskare i början av karriären genom utdelning av stipendievistelser i Istanbul. Dessa stipendiater utgör framtid och återväxt inom SFII. En kort presentation av årets stipendiater och deras inriktningar ges i detta avsnitt. Här kan vi även läsa en intressant och underhållande artikel om tangokulturen i Istanbul av den tidigare stipendiaten Anna-Maria Hällgren. Dragomanen avslutas med

nyheter och recensioner inom litteratur och kultur, ett avsnitt som i framtiden kommer att ges mer utrymme.

Rapport från jubileumsdagarna i Istanbul

Jubiléet startade fredagen den 1 juni med Öppet Hus. Institutets personal guidade i de nyrenoverade, ombyggda och jordbävningssäkrade lokalerna i Dragomanhuset samt i det nybyggda annexet. I jubileumsskriften, som recenseras i slutet av detta nummer av Dragomanen, kan man läsa om de nya fräscha lokalerna.

Förfriskningar och tilltugg utanför det nybyggda annexet.

Pionjärer i samtal. Från vänster: Greger Widgren, Carl-Gustaf Andrén och Kjell Anneling.

Stipendiaterna Per-Erik Nilsson och Izabella Borzecka tillsammans med den tidigare direktören Karin Ådahl. Längst till höger generalkonsul Torkel Stiernlöf.

Eftermiddagen inleddes med en jubileumssession av tre talare i Andrén auditoriet under temat *SRII – A Multidisciplinary Research Forum: From Ancient Civilizations to Contemporary Eurasian Perspectives*. Institutets ordförande Karin Rudebeck hälsade alla välkomna och talade om de möjligheter men också utmaningar som de nya utvidgade lokaliteterna innebar. Dessa måste fyllas för att möta de ökade kostna-

derna som nyrenoveringen av Dragomanhuset och inte minst nybyggnationen av annexet inneburit.

Carl-Gustaf Andrén, pionjär och tidigare ordförande i SFII, gav en spännande och intressant historik som började med det första fröet som såddes av Ture J. Arne 1920 med förslaget om ett forskningsinstitutet i Istanbul, dess realisering och inrättande 1962, och vidare fram till dagens färdigställande av annexet. Läs gärna hans bearbetade jubileumstal som inleder nästa kapitel.

Publikbild från Andrénauditoriet i forskningsinstitutet.

i Mellanöstern. Han berättade också om de svensk-turkiska relationerna som har lett till utökat handelsutbyte, och om de alltför turkar som bor i Sverige, vilket inneburit ökat samarbete inom bl.a. områden som kultur, forskning,

turism, mänskliga rättigheter, miljö och hälsa.

Paneldiskussion med seniora och juniora forskare. Stående till höger institutets forskare Cecilia Olovsson och Åsa Eldén.

Efter kaffepausen, som intogs utanför annexet i det soliga Istanbulvärdet, ägnades programmet åt intressanta seminarier med diskussioner som leddes av institutets direktör Birgit Schlyter och SFII-forskarna Åsa Eldén och Cecilia Olovsson. Den inledande paneldiskussionen, med en blandning av seniora och juniora forskare, handlade om betydelsen av SFII som forskningsmiljö i

Istanbul och Turkiet. En utmaning som belystes var hur man upprätthåller ett kvalitativt ämnesdjup i en bred och internationell forskningsmiljö som SFII är. Framförallt framhölls de interdisciplinära möjligheterna med tanke på institutets läge och omgivningar – d.v.s. staden, universiteten, landet och regionen med allt vad som händer i området i dag. Men också den kick och förståelse det ger att erfara historien i den nutida staden, samt de möjligheter till samarbete som finns med forskarkollegor i Turkiet, både på universitet och muséer. Betydelsen av utbyte med turkiska studenter och forskare samt stöd från Sverige poängterades också.

Nästa fråga på agendan gällde hur forskningen och miljön vid SFII kan integreras och uppmärksammas mer i Sverige. Här engagerades publiken som bl.a. föreslog att det fanns mer att göra med att bredda kontakterna både i Turkiet och Sverige, att institutet skulle jobba mindre som ett gammeldags universitet. Karin Ådahl påpekade att institutet måste bli mer synligt i Sverige, fungera som en typ av forskningsnav och samarbeta mer med andra institut och universitet. Institutet borde erkännas och bekräftas mer på hemmaplan. Det väcktes också förslag om att vissa forskningsprofilområden borde fördjupas.

När det gällde frågan om SFII och forskningsinternationalisering diskuterade Anders Jeffner religionens och världsåskådningarnas betydelse som ett interdisciplinärt ämne, och hur viktigt det är med olika perspektiv, inte minst historiska och filosofiska, på forskningsmaterialet. Forskning om religion har ofta dominerats av en stark religiös tradition, det är därför viktigt att finna öppna akademiska miljöer i varierande kulturer. I sådana sammanhang är det få platser som är så multikulturella som just Istanbul.

Representanter från våra stora forskningsfinansiärer deltog med intresse i diskussionen om internationalisering. I det sammanhanget påpekade Elisabet Nihlfors från VR hur viktigt det är med mobilitet och tvärvetenskaplighet inom forskningen. Daniel Tarschys från RJ sa att Turkietforskning har fått bristfällig finansiering hitills och poängterade vikten av att även Sverige ser utanför sina egna horisonter och ägnar sig åt forskning om andra delar av världen då globalisering och akademisk utveckling går hand i hand. Geir Helgesen från nordiska institutet för Asienstudier menade att vad vi gör i andra länder reflekteras på vårt eget samhälle i form av forskning om oss, utförda av dem. Vidare föreslog han att SFII kanske borde göras om till ett europeiskt och inte enbart svenskt/nordiskt institut.

Jubileumsdagen avslutades med en stor mottagning i generalkonsulatets trädgård.

Kvällen till ära firades det med musik och en superb buffé, samt tal av direktörer, pionjärer och prominenta gäster.

Paneldiskussionen sammanfattades med vad som kan förbättras och göra SFII ännu starkare. Lite om detta, t.ex. hur arbetsmiljön bland stipendiater och forskare förbättrats på senare tid, berättar den nuvarande direktören Birgit Schlyter om i sin artikel i det här numret. Det kom även upp önskemål om längre stipendiatperioder för att ge en bättre kontinuitet i forskningen. Ett annat förslag på förbättringar var önskemål om interdisciplinära seminarier. RJ efterlyste fler ansökningar för projektinitierande möten på institutet och påpekade samtidigt att pengar finns! VR uppmanade institutet att bli mer synligt och föreslog en typ av forskningshostel, ett nav i Istanbul, för ett antal vetenskaper. Det framgick också att det även är upp till forskare och stipendiater själva att interagera med universitet och turkiska kollegor. Andemeningen med institutet är att det ska vara en mötesplats för forskare, där ett nätverk av kontakter och dialoger skapas, och att fördelar ska dras av institutets läge i Istanbul för studier om de regioner som SFII rör sig inom.

God mat, mingel och trevlig samvaro medan kvällsskymningen lägger sig över Istanbul-institutet.

Under lördagen bjöd institutet på exkursion i det vackra försommarvädret. Utflykten började med en busstur längs den gamla stadsmuren som i sin glans dagar varit hela 22 km lång och i bruk från 400–1800 talet. Valensakvedukten

Professor Johan Mårtelius berättar om akvedukterna och dess arkitektur.

byggd på 300-talet var den första akvedukten att besöka, därefter gick turen till ett antal akvedukter från bysantinsk och tidigturkisk tid. Professor Johan Mårtelius guidade vid akvedukterna och berättade om deras spännande tillkomst och arkitektur. Istanbulbornas populära utflyktsmål Belgradskogen kunde avnjutas från bussfönstren.

En god fisklunch intogs på restaurang Dolphine i staden Sariyer vid Bosporens västra sida inte så

långt från Svarta Havets mynning. Färden tillbaka till Istanbul gick med båtresa längs den vackra Bosporen.

*Återblickar, minnen och forskning
av pionjären och direktörer*

Svenska forskningsinstitutet i Istanbul 50 år

CARL-GUSTAF ANDRÉN

Före detta universitetskansler. Institutets ordförande 1989–1995¹

Svenska forskningsinstitutet i Istanbul har varit verksamt i 50 år sedan det etablerades den 15 mars 1962. Egentligen har dock institutet en mycket längre historia väl integrerad i den internationella utvecklingen. Intresset för den klassiska antiken fick ett markant genomslag i renässansen. På 1700-talet startades omfattande utgrävningar på flera håll i länderna kring Medelhavet. Under 1800-talet inrättades brittiska, franska, tyska och amerikanska arkeologiska institut i Rom, Athen och Konstantinopel. De nordiska instituten som tillkom på 1900-talet har alla inspirerats av denna tradition. De ingår och fungerar alla i detta internationella sammanhang.

Redan 1920 föreslog arkivarien vid Vitterhetsakademien Ture J. Arne, som själv hade bedrivit studier om Mellanöstern och Ryssland, att man skulle inrätta "Ett svenskt forskningsinstitut i Istanbul" för arkeologi men också med ett

¹ Artikeln är en lätt bearbetning av förf:s anförande den 1 juni 2012 vid SFII:s 50-årsjubileum: "The Swedish Research Institute in Istanbul: A Brief History".

bredare ämnessortiment. Hans förslag, som presenterades i tidskriften *Ymer*, fick ett positivt gensvar. År 1922 öppnades ett svenskt forskarhem i Istanbul, möjliggjort genom en donation av professor Pontus Fahlbeck. Tyvärr blev detta bara en kortvarig episod. Redan 1924 måste hemmet stängas av ekonomiska skäl. Men intresset för området hade stärkts inte minst genom de stora politiska förändringarna i Turkiet mellan 1918 och 1923, och år 1922 bildades Svenska orientalsällskapet.

Idén om ett forskningsinstitut i Istanbul aktualiserades på nytt under 1950-talet. Den dåvarande ambassadören vid svenska ambassaden i Ankara Adolf Croneborg tog upp frågan. Från och med 1957 ställdes ett par rum på översta våningen i ambassadbyggnaden i Istanbul till förfogande för forskare. De inreddes med medel från Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse. Genom ett nära samarbete mellan Svenska ambassaden i Ankara och universiteten i Uppsala och Stockholm och med aktivt stöd av kung Gustaf VI Adolf inrättades institutet 1962. Stadgarna var inspirerade av Ture J. Arnes idéer från 1920-talet med en bredare ämnesinriktning för arbetet i Istanbul än för de båda tidigare instituten i Rom och Athen. Arne hade presenterat ett program som skulle omfatta "såväl all förgrekisk kultur, som hellenistisk, bysantinsk och islamisk arkeologi, konsthistoria och historia, språk, etnografi och religionshistoria". Stadgarna 1962 fastställde i stort sett samma ämnesområden med förtecknen "arabisk, persisk och turkisk filologi, arkeologi och konsthistoria". Till dessa områden fogades dessutom bysantinsk filologi, arkeologi och konsthistoria, antikvetenskap, nordisk och jämförande fornkunskap, historia jämte en allmän vidgning under formuleringen "också andra discipliner (i mån av möjlighet)". Det nya institutet knöts till det svenska generalkonsulatet i Istanbul.

Under 1960- och 70-talen saknade institutet både egna medel och en föreståndare. Egentligen utgjordes institutet under denna sin första tid av de entusiastiska forskare och studenter som kom till Istanbul för studier, såsom Bo Gyllensvärd, Bo Utas, Christopher Toll, Gunnar Jarring – 1967–91 FNs specielle representant i Mellersta Östern – och Ulla Ehrensvärd.

Förutsättningarna för forskningsinstitutets verksamhet förbättrades väsentligt då Dragomanhuset år 1974 ställdes till institutets förfogande mot en hyra av 25 000 svenska kronor. Också nu gick Wallenbergsstiftelsen in och finansierade inredning och utrustning. Först 1976 kom ett statligt bidrag från utbildningsdepartementet som finansierade hyreskostnaden.

En mycket viktig del i institutets verksamhet har varit ansvaret för ett antal publikationer. År 1976 började en årsskrift kallad "Meddelanden" ges ut, mycket med tanke på att informera intressenter och bidragsgivare. Initiativtagare och utgivare var Gunnar Jarring med Ulla Ehrensvärd som sekreterare. Under 20 år var dessa båda tillsammans ansvariga för utgivningen. 1996 tog Birgit Schlyter över och samtidigt ändrades namnet till Dragomanen. Tre andra publikationer har successivt tillkommit: 1978 "Labraunda. Swedish Excavations and Researches", 1984 en skriftserie för mer populära bidrag och 1988 "Transactions", en vetenskaplig skriftserie. Tillsammans har dessa serier gett forskare inom institutets områden goda möjligheter att publicera sina resultat.

Ekonomi var från första början ett problem eftersom man inte hade några fasta statliga bidrag utan var beroende av donationer och de anslag enskilda forskare kunde erhålla för sina projekt. Som redan nämnts fick institutet 1976 statligt bidrag för att täcka hyreskostnaderna. En del bidrag kom också från medlemsföreningen från 1977 som 1988 fick en fastare form i Föreningen Svenska Istanbulinstitutets vänner. Samtidigt bildades också Forskarkollegiet med uppgift att välja ett par av ledamöterna till institutets styrelse liksom att vara ett rådgivande organ till institutets verksamhet. Dess medlemmar valdes in vid ett årligt möte och skulle representera forskningsdiscipliner inom institutets områden liksom också turkisk kultur. Ett viktigt steg togs då Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet gav Paavo Roos 135 000 kronor/år under tre år för ett forskningsprojekt om idrott och samhälle i Mindre Asien. Roos arbetade halva året vid Lunds universitet och den andra halvan av året bedrev han sitt forskningsarbete vid institutet i Istanbul och fungerade samtidigt som den förste föreståndaren för institutet, även om Gustav H. Karlsson från Berlin 1978–79 under några månader tjänstgjort som föreståndare.

Mitt eget arbete inom Svenska forskningsinstitutet började våren 1989. Min efterträdare som universitetskansler, Gunnar Brodin, som enligt stadgarna 1988 skulle tillsätta ordföranden i styrelsen, kontaktade mig och frågade om jag skulle kunna tänka mig att bli ordförande i styrelsen. Under 1980-talet hade jag varit ordförande för Rominstitutets vänner och dessutom samarbetat med Atheninstitutet och ordföranden i dess vänförening, direktören Gunnar Wessman. Tillsammans hade vi två anordnat en gemensam konferens med rubriken "Antiken – död eller levande?" Jag kände mig ganska väl förtrogen med Medelhavsinstitutet och deras uppgifter.

Innan jag bestämde mig hade jag ett långt samtal med Gunnar Jarring. Det blev en inspirerande och konstruktiv diskussion om mål, människor och framtida möjligheter för institutet. Jarring lovade också att ställa upp som senior adviser. Han kom också att ständigt med intresse följa och stödja utvecklingen.

I styrelsen bedömde vi att det allra viktigaste var att försöka bygga upp en betydligt starkare stabil ekonomi. Det statliga anslaget var 1989 106 000 svenska kronor. Större delen av detta gick till hyreskostnader för Dragomanhuset och en del till publikationerna. Permanent föreståndare saknades. Huvuduppgiften var att bygga upp en ekonomi som kunde bära upp en kontinuerlig verksamhet under ledning av en fast anställd föreståndare. Sommaren 1989 arbetade vi i styrelsen utifrån dessa intentioner på att utforma en anslagsframställning att lämnas till utbildningsdepartementet i slutet av augusti. Under denna period träffade jag ambassadören Håkan Berggren, som också hade intresse för Istanbulinstitutet. Vi diskuterade olika möjligheter för en förbättring av institutets situation. Vi kom överens om att inbjuda ett antal representanter för utrikesdepartementet, utbildningsdepartementet, Svenska institutet och Byggnadsstyrelsen till en överläggning tillsammans med ledamöter från institutets styrelse. Vi träffades på Operakällaren där Berggren ordnat en måltid för oss alla. Resultatet av detta möte blev en ekonomisk plan som inkluderade lön för en heltidsanställd föreståndare, hyreskostnaderna för lokalerna, medel för stipendier, publikationer och övriga nödvändiga utgifter. Uppslutningen från de närvarande var total. Den slutliga utformningen av anslagsframställningen gjordes av mig tillsammans med sekreteraren Karin Ådahl och styrelseledamoten Greger Widgren och styrelsen slöt i sin helhet upp kring förslaget. I budgetpropositionen följde utbildningsministern helt och hållet styrelsens förslag och riksdagen beslöt i enlighet därmed och höjde anslaget med nära 300%! En mer stabil ekonomisk grund för verksamheten var därmed lagd.

Nästa steg var att anställa en föreståndare för en treårsperiod. När propositionen lagts i riksdagen utannonserades tjänsten ”under förutsättning av riksdagens beslut”. Sex ansökningar lämnades in. Styrelsen utsåg fyra sakkunniga – Bo Utas, Tullia Linders, Lennart Rydén och Christopher Toll. De lämnade sina skriftliga utlåtanden efter bara en månads arbete. Den 7 juni – dagen efter riksdagsbeslutet om anslaget till institutet – utsåg styrelsen Pontus Hellström till föreståndare, den förste på heltid. Han tillträdde den 1 juli.

Styrelsen gav Pontus Hellström i uppdrag att redovisa de mest angelägna behoven av upprustning av såväl inredning som utrustning. Med den rapporten

som underlag kontaktade vi Wallenbergstiftelsen som redan vid flera tillfällen ställt upp och gett institutet hjälp. Professor Gunnar Hoppe, vd för stiftelsen, var positiv till våra förslag men han ville på ort och ställe själv informera sig om behoven. Vi gjorde tillsammans en intressant resa i april-maj 1991 där vi också fick möjlighet att bekanta oss med en del av Istanbuls alla sevärdheter. Besöket gav också önskat resultat. Institutet fick en halv miljon kronor – exakt vad vi hoppats på – och de önskvärda förbättringarna i Dragomanhuset med möblering, annan utrustning och biblioteket kunde genomföras. 1992 fick vi också ta över 800 värdefulla volymer från professor Åke Åkerströms bibliotek i Göteborg.

Inom styrelsen diskuterade vi hur vi skulle gå vidare för att komma till rätta med de brister som alltför fanns. Vi saknade framför allt en komfortabel bostad för föreståndaren, en samlingssal för konferenser och andra samlingar och dessutom behövdes det betydande tillskott av medel för att kunna förverkliga planerna för en vidgad verksamhet.

Ekonomifrågan kom att aktualiseras först. I maj 1993 träffade jag utbildningsministern Per Unckel. Han frågade vad de tre medelhavsinstituterna egentligen hade för betydelse. Jag berättade för honom vilken unik roll de hade som kulturella och vetenskapliga ambassader för Sverige och vilken roll de faktiskt spelade i detta internationella sammanhang. Själv hade han inte sett något av dem och jag rekommenderade honom därför att göra ett personligt besök för att bilda sig en egen uppfattning. Tre veckor senare gjorde han en rundresa till Rom, Athen och Istanbul och skrev en kortfattad PM om sina erfarenheter och synpunkter. Därefter kallade han samman de tre ordförandena: Lars Bergquist för Rominstitutet, Ingemar Mundebo för Atheninstitutet och mig för Istanbulinstitutet. Unckel inledde med en kort sammanfattning av hur han upplevt instituten och deras verksamhet och avslutade sin genomgång med orden: jag förstår att instituten har en betydelsefull uppgift men de är underfinansierade. Vi måste öka de statliga anslagen till dem i forskningspropositionen nästa år. Vi kommer att förbereda beslutet genom en departemental utredning.

Ärendet fick en intressant fortsättning. I slutet av januari 1994 blev jag uppringd av den handläggare som på departementet var ansvarig för instituten och deras kontaktperson. Han frågade om jag kunde tänka mig att hjälpa dem med den planerade utredningen. Men propositionen skulle läggas fram i riksdagen den 10 mars! Man hade glömt bort uppdraget. Jag lovade att försöka göra utredningen trots den extremt korta tiden. Som sekreterare fick jag Birgitta Lindencrona, erfaren medarbetare på departementet. Genom att föreståndarna

vid de tre instituten ställde upp och snabbt gav oss de uppgifter vi behövde lyckades vi på de anslagna fyra veckorna genomföra uppdraget. En viss panik uppstod då finansdepartementet några dagar innan vi var färdiga begärde att med kort varsel – fyra timmar – få de exakta siffrorna på önskade medel med uppdelning på tjänster, lokaler, utrustning m m men även detta fördes lyckligt i hamn. Departementsledningen ställde sig bakom förslagen och äskandena för alla tre instituten. För Istanbulinstitutet innebar detta att det statliga anslaget ökade från ca 600 000 kronor till nära 1.5 miljon kronor. Därmed skapades helt andra förutsättningar för institutets arbete.

I och med att institutet fått en fast tjänst för en föreståndare blev behovet av en bostad för föreståndaren inom fastigheten uppenbart. Byggnadsstyrelsen tog 1991 initiativet till en ombyggnad av Dragomanhuset för att skapa mer ändamålsenliga lokaler och i samband därmed också inreda en bostad. Arkitekten Chet Kanras förslag innebar att den översta altanvåningen förvandlades till en mycket ändamålsenlig föreståndarbostad med en vacker utsikt över staden. Under ombyggnadstiden fick föreståndaren Bengt Knutsson tillfälligt bo i en våning utanför generalkonsulatet. Institutet hölls stängt under ett halvår 1994. För inredning och utrustning lade Bengt Knutsson och hans maka Birgitta ner ett stort arbete.

Behovet av en föreläsningssal blev alltmer uppenbart allteftersom Dragomanhuset ställdes i ordning. En ny kontakt togs med Wallenbergsstiftelsen som omedelbart ställde sig positiv till tanken. Ett förslag till nybyggnad hade 1995 utarbetats av Chet Kanra och kostnadsberäknat till ca 800 000 svenska kronor. När det presenterades för Jan S. Nilsson, vd i stiftelsen, konstaterade han att man ogärna delade ut belopp under en miljon kronor! Vi följde i ansökan hans rekommendation och erhöll också detta belopp. Först i augusti 1998 kunde arbetet påbörjas och 5 juni 1999 invigdes Andrén-auditoriet som visade sig bli ett utomordentligt värdefullt tillskott för institutets arbete med föreläsningar, seminarier och konferenser med upp till 40–50 deltagare.

Den expanderande verksamheten visade att det fanns behov av både fler utrymmen för institutet och fler gästrum för forskare och studenter. Idén till att försöka köpa in den angränsande fastigheten i förlängningen av Dragomanhuset och där bygga ett gästhem togs upp i styrelsen 2006 av Karin Ådahl, då föreståndare. Efter många komplikationer lyckades styrelsen få köpa tomten och finna en finansiering av hela projektet med stöd av Riksbankens Jubileumsfond, Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse och utbildningsdepartementet samt Fastighets-

verket som svarade för hela byggnationen. 2010 var annexet färdigt och har med sina 10 gästrum och ett modernt kök blivit en mycket attraktiv bostadsmöjlighet för besökare vid institutet. Dessutom finns i markplanet ett större seminarierum, Ådahlrummet, som också används som samlingsplats vid andra tillfällen.

Den utbyggnad och modernisering som institutets lokaler genomgått under drygt 20 år har successivt skapat allt bättre förutsättningar för det vetenskapliga arbetet. Samtidigt har institutets aktiviteter vuxit och utvecklats i nära samarbete med svenska, turkiska och internationella forskare inom institutets områden. Under de gångna 50 åren har Svenska forskningsinstitutet i Istanbul utvecklats till ett vetenskapligt och kulturellt forum med gott anseende som en inspirerande mötesplats för svenska och internationella vetenskapsföreträdare.

År 2000 uppstod en oroande turbulens i arbetet då utrikesdepartementet beslöt att som en besparing lägga ner generalkonsulatet i Istanbul, en åtgärd som kunnat få förödande konsekvenser för institutet. Många av oss minns de stundtals hårda diskussionerna med företrädare för utrikesdepartementet. Det opinionsmässiga trycket blev dock alltför stort. Lösningen blev till slut en helt annan då i stället en ny enhet, Sektionen för samarbete mellan Sverige och Turkiet, upprättades med SIDA-medel inom det behållna generalkonsulatet. För institutet innebar detta en ny samarbetspartner som inom sina ramar kunde stödja institutet i gemensamma projekt.

Aktiviteter har berört många olika ämnesområden. Konferenser, symposier, utställningar, vetenskapliga och populära publikationer liksom stipendiemöjligheter har gett institutet en känd och respekterad position både i den lärda världen och i kulturella och samhälleliga sammanhang. Att detta varit möjligt beror i hög grad på entusiastiska och energiska insatser från hängivna föreståndare, styrelseledamöter och samarbetspartner i Sverige och Turkiet, ej att förglömna den positiva och konstruktiva attityd som visats från utbildningsdepartementet, vänföreningen och generösa donatorer.

Efter 50 år står institutet väl rustat för den fortsatta utvecklingen. Arbetet är dock ännu i allt för hög grad beroende av de anslag som enskilda forskare kan erhålla från forskningsråd och stiftelser. Institutet skulle behöva egna medel för planering av framtiden och för projekt viktiga för såväl den egna profilen som för institutets relationer till både det internationella och det svenska forskarsamhället. Det viktiga är att med bevarande av tidigare kontakter och traditioner finna nya idéer, nya vägar och nya generationer för att förverkliga uppgiften.

Litteratur

Andrén, C.-G. 2003. Sverige och Medelhavet. De svenska medelhavsinstitutens uppbyggnad och utveckling under ett halvsekel, i *Accurata descriptio. Studier i kartografi, numismatik, orientalistik och biblioteksväsen*, tillägnade Ulla Ehrensvärd. *Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis* LXIX (13–30). Stockholm.

Ehrensvärd, U. 1999. *"Dragomanhuset" och Svenska forskningsinstitutet i Istanbul*. Svenska forskningsinstitutet i Istanbul. Skrifter 4. Ny, revid.uppl. *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul 50 år. En jubileumsskrift*. Red. G. Widgren, M. Boquist, K. Ådahl. 2012.

Uppgifter om institutets historia och utveckling finns dels i *Meddelanden* 1976–95 dels i dess fortsättning i *Dragomanen* 1996–. I *Meddelanden* 1, 1976 finns ett flertal bidrag om institutet och dess tillkomst skrivna av Gunnar Jarring, Adolf Croneborg och Christopher Toll.

Pionjärer och varumärken

ULLA EHRENSVÄRD

Professor i kartografins historia. Sekreterare i SFII 1976–1988

En god bibliotekarie bör vara en blandning av sergeant och handarbetslärarinna, sade en gång min kollega vid Kungl. Biblioteket, Olof von Feilitzen. Denna karakteristik kommer jag att tänka på, när jag erinrar mig Ture J. Arne (1879–1968). Han var visserligen inte bibliotekarie utan arkeolog. Men jag minns just hans bestämda, något militäriska sätt och noggrannhet. Han var den förste som föreslog, att ett forskningsinstitut borde inrättas i Konstantinopel (Istanbul) i en artikel i Svenska sällskapets för antropologi och geografi tidskrift *Ymer* 1920. Som Vegastipendiat hade han tillsammans med sin hustru under åren 1906–07 rest i Anatolien och Syrien, hittat stenåldersfynd vid Kadi Köy och Pendik, öster om Bosporen, och äldre flintredskap nära Biredijk vid Eufrat. Detta överlämnades sedan till Statens Historiska Museum.

Under 1930-talet hade detta museum uppförts vid Narvavägen i Stockholm invid det gamla Positionsartilleriets kasern, som byggdes om till lokaler för museets personal och Vitterhetsakademiens bibliotek. Där kom jag att tjänstgöra i olika omgångar under 1940–50-talen och bli bekant med museets tjänstemän.

Till dem som begärde lån från magasinen hörde T.J. Arne, som beställde många böcker på ryska. Då han första gången tålmodigt såg på, när jag långsamt translittererade titlarna, höll han en lektion för mig om nödvändigheten att lära sig ryska. Genom honom blev jag medveten om hur långt man kunde komma i Asien med kunskap inte bara i ryska utan över huvud taget i orientaliska språk som turkiska och persiska.

När Svenska Orientsällskapet hade stiftats år 1921 med dåvarande kronprins Gustaf (VI) Adolf som förste ordförande, hade Arne blivit dess sekreterare, vilket han förblev till 1940. För honom hade det varit naturligt att kunna förlägga

ett institut till Istanbul. Av ekonomiska skäl fick detta en kort tillvaro. Men hans energi hade räckt till att även leda det mer kommersiella Svensk Turkiska sällskapet från 1925 tills det avsomnade under Andra världskriget.

Mitt tidigt väckta intresse för allt ryskt och Orienten fick en fastare grund efter 1959, då jag första gången kom till Leningrad. På Ermitaget visade man mig då fem mappar med arkitekturritningar som man förmodade vara svenska. Under följande år kom jag sedan att vistas där i olika 14-dagarsperioder och katalogisera dessa. Efter det att katalogen publicerats 1962 kom jag att resa runt i Sovjetunionen bort till Mongoliet och Uzbekistan samt ned till länderna vid Kaukasus. Som konsthistoriker hade jag främst blivit intresserad av armenisk arkitektur. Redan 1952 hade jag velat studera denna men först 1976 hade jag kommit till ryska Armenien och i Erevan tittat över till Ararat på andra sidan gränsen.

I september 1963 blev jag chef för kart- & bildavdelningen vid Kungl. Biblioteket (KB). Där blev jag 1973 medveten om att Christopher Toll hade talat om en sommarkurs i Turkiet som leddes av Alfred Westholm (1904–96). Jag utgick först från att den anordnades bara för arkeologer, men jag blev i alla fall nyfiken. När Toll följande år återkom och gjorde ”reklam” för Westholms kurser, började jag 1975 på allvar överväga att delta. Under 2-veckorskursen reste man visserligen inte ända bort till Armenien men ändå ... Med kursdeltagarna gjorde Westholm ett besök på Generalkonsulatet (Palais de Suède) i Istanbul. Han berättade då, hur han 1970 i samband med utgrävningar i Labraunda, 14 km NO om Milås, bott i en dubblett i stora huset.

När Adolf Croneborg (1902–83) år 1951 hade utnämnts till ambassadör i Ankara, hade han tagit upp T.J. Arnes tanke på ett forskningsinstitut i Istanbul; sedan 1948 fanns ju ett i Athen. Han lyckades till en början utverka den ovan nämnda dubbletten. Men Croneborg gav sig inte. Även efter det att han 1959 lämnat Ankara, såg han till att Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul kunde upprättas 1962. Hur mycket Turkiet stått hans hjärta nära, insåg jag när jag efter hans död fick hämta äldre verk som *Histoire de Constantinople* (Paris 1685), *A Compleat History of the Turks* (London 1701), J. Dallaway's *Constantinople, ancienne et moderne* (Paris 1799) och flera andra kulturhistoriska och filologiska verk som donerats till Forskningsinstitutets bibliotek.

Jag hade således varit i Turkiet och besökt den byggnad som 1973 överlämnats för att bli institutets fasta punkt i Istanbul. När Gunnar Jarring hösten 1976 besökte mig på KB och inför institutets årsmöte i november frågade om

jag kunde tänka mig att efterträda Christopher Toll som dess sekreterare, värjde jag mig. Jag kunde inte språket och ansåg, att jag hade för mycket att göra. ”Min erfarenhet är att de som har mycket att göra, brukar hinna med mycket också” blev Jarrings svar. ”För ett år då, medan ni letar efter någon annan” lovade jag.

* * * * *

Jag hade varit institutets sekreterare bara några få dagar, då jag blev uppringd av Paavo Roos från Lund, som frågade hur man kort skulle referera till institutets nya skrift. Efter en stund kom vi överens om att det skulle ske med initialerna SFII.

Självt var jag inställd på att snarast möjligt få fram en logotype som symbol för institutet. Jag hade sett hur mycket John Melins och Anders Österlins affischer för Moderna Museet hade betytt för dess verksamhet. På nära håll hade jag följt framväxten av Östasiatiska museet. Bo Gyllensvärd hade till sin katalog över Carl Kempes samling av kinesiskt silver (1952) med enkla linjer ritat och förtydligat föremålets mönster. När detta museum öppnades 1963, fanns således redan teckningen av en kinesisk drake färdig som logotype.

Som omslagsbild till institutets skrift, *Meddelanden*, hade en detalj hämtats ur Cornelis Loos' panorama över Kontantinopel ca 1712. Men ingen annan av Loos' teckningar passade som ”reklam” tyckte jag. Av en tillfällighet kom jag att slå upp ordet ”moské” i Nordisk Familjeboks uggleupplaga. Där fanns som illustration en genomskärning av moskén och helt plötsligt såg jag bokstäverna s och f träda fram i byggnadens skelett. De två i i kunde sedan bli minareter.

S och F borde vara ritade i den bokstavsform som kallas grotesk med jämntjocka streck. År 1973 hade formgivaren Bo Berndal blivit belönad för sitt typsnitt *Sispos* och *Sisneg*. (*Sispos* finns sedan våren 2012 på frimärke.) Detta var tänkt att användas som standard för anslag, skyltar, vägvisare m.m. Men Bo hade också tidigare formgivit Fazers Wienerchokladask, så därför visste jag att hans ritstift vid sidan av enkla bokstavsformer också kunde äga en dansant linje.

När jag våren 1977 träffade Bo, presenterade jag för honom mina funderingar. Hur hans skisserande kring uppgiften sedan växte fram, berättade jag om i institutets *Meddelanden* nr 3/1978, s. 132–135.

Bo Berndal kom att göra långt mer för institutet än jag hade tänkt från början. Han åstadkom en logotype med moskén och minareterna omgivna av texten ”Svenska forskningsinstitutet Istanbul” både i positiv och negativ utformning

samt en version med SFII som fristående bild på en rak bottenlinje. Vid presentationen inför institutets styrelse var alla mycket nöjda, med den reservationen att Bo hade placerat "Svenska" mellan minareterna och man i stället där önskade "Istanbul". Bo hade också utformat institutets brevhuvud i kursivstil.

Jag hade räknat med att styrelsen skulle ha förstått, att Bo borde få ett arvode för sitt arbete. Men jag blev stum av besvikelse, när ordföranden Gunnar Jarring förklarade, att jag skulle framföra styrelsens tack till honom och att han skulle få bo gratis på institutet, när han besökte Istanbul. Det var allt! Först när institutet fick Jack Junel som skattmästare blev det någon som insåg värdet av Bos insats.

Det var aldrig meningen att Bo skulle bli engagerad i institutets bokutgivning. Men tillfälligheter gjorde att han kom att se underlaget till den skrift som Svenska institutet i Athen av politiska skäl 1978 bett Istanbulinstitutet att publicera. Arkeologerna i Labraunda hade länge haft konsulatet i Istanbul som en fast punkt i tillvaron mellan utgrävningsperioderna. De fem volymer i serien *Labraunda: Swedish excavations and researches* som tidigare utgivits var formgivna enligt mönster från Rominstitutet. Helt frivilligt tog Bo hand om materialet till Marie-Louise Säflunds skrift och åstadkom en helt ny layout. Dåvarande redaktören för Rom- och Ateninstitutets skriftserie Berit Wells protesterade högljutt mot detta helgerån men fann så småningom, att Bos layout ändå framhävde materialet på ett tydligare sätt än tidigare.

Dagen före Kristi Himmelsfärd i maj 1977 råkade jag i KB komma i Christopher Tolls väg. Han berättade då att han höll på med Gunnar Jarrings bibliografi, som han ville överlämna på dennes 70-årsdag kommande 12 oktober. Några dagar tidigare hade Jarring bjudit mig på lunch och jag hade då fått en del inblickar i hans liv – åtminstone tillräckligt för att föreslå Toll att illustrera boken. Bibliografier var i mitt tycke erbarmliga tryckalster, om man inte som Anders Billow förpackat dem i vackra band. Eftersom Jarring var så väl känd kunde man nog räkna med fler abonnenter än vanligt, vilket skulle kompensera merkostnaden för en illustrerad bibliografi.

Toll hade redan skaffat sig en klassisk hyllningstext översatt till latin av Jarrings vän i Lund Christian Callmer och höll nu på att kontakta undertecknare till uppropet om subskription. Jag hade genast förstått, att det var mycket ont om tid för att få bibliografin färdigtryckt till oktober. Därför tyckte jag att det var en lyckträff, att Jarring var verksam vid Johnson-koncernen, som i likhet med Kungl. Slottet och Biblioteket hade Hubert Johansson vid Tryckeri AB Björkmans Eftr. som hovboktryckare. Medan vi talades vid, lovade Toll att påföljande

vecka lämna några provsidor av sin text samt att ta kontakt med bergsingenjör Axel Ax:som Johnson för att få ekonomisk garanti för vårt företag.

Under veckan före pingst tog bibliografin sin typografiska form. Eftersom jag hade tänkt ta med några textprov som illustrationer, lät jag först göra några kopior av ett par tidningsartiklar och boksidor. Utifrån dessa skulle Hubert Johansson och jag kunna finna ett lämpligt typsnitt. Vi fastnade för Garamond, på grund av att detta snitt har en gammaldags rondör, som lätt anpassar sig till andra texttyper. Det var också en fördel att tryckeriet redan ägde åtskilliga bokstäver med diakritiska tecken i detta typsnitt. Ett par tecken måste ändå till slut beställas från England. Eftersom Hubert undrade om inte äldre turkisk litteratur hade något speciellt format, byggde på det gyllene snittet el.dyl., tog jag mig för att titta igenom de böcker som låg på Jarrings KB-vagn. Jag valde att ta kopior ur två böcker: en i nära kvadratisk 8:o-format och en i högt 4:o-format. Det sista valde Hubert främst på grund av den rytmiskt uppbyggda formgivningen men också med tanke på de större möjligheterna att arrangera illustrationerna vackert på sidan. Ibrāhim Mūteferriqā's layout och format från 1731 utgjorde således inspirationskälla redan för uppropets typografi, men det var Huberts idé att något snedställa spalten, så att man skulle få en marginal för "tumgrepp".

När jag sett Tolls manuskript, var likheten med redigeringen av H.S. Nybergs bibliografi slående. Det jag främst saknade var en dokumentation av Jarrings insats i *Svensk uppslagsbok*. Vid lunchen hade han särskilt poängterat hur mycket det betydde att under studietiden kunna "balta", dvs. skriva artiklar för detta verk. Lyckligtvis kunde man år 1977 som tjänsteman vid KB sitta där dygnet runt, bara man kommit överens med nattvakten. Under tre ogravade pingstdagar kunde jag ostört bläddra igenom band efter band och jämföra de båda upplagornas artiklar. Fram till midsommar kom jag sedan att korvstoppa mig med Jarrings litterära produktion. Jag kombinerade därvid kontroll med illustrationsfunderingar.

Den 13 juni lämnade jag ifrån mig ett omskrivet manuskript. Därmed lyckades vi få texten satt som spaltkorrektur innan tryckeriet stängde för industrisemester.

Hubert Johansson offrade en del av sin semester för att ägna sig ombrytningen. De flesta bilderna hade gått till klichéring i början av juli. Fram till den 16 augusti arbetade Hubert och jag med det ombrutna korrekturet. Hans formgivning byggdes upp från en rak linje nederst på sidan. Upp till var spalthöjden flexibel, vilket var tursamt. Det gick att lägga till text in i det sista.

Ett slag verkade det som om vi inte skulle få fram omslagspapperet i tid. Mütferriqa-typografin hade lockat mig att fortsätta på den turkiska linjen. Jag hade sett på olika svenska omslagspapper men funnit dem alla för bjärta. Till slut hade jag fastnat för en dämpad grön färg som fanns i papper från ett av Europas äldsta pappersbruk i Fabriano, Italien. Men där var det stängt för semester i augusti. Hubert tyckte att jag ändå borde överväga valet av ett olivgrönt papper från Tumba, men jag hoppades på under. Nervös väntan, men äntligen den 2 september kom beskedet, att papperet var avsänt från Fabriano och den 29 anlände det till Stockholm. Vilken lättnad!

Den 6 september började man rentrycka bibliografins inlaga och den 22 kom de första falsade exemplaren till KB. Ett oskuret exemplar lämnades till KB:s konservator Sven Wiklander som var införstådd med att åstadkomma presentbandet. Även om vi sökte inspiration till detta ur de turkiska trycken, så togs måtten till klaffbandet ändå till slut efter en av KB:s handskrifter. Den 30 september kom några ark av det italienska omslagspapperet och man kunde välja färg på skinnet. Det vackraste marmorerade papperet till klappjärmen hittade Wiklander i KB:s egna gamla lager. Den 6 oktober var presentbandet färdigt. Det fick nu ligga för kontroll om det skulle slå sig av värmen.

Måndagen den 10 oktober kom, den till 1000 exemplar uppgående, upplagan till KB och nästföljande dag kunde bibliografin högtidligen överlämnas till födelsedagsbarnet av Vitterhetsakademiens dåvarande preses Dag Norberg.

* * * * *

Nästa gång som jag kom att samarbeta med Christopher Toll skedde det guskelov inte under sådan tidspress. Toll hade tidigt börjat kontakta utländska skribenter till den festskrift som han tyckte att Jarring skulle få till sin 80-årsdag. Denna bok skulle också kunna inleda den vetenskapliga skriftserie, som styrelsen länge eftertraktat. Det togs nu för givet att jag skulle se till att festskriften blev tryckt.

Denna gång begärde man in offerter och det blev Norstedts förlagstryckeri som fick uppdraget. Chef på dess ateljé var Rolf Hernegran. Eftersom den grafiska formgivningen av 1977 års bibliografi till Gunnar Jarring väckt sådan uppskattning, visade jag denna för Rolf. Vi kom överens om att Hubert Johanssons alster var en lämplig inspirationskälla men typografin borde "stramas åt". Typsnittet skulle fortfarande vara Garamond men textsidan skulle inte längre utgå från en bottenlinje utan ha en vanlig utbredning med raka kanter. Det tur-

kiska formatet skulle behållas och bli seriens särmärke. Omslagets färger skulle ha en orientalisk karaktär. Så växte det första numret i institutets skriftserie på utländska språk, *Transactions* fram. Men den här gången blev festskriften *Turcica et Orientalia* inte färdig i tid, utan Jarring fick finna sig i att få ett korrektur vid sin födelsedag.

Toll var dock genast redo med ett nytt uppdrag: en festskrift till sin lärare arabisten Oscar Löfgren, som publicerades 1988 som nummer 2 i *Transaction*-serien. Nu hade dess formgivning fått ett visst rykte för sin skönhet och vunnit hävd. Nummer 3 i serien blev Gunnar Jarrings egen skrift, *Prints from Kashghar* (1991). Det blev det sista verket som jag förde till tryck i denna serie.

Men ambassadör Fredrik Vahlquist tyckte att Jarring skulle få ännu en bibliografi till sin 90-årsdag. Denna gång vände jag mig till Arne Heine, som 1983 hade tagit hand om Tryckeri AB Björkmans inventarier, vilka så småningom hamnat på Grafikens Hus i Mariefred. Även om Arne Heine med *Typografen* tillhör pionjärerna inom dagens grafiska formgivning, så behärskar han det gamla boktryckets finesser lika väl som Hubert Johansson gjorde. Bibliografin över Jarrings skrifter 1988–1997 formgav han helt i Huberts anda. Texten sattes denna gång inte i bly utan som fotosätter. Eftersom det gällde att få ett omslag som kompletterade 1977 års skrift, måste ett lämpligt papper även denna gång sökas utomlands, hos Fox River Paper Co. i USA. Hubert hade tyckt att min idé med Jarrings namn som blindstämpel på omslaget varit befängd. Men Arne accepterade den direkt. Blindtryckningen sker med torrt papper mot en tjock filt och inte med fukt, som många tror.

Istanbulinstitutets publikationsverksamhet skapades under en annan tid. Jag har med denna artikel velat berätta om dess födelse.

Svenska Forskningsinstitutets tidiga år – minnesbilder från 1960-talet

BO UTAS

Professor emeritus i iranska språk. Institutets sekreterare 1966–1968

Två av mina professorer var med i den kommitté för ett svenskt institut i Istanbul som bildades den 1 februari 1961. Det var den berömde orientalist H.S. Nyberg och professorn i sanskrit med jämförande indo-europeisk språkforskning Stig Wikander. Den senare blev kommitténs första ordförande. Den 15 mars året efter beslöt kommittén att inrätta ett forskningsinstitut i Istanbul. Den likaledes berömde sinologen Bernhard Karlgren blev ordförande och bysantinologen Gustav Karlsson sekreterare. Efter förhandlingar med Utrikesdepartementet tilläts man disponera två rum och ett kök på översta våningen i det s.k. Palais de Suède, dvs. generalkonsulatet i Istanbul, som gästforskarbostad. Genom donationer, framför allt från Kempe-stiftelsen (Mo & Domsjö), kunde man inrätta två årliga arbetsstipendier om 3 500 kronor, ett för höstterminen och ett för vårterminen.

Min vän och kollega, turkologen Lars Johanson, tilldelades det första stipendiet – vårterminen 1963. Jag var då fil.kand. i iranska, semitiska och slaviska språk och sanskrit med jämförande indo-europeisk språkforskning och hade börjat läsa in en licentiatkurs i iranska språk. Eftersom jag var särskilt intresserad av klassisk persisk litteratur och de handskrifter som den är bevarad i, sökte jag stipendiet för vårterminen 1965. Världens viktigaste samlingar av persiska handskrifter finns nämligen i Istanbul. Till min glädje kunde Stig Wikander i december 1964 meddela att jag fått stipendiet, trots att det också söks av

disputerade forskare. Man motiverade det visst med att man särskilt ville stödja unga forskarämnen.

Jag förberedde resan genom att ta kontakt med två ledande handskriftsforskare i Istanbul, den tyske orientlisten Hellmut Ritter och hans turkiske elev Ahmed Ateş, och på vägen ner till Istanbul besökte jag två andra specialister på persiska handskrifter, J.T.P. de Bruijn i Leiden och Fritz Meier i Basel. När jag berättade för H.S. Nyberg att jag skulle träffa Hellmut Ritter i Istanbul, utbrast han: "Kors, lever han än?", och när jag senare träffade Ritter på hans tjänsterum i Edebiyat Fakültesi (Istanbul-universitetets filosofiska fakultet) och ropade till den rätt lomhörde lärdomsgiganten Ritter att jag kunde hälsa från H.S. Nyberg, utbrast han: "Aber lebt der Kerl noch?". Båda var födda ungefär samma år (Nyberg 1889 och Ritter 1892)!

Den 13 mars 1965 anlände jag med Orientexpressen till Sirkeci-stationen i Istanbul. Jag hade inte sett till Agatha Christie på tåget, men jag hade Pera Palace Hotel alldeles om hörnet och superagenten Ciceros ande svävade ännu över lokalerna. På den tiden var grinden till Palais de Suède inramad av en rad rätt ruffiga butiker. En av dem var den franska bokhandeln Librairie Hachette, där man kunde köpa Hachettes "Guide bleu" över Istanbul, fortfarande en av de bästa resehandböckerna i sitt slag. Som nu, låg paläet i förnäm avskildhet i sin vackra trädgård. På nedersta våningen fanns generalkonsulatets kontorslokaler, där den legendariske konsul Weman härskade, och där fanns också ett litet rum som inhyste sjömansbiblioteket, som var särskilt väl utrustat med norska böcker. En sirlig trappa ledde upp till paradvåningen på nästa etage. Den var förebehållen den svenska ambassadören i Ankara, som dock var en sällan sedd gäst.

Till höger på översta våningen fanns generalkonsulatets gästrum och till vänster de två rum och kök som upplåtits till forskningsinstitutet. När jag anlände var höstterminens stipendiat, arkitekturhistorikern Börje Blomé, fortfarande kvar. Han och hans fru huserade i det stora rummet, och jag fick bo i det bakre rummet. Herrskapet Blomé var trevligt sällskap och kunde hjälpa till med att göra mig hemmastadd. Utsikten över Bosporen och den asiatiska sidan (Üsküdar/Skutari) var hänförande, och från badrummet hade man en perfekt vy över Seralj-udden, Ayasofya och Sultan Ahmed Camii (Blå moskén).

Generalkonsul var Harald Edelstam, han som uppnått ryktbarhet som Svarta Nejlikan i Norge under tyska ockupationen och långt senare i Pinochets Chile. Han residerade i det vackra Dragomanhuset, som då ännu var försett med dekorativa gröna mediterrana fönsterluckor. Harald Edelstam var en charmerande

och gästfri värd, som emellanåt bjöd på lunch eller middag i residenset. Matsalen låg till vänster i bottenvåningen, där institutet nu har sitt kontor. Man åt i stor stil med uppassare och det gamla familjeporslinet elegant uppdukat. Edelstam visade sig vara en estet som gärna talade om Istanbuls konstnärliga kretsar.

Dragomanhusets takterrass var täckt med ett regn- och soltak men var öppen i två väderstreck – en skön tillflyktsort under varma kvällar. Här utspelade sig, föreställer jag mig, år 1807 en märklig och kanske helt uppduktad scen. Den engelske diplomaten James Morier beskriver i introduktionen till sin berömda skälmroman *The adventures of Hajji Baba of Ispahan* (1824) hur han fick idén till sin bok "one beautiful moonlight night, reclining upon a sofa of the Swedish palace, and looking out of those windows which command so magnificent a view of the city and harbour of Constantinople." Det var i en konversation med en viss "Rev. Dr. Fundgruben, Chaplain to the Swedish Embassy at the Ottoman Porte." Denne Fundgruben, som kan ha fått sitt namn efter Baron von Hammer-Purgstalls bokserie *Fundgruben des Orients* (6 volymer, Wien 1809–19), presenteras som specialist på "hieroglyphic lore" och författare till ett utsökt arbete med titeln *The Biography of celebrated Mummies*.

I förbifarten kan jag nämna att Moriers *Hajji Baba* i slutet av 1800-talet översattes till persiska av poeten Mirza Habib Isfahani på ett så övertygande sätt att många iranier insisterar på att hans version är originalet och originalet översättningen. För att göra det hela ännu mer invecklat skriver den moderna persiska prosalitteraturens fader, Mohammad Jamalzadeh, i det programmatiska förordet till sin novellsamling *Yeki bud yeki nabud* ("Det var en gång", Berlin 1922) att när många nationer kan lära känna sitt land genom skönlitteratur, som ryssarna sitt land genom romaner av Tolstoj och Dostojevskij, måste iranierna gå till böcker av två utlänningar för att lära känna sitt eget land. De två böcker han nämner är Moriers *Hajji Baba* och *Nouvelles asiatiques* av Comte de Gobineau. Den senare skrevs uppenbarligen under de år (1872–77) då Gobineau var fransk minister i Stockholm.

Mitt uppdrag var alltså att studera persiska handskrifter. Det fanns oerhört mycket av det slaget att välja på i Istanbul. Det osmanska riket var ju det sista stora muslimska imperiet och som alla stormakter sög det åt sig väldiga kulturskatter som tenderade att samlas i huvudstaden. På 1960-talet beräknade man att det fanns ungefär 140 000 arabiska, persiska och turkiska handskrifter i Istanbuls mer eller mindre offentliga bibliotek. Under senare år har de flesta samlingarna flyttats till Süleymaniye-biblioteket (Süleymaniye Genel Kütüp-

hanei), men på 1960-talet fanns fortfarande betydande handskriftssamlingar i ett dussin andra bibliotek, antingen i självständiga biblioteksbyggnader eller i särskilda rum i moskéer och andra religiösa inrättningar. Ursprungligen hade alla Istanbuls otaliga sufi-konvent (på turkiska kallade "tekke") egna samlingar, men redan före 1965 hade 55 sådana samlingar flyttats till Süleymaniye-biblioteket. De ursprungliga samlingarnas namn har dock förblivit viktiga, eftersom manuskripten identifieras genom deras namn plus ett nummer, t.ex. Nafiz Paşa 427.

För att skaffa mig en överblick över samlingarna och hur de var katalogiserade uppsökte jag tolv bibliotek utöver Süleymaniye-biblioteket. En översikt över samlingarna återfinns i en artikel med den omständliga titeln "Notes on some public and semi-public libraries in the Near and Middle East containing Persian and other Moslem manuscripts" som jag senare publicerade i den nordiska tidskriften *Acta Orientalia* (vol. 23, 1971, s. 169–192). Det låter betydligt torrare än det var. I själva verket var det något av ett äventyr att leta sig fram genom undangömda gränder och över soldränkta moskégårdar på jakt efter handskriftsbibliotek. Jag upptäckte idyller som Köprülü-biblioteket, det första självständiga biblioteket i Istanbul, upprättat år 1661. En vacker liten byggnad i en igenvuxen trädgård vid sidan av Divan Yolu, det gamla Stambouls huvudgata. Om det biblioteket kan jag citera en understreckare med titeln "Handskriftsskatterna i Istanbul" som jag skrev i Svenska Dagbladet 1967 (22 januari):

Man går in genom en portik med sex smäckna marmorelare och befinner sig direkt i bibliotekssalen. Väggarna är täckta av hyllor med idel handskrifter, men vid läspulpeterna sitter skolungdom och läser sina läxor i moderna skolböcker. Men besökaren behöver inte vara rädd att bli störd. Det är fullkomligt stilla där inne. Bibliotekarien kommer fram, frågar vad man önskar, visar vägen till en särskild läsplats och räcker över handskriftskatalogen. Av moderniteter finns där också ett litet kortregister, som tyvärr inte är så helt tillförlitligt. Ingen vet egentligen riktigt vad som döljer sig i somliga av de tjocka samlingsbanden på hyllorna.

Ett annat exempel är det ursprungliga handskriftsbibliotek som på den tiden ännu var inhyst i några små sidorum till Ayasofyas väldiga moské/kyrko-rum. Där stod manuskripten fortfarande i de hyllor där de funnits i bortåt 500 år. I mars månad var det fortfarande fruktansvärt kallt under de tunga stenvalven. Bibliotekets föreståndare, som hette Sabahattin Bator, hade tryckt upp sig mot en liten fotogenkamin som förgäves försökte värma upp den råkalla luften. Det

visade sig att han var en bekant till Harald Edelstam. Bland annat hade de ett gemensamt intresse för teater. De gamla litograferade katalogerna och det ofullständiga kortregistret visade mig snart att där fanns många av de för mig allra intressantaste manuskripten bevarade och jag tillbringade många iskalla dagar där, undersökte handskrifter och kopierade intressanta texter så gott det gick med frusna fingrar. Någon fotokopieringsmöjlighet fanns inte att tillgå. Numera finns samlingarna i Süleymaniye-biblioteket, som är försett med moderna kopieringsmöjligheter, inklusive inscanning och publikation på cd-rom.

Gamla persiska, arabiska och turkiska handskrifter kan vara sanna multikonstverk, vackert inbundna i skinnband med blindpressade mönster, fint kalligraferade, prydda med sirade anfänger, textramar och emblem, ofta illustrerade med fantastiskt vackra miniatyurer. En volym kan i sig innefatta en lång rad olika verk, emellanåt på flera olika språk. En riktig prakthandskrift är ett verk av ett kollektiv och kunde kräva år att framställa. Orhan Pamuks roman *Mitt namn är röd* ger en aning om den miljö där de skapades. Det är en märklig känsla att i sin hand hålla en autograf, dvs. en egenhändig handskrift, av en bortåt tusen år gammal författare. I Süleymaniye-biblioteket har jag, t.ex., studerat autografer av en av medeltidens största vetenskapsmän, al-Biruni, som dog redan 1051, och av sufismens store teoretiker Ibn al-'Arabi, som dog år 1240. Persiska, arabiska och turkiska handskrifter kan alltså lämna material till mångahanda typer av studier: filologiska, litterära, kultur- och konsthistoriska, såväl som vetenskapshistoriska.

Persisk filologi ägnar sig åt studiet av persiska texter från olika epoker som de bevarats fram till våra dagar – från äldre tid i regel i handskrifter. Man jämför olika versioner av samma text, försöker ofta rekonstruera den ursprungliga texten och dess texthistoria, analyserar språk, innehåll och kulturkontext. Målet kan vara en textkritisk utgåva med resonerande kommentar eller översättning. Jag har beskrivit det här mer i detalj i en nätartikel med titeln "Persisk filologi – från muntlig tradition till boktryck" (www.humanistportalen.se/artiklar/filologi/). För filologisk forskning behöver man egentligen ett stort bibliotek, men då på 1960-talet hade forskningsinstitutet i Istanbul över huvud taget inget bibliotek. Viktiga ordböcker och andra handböcker fick jag ta med, men det fanns också bibliotek i några av de andra utländska instituten som kunde vara till god hjälp. Det var särskilt det tyska arkeologiska institutet på Siraselviler Caddesi som hade det mesta en persisk filolog kunde behöva och som också var fritt tillgängligt. Det var lite sämre med de franska och holländska instituten, som båda låg i närheten av det svenska. Det holländska var liksom det svenska inhyst i landets

generalkonsulat och beläget lite längre upp på Istiklâl Caddesi, men det var inte alltid tillgängligt. För övrigt måste det fortfarande vara nästan ogörligt att bygga upp ett fungerande vetenskapligt bibliotek vid ett institut som har så brett verksamhetsområde som vårt.

Jag hade tänkt skriva min doktorsavhandling om en intressant sufisk lärodikt skriven av 1100-talsdiktaren Hakim Sana'i från Ghazna. Den har titeln *Sair ul-'ibâd ilâ'l-ma'âd* ("Gudstjänarnas färd till platsen för återvändandet") och beskriver själens vandring till det hinsides, både helvete och paradiset, alltså en föregångare till Dantes *Divina Commedia*. Men strax före min avresa till Istanbul fick jag reda på att en iranist i Leiden, J.T.P. de Bruijn, redan arbetat med den texten i många år och i stort sett hade en kritisk utgåva av den färdig. I ett brev föreslog Fritz Meier i Basel, kanske den störste kännaren av Istanbulskriftssamlingar efter Hellmut Ritter, att jag i stället skulle skriva om något av de historiska eper som diktats i efterföljd av nationaleposet *Shâhnâmê*. Av olika anledningar fastnade jag inte för hans förslag.

I Istanbul uppsökte jag i stället en annan av Ritters elever, Ahmed Ateş, för att be om råd. Han var professor i persiska vid Istanbul-universitetets Edebiyat Fakültesi men hade sitt tjänsterum i det gamla universitetshuset från 1869 ("Dârülfünûn"). Det var en rätt illa medfaren byggnad som lutade en del och enligt en skylt på framsidan var stängd för reparation, men genom en dörr på baksidan kunde man komma in i huset och gå upp för en trappa och där fanns minsann både professor Ateş och universitetets fina handskriftssamling. Det blev min bas. Ateş föreslog en annan text för min avhandling, en annan lärodikt tillskriven Hakim Sana'i. Den har titeln *Tarîq ut-tahqîq*, något som betyder ungefär "Sanningssökandets väg". Innehållsligt är det en enklare och mindre spännande text än mitt första val, *Sair ul-'ibâd*, men den visade sig intressant av andra skäl. Den har nämligen en komplicerad texthistoria som går att följa genom 600 år av gradvis förvandling. Till att börja med förklarade Ateş för mig att texten inte kan vara skriven av Sana'i utan måste ha tillkommit efter hans tid, men, sa han, "säg inte till Ritter att jag sagt det, för han tror inte på det!"

Jag lyckades spåra upp fem handskrifter av *Tarîq ut-tahqîq* i Istanbulsk bibliotek, daterade från 890–1277 AH (=1485–1861 AD), däribland de två äldsta. I andra bibliotek runt om i världen hittade jag så småningom ytterligare 17 handskrifter. Det blev sammantaget en försvarlig mängd text att jämföra och analysera, men det arbete jag påbörjade i Istanbul ledde så småningom till den doktorsavhandling med titeln *Tarîq ut-tahqîq. A critical edition, with a history*

of the text and a commentary som jag försvarade inför filosofiska fakulteten i Uppsala våren 1973. Den texthistoriska analysen var ett slags detektivarbete som fascinerade på ett sätt som kan vara svårt att förklara för dem som inte sysslat med något liknande. Det låter naturligtvis exklusivt och till och med introvert, men det måste ses som en pusselbit i kartläggningen av vårt förflutna, ett slags grundforskning i människans litterära, religiösa och sociala historia som hjälper oss att förstå vår situation här och nu.

Livet i Istanbul var fascinerande också på många andra sätt. Det var en sann världsmetropol att upptäcka. Genom hela sin långa historia har Bysans-Konstantinopel-Istanbul varit en förenande länk mellan Europa och Asien, och det finns fortfarande otaliga spår av den historien att utforska. Palais de Suède ligger i den stadsdel som numera kallas Beyoglu och tidigare Galata. Det var utlänningarnas stadsdel. Där fanns diplomaterna och de utrikiska köpmännen men också de religiösa minoriteterna – judar och kristna greker och armenier. På 1960-talet hade Beyoglu ännu kvar en del av den karaktären, men den har gradvis tunnats ut under senare årtionden. Istiklâl Caddesi var då som nu en livlig handelsgata, men den nygamla spårvagnen hade ännu inte kommit till. I stället gled en ström av taxibilar längs gatan. Det var i regel av den typ man kallar dolmuş, som tar upp flera passagerare längs en förutbestämd rutt. Tog man rätt rutt kunde man på så sätt komma över Atatürk-bron till Stamboul, passera Sirkeci och Ayasofya och fortsätta längs Divan Yolu till Beyazit-torget och Aksaray. På så sätt tog jag mig lätt till Universitetet, som ligger vid Beyazit, och till Dârülfünûn lite längre bort, och där bortom också till Süleymaniye-moskén och dess handskriftsbibliotek. Annars var det enkelt att, då som nu, gå de få stegen till "Tünel", funicularen som byggdes redan 1875, och komma ner till den gamla Galata-bron, som var betydligt mer spännande än den nya. Den kan man t.ex. se förevidad i Robbe-Grille's fascinerande Istanbul-film *L'immortelle* från 1963. En annan fantastiskt fin Istanbul-film är förresten *Gizli Yüz* ("Det dolda ansiktet"), som är baserad på ett avsnitt i Orhan Pamuks *Kara kitap* ("Den svarta boken") och regisserad av Ömer Kavur 1991.

Förutom alla de historiska sevärdheterna, moskéerna, kyrkorna, palatsen och museerna, upplevde jag också stadens atmosfär – de ljud, dofter, smaker och vyer som levandegjorts i Orhan Pamuks *Istanbul, Minnen av en stad* från 2003. Hans minnen rör sig i samma kvarter som jag besökte, återger samma historier som cirkulerade omkring mig och försöker tränga in i denna mystiska stads kluvna kulturarv så som jag försökte. Eftersom ingen av broarna över Bosporen ännu

byggt på 60-talet, var Asien fortfarande Asien och Europa Europa. Bosporen var full av båtar i olika storlekar som pilade från den ena sidan till den andra, och däremellan seglade stora lastfartyg och oljetankers i båda riktningarna. Ljudet av ångvisslor och mistlurar hördes långt in i sömnen. Då som nu var en båtfärd i sicksack uppför Bosporen en upplevelse. Jag tog ofta båten till Sariyer och fortsatte därifrån med buss eller delad taxi till Kilyos och njöt där av härliga simturer i Svarta havet. I sådana stunder kunde jag förstå den svenske poeten Ola Hansson som mot slutet av sitt liv slog sig ner i Büyükdere vid kanten av Bosporen, där han dog 1926 (besjungen av Hjalmar Gullberg i dikten "Så kom våren till Büyükdere...").

Den 17 juni lämnade jag trots allt Istanbul – med båt till Yalova f.v.b. till Bursa. Efter handsskriftsstudier i biblioteken i Bursa, Manisa och Izmir tog jag den 24 juni en båt från Marmaris till Rhodos, där jag också lyckades finna ett "turkiskt bibliotek" som innehöll en samling arabisk-persisk-turkiska handskrifter. Min resa gick sedan vidare över Beirut och Damaskus till Iran, där jag kunde fortsätta mina handskriftsstudier i biblioteken i Teheran, Isfahan, Shiraz, Tabriz och Mashhad, innan jag reste vidare till Afghanistan och Pakistan och biblioteken i Herat, Kabul och Lahore (allt rapporterat i den ovannämnda artikeln "Notes on some public and semi-public libraries"). I september var jag tillbaka i Uppsala efter en omväg över Indien, Thailand, Hongkong, Kina och Ryssland.

När jag kommit tillbaka till Sverige hade jag fortsatt kontakt med Istanbul-institutet, och påföljande vår (1966) blev jag ombedd att bli styrelsens sekreterare. Före mig hade den klassiske arkeologen Carl Nylander haft det uppdraget, men han hade just blivit invald i styrelsen som representant för något som hette "Yngre forskares nämnd", och eftersom sekreteraren på den tiden inte var styrelsemedlem, skulle han ersättas. Det var en ganska anspråklös verksamhet. Den viktigaste uppgiften var att dela ut arbetsstipendierna två gånger om året. Stig Wikander var styrelsens ordförande från 1965 till 1967, då han efterträddes av arkeologen Bertil Almgren. Jag hade ett utmärkt samarbete med båda, men under ett möte på våren 1968 upptäckte jag plötsligt att jag fått nog av uppdraget och bad att få sluta. Jag efterträddes som sekreterare av Hans Ahlberg (numera doktor i assyriologi) och valdes själv in i styrelsen – där jag kom att bli kvar i bortåt trettio år.

Jag vill avsluta med en kuriös minnesbild. Chefen för Östasiatiska museet, Bo Gyllensvärd, blev styrelsens ordförande 1972, och därför hade vi ofta våra styrelsemöten i museet. En gång när jag var på väg upp till biblioteket där vi skulle

ha vårt sammanträde, såg jag en lång karl komma ut genom dörren framför mig och skynda sig iväg till den lilla bokhissen. Han klämde in sig i den och försvann. Häpet frågade jag Bo Gyllensvärd: "Vem var det?" Han svarade: "Bernhard Karl-gren. Han ville visst inte träffa någon." Det var alltså Istanbul-institutets förste ordförande som jag sett göra sorti.

Minnen från Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul för 40 år sedan

CHRISTOPHER TOLL

Professor em. i semitisk filologi vid Köpenhamns universitet. Institutets sekreterare 1972–1976

År 1972 öppnades på Kungl. Biblioteket i Stockholm i närvaro av kung Gustaf VI Adolf en utställning "A millenium of printing in China, Korea and Japan". Jag tror, att det var Adam Heymowski († 1995, bibliotekarie, sedan chef för Bernadottebiblioteket), som hade inbjudit mig till öppnandet, men det var snarare Christer von der Burg (specialist på kinesiska och japanska böcker och kort därpå bokhandlare på detta område), som inbjöd mig att efteråt delta i en mottagning i hans hem på Valhallavägen, i samma hus som det jag bodde i. Där träffade jag chefen för Östasiatiska museet Bo Gyllensvärd († 2004), som jag tidigare inte kände, och av någon anledning kommo vi att tala om Istanbul-institutet. Hans intresse för detta berodde på att kejsarna av Kina brukade skicka kinesiskt porslin som gåva till den osmanske sultanen. En del av detta porslin hade påträffats ännu ouppackat efter sultanatets fall.

Jag hade något år tidigare besökt Istanbul för att studera arabiska handskrifter i stadens moskébibliotek och då bokat rum på det berömda Pera Palace Hotel, men jag tror inte att jag bodde där ens en natt, förrän en vänlig person kom från generalkonsulatet och inbjöd mig att bo på institutet. Detta hade då ett dubbelrum och ett arbetsrum med kök och badrum i huvudbyggnaden, och vad som stannat i mitt minne var utsikten från toaletten mot Hagia Sofia.

Istanbulinstitutet befann sig vid Gyllensvärds och mitt möte i en nedgångsperiod, och vi beklagade båda detta, eftersom dess belägenhet i Istanbul med rika

skatter från olika kulturer och inom det fredade svenska generalkonsulatet gav utomordentliga möjligheter till studier. Under den följande natten tänkte jag på vårt samtal, och följande förmiddag sökte jag upp Bo Gyllensvärd på Östasiatiska museet och sade: "Vill du bli ordförande för Istanbulinstitutet, så skall jag bli sekreterare, och så rycker vi upp institutet?" Han gick med på det, och så tog jag kontakt med den lärde och originelle förstebibliotekarien John Rohnström († 1994), som var valberedningens ordförande, och sade: "Väljer ni Bo Gyllensvärd till ordförande och mig till sekreterare, så ska vi rycka upp institutet." Och det gjorde man, och det gjorde vi.

Början på vår verksamhet syntes icke särskilt lovande, eftersom strax därpå dåvarande generalkonsuln Louis De Geer († 1987) fick för sig att generalkonsulatet behövde också institutets båda rum, så att vi nu stodo utan lokal i Istanbul. Detta visade sig dock vara *a blessing in disguise*, ty då uppkom den djärva idé, att vi i stället skulle ha ett eget hus, nämligen den s k Dragomanbyggnaden invid generalkonsulatets huvudbyggnad. Den hade varit bostad för beskickningens *dragoman* "tolk" och senare för en konsul, men ansetts hälsovådlig som bostad, så att konsuln fått hyra våning ute i staden. Däremot kunde den accepteras som institutsbyggnad med rum för tillfälliga gäster. Somliga tyckte nog att det tydde på storhetsvansinne att institutet, tidigare med två rum, nu utan några rum alls, skulle ha ett eget hus, men det hejdade inte Bo Gyllensvärd och mig.

Våren 1973 togo vi upp förhandlingar med Kungl. Byggnadsstyrelsen om att förhyra Dragomanbyggnaden, och från den 1 april fingo vi disponera byggnaden. Detta var Bo Gyllensvärds förtjänst: det var hans entusiasm och engagement, hans goda förbindelser med den svenska vetenskapliga, kulturella och offentliga världen och icke minst hans ställning som chef för Östasiatiska museet och rådgivare åt konung Gustaf VI Adolf, samlare av kinesisk konst, samt Bo Gyllensvärds behagliga sätt, som vann den nog eljes svårflörtade Byggnadsstyrelsen för institutet.

Nu började en rolig tid med inredningen av Dragomanbyggnaden. Min fru och jag köpte en Carl Johansmöbel av en äldre dam, som skulle flytta till en mindre våning, och på IKEA köpte vi inredning till kök och gästrum, bl a Rörstrandsservisen "Gröna Anna". Bo Gyllensvärd och jag gingo i antikvitetsaffären "Snäckan" i Gamla stan och köpte bl a ytterligare stolar till Carl Johansmöblen, två stora spegellampetter i empire och några föremål i porfyr. Nu fanns också plats för inredandet av ett bibliotek. Förutom detta rymde bottenvåningen ett

sällskapsrum, som sagt inrett i Carl Johansstil, matrum och kök och en trappa upp ett arbetsrum, två dubbelrum, två enkelrum och två badrum.

Institutet var privat, så vi voro helt beroende av bidrag från olika stiftelser, och en av mina huvuduppgifter blev att tiggå ihop till kostnaderna för inredningen och hyran och den vetenskapliga verksamheten. Jag lärde mig då att inte bara skicka in en ansökan utan att undersöka, vem i stiftelsens styrelse, som kunde tänkas bli personligen intresserad av institutets verksamhet och stöda vår ansökan, och att söka upp denne. Att ansöka om bidrag blev därmed en av de större och mer tidskrävande uppgifterna för sekreteraren men bragte mig också i kontakt med många intressanta personer.

Institutet hade redan tidigare fått stöd från Mo & Domsjö AB, C. Kempes stiftelse och Konung Gustaf IV Adolfs fond för svensk kultur. Personellt stöd fick institutet genom att kamrer Lars Ödman från Mo & Domsjö som skattmästare skötte institutets finanser. Ett verksamt stöd till inredandet av dragomanbyggnaden kom från K. och A. Wallenbergs stiftelse. Andra bidragsgivare voro H. och K. Jacobssons stiftelse, C. B. Nathhorsts stiftelse, B. Wallenbergs fond (arkeologen och konsthistorikern fil. lic. Berit W., † 1995, var medlem av institutet), O. och E. Ericsons stiftelse och Magn. Bergvalls stiftelse samt Alfa Laval Aktiebolag, SKF, Tetra Pak Aktiebolag (vd, docenten i arkeologi Gad Rausing, † 2000, var medlem av institutet), Ångfartygsaktiebolaget Tirfing och Atlas Copco Aktiebolag. Efter ett år i Dragomanbyggnaden fick institutet statsanslag för lokalkostnaderna

Efter att ha skaffat institutet Dragomanbyggnaden gjorde Bo Gyllensvärd vad han själv betecknade som sin främsta insats för institutet, då han bad den internationellt kände turkologen och ambassadören Gunnar Jarring († 2002) att övertaga ordförandeskapet 1974. Han hade 1973 pensionerats som ambassadör i Moskva och hade nu ett uppdrag för Johnsonkoncernen. Med honom fick institutet en internationellt känd specialist på det främreorientalska och centralasiatiska området med högt anseende hos de myndigheter och stiftelser, som institutet i olika avseenden var beroende av. Jag insåg naturligtvis värdet av Jarring som ordförande för just Istanbulinstitutet, som ännu både i fråga om ekonomi, verksamhetsomfång och ryktbarhet låg långt efter Rom- och Ateninstitutet. Däremot trodde jag inte, att han och jag personligen skulle ha mycket gemensamt. Hans lysande diplomatiska karriär hade fått mig att tro, att han var socialist, vilket jag inte var. Det visade sig emellertid att vi hade ganska likartade

åsikter både politiskt och eljes, och vårt samarbete för institutet blev inte bara gott utan även vänskapligt.

Under de två år 1974–76, som jag fortsatte att vara Istanbulinstitutets sekreterare med Gunnar Jarring som ordförande, träffades vi var lördagsförmiddag i biblioteket i hans våning på Karlavägen för att sköta institutets angelägenheter. Istanbulinstitutet var som sagt då ännu en helt privat och självständig institution med en ekonomi som byggde på bidrag från diverse stiftelser och fonder. Styrelsen var sammansatt av representanter för en rad olika humanistiska vetenskaper med intresse för Istanbul. Det var filologer, som intresserade sig för de mängder av arabiska, persiska och turkiska handskrifter, som funnos i de turkiska moskébiblioteken, det var arkeologer, konsthistoriker och religionshistoriker med intresse för de olika kulturer och religioner, som efterlämnat minnesmärken i Turkiet, från assyrier och hettiter till bysantinare och turkar, och det var etnografer, sociologer och politologer med intresse för mer aktuella förhållanden i Främre Orienten.

Institutet hade ingen lokal i Stockholm, utan jag skötte sekreterararbetet hemma. Det fanns ingen föreståndare eller annan anställd, utan det var ordförande, sekreterare och skattmästare – den nämnde kamrer Ödman från Mo & Domsjö – och i Istanbul personal från generalkonsulatet, som utan arvode skötte allt arbete för att bygga upp institutets verksamhet, inreda Dragomanbyggningen, skaffa pengar till driften och dela ut stipendier och resebidrag för studier inom institutets stora verksamhetsområde, Främre Orienten från äldsta tider fram till våra dagar. Nu kunde också betydligt fler gästande vetenskapsmän beredas rum i institutet.

År 1973 tillkom årliga tvåveckors sommarkurser, från 1975 med stöd av en av de Johnsonska stiftelserna. Dessa leddes till 1977 av arkeologen och konsthistorikern professor Alfred Westholm († 1996) från Göteborg, gemenligen kallad ”Alfiros”. Kurserna gävo poäng i universitetsutbildningen i en rad ämnen, som arkeologi, konstvetenskap, bysantinologi, religionsvetenskap och historia, och deltagarna representerade olika stadier från C-studerande till universitetslärare. I början hade kurserna varit koncentrerade till Istanbul och västra Turkiet men kommo från 1975 att omfatta även östra Turkiet. Westholm tjänstgjorde också tidvis som institutets föreståndare.

Gunnar Jarring var en i mina ögon idealisk ordförande. Bo Gyllensvärd hade i regel överlåtit initiativen åt mig, men understödde kraftfullt min verksamhet, och som den mera kände representerade han institutet utåt. Gunnar Jarring var

mycket mer aktiv själv, så med honom hade jag ett intensivare samarbete, och det var då vi inledde den praxis, att vi träffades var lördagsförmiddag hos honom på Karlavägen. Då låg också alltid hans pekineser i tamburen och väntade på mig, hur den nu kunde veta, att jag skulle komma.

Sammanträdena förbereddes av Gunnar Jarring och mig, så att protokollerna redan voro skrivna i form av föredragningslistor, som snabbt gingos igenom vid sammanträdena utan längre diskussioner före besluten, som alltså i princip redan voro fattade. Någon kritik har väl riktats mot att styrelseledamöterna, som ibland kommit resande, härigenom fingo för ringa inflytande – allt vore redan beslutat – men jag tror, att de flesta voro tacksamma för att ordförande och sekreterare togo arbetet på sig, och överlämnade åt styrelsen att godkänna det utan onödiga diskussioner, och att mötena ej blevo alltför tidskrävande. Styrelsemedlemmarna hade ju alltid möjlighet att opponera sig mot de framlagda förslagen och komma med egna förslag. Under vissa efterträdnare till Gunnar Jarring blev sammanträdena långvariga med ibland rätt ostrukturerade diskussioner, och efteråt hade man inte alltid klart för sig, vad som egentligen hade beslutats.

Gunnar Jarring och jag skapade vid hans matsalsbord en liten årsskrift åt institutet med populärvetenskapliga uppsatser, dess *Meddelanden*, vars första årgång kom ut 1976 med ett omslag, som återgav en utsikt över Konstantinopel vid 1700-talets början av Cornelius Loos, och som *Meddelandena* skulle behålla till 1986, varefter omslaget hade skiftande utseende. Den något färglösa titeln *Meddelanden* byttes 1996 ut mot *Dragomanen*. Den första årgången av institutets *Meddelanden* innehöll bl a uppsatser om institutets tillkomst och historia av Gunnar Jarring, Adolf Croneborg (ambassadör i Ankara 1951–1959, † 1983) och mig.

Gunnar Jarring väckte också tanken på en monografiserie, kallad *Transactions*, som min efterträdnare som sekreterare Ulla Ehrensvärd gjorde till några av de vackraste vetenskapliga böcker jag har sett. Hon utgick från ett av de äldsta turkiska trycken av Ibrahim Müteferriqa från 1731 i Kungliga Biblioteket som förebild för den bibliografi över Gunnar Jarrings skrifter, som hon och jag gav ut till hans sjuttioårsdag, och som sedan blev modell för en rad nummer av *Transactions*.

När jag 1976 hade blivit professor i semitisk filologi vid Aarhus Universitet, låg det nära till hands att fråga min efterträdnare som docent i Uppsala, Tryggve Kronholm († 1999), om han ville efterträda mig också som Istanbulinstitutets sekreterare. Han tackade ja till uppdraget och vid en lunch på Konstnärshallen

blev han informerad om institutet och dess verksamhet. Återkommen till Uppsala meddelade han oss emellertid att han inte kunde åta sig uppgiften. Det var uppenbart att hans professor i Uppsala, Frithiof Rundgren († 2006), som sedan gammalt hade ett horn i sidan till institutet, hade förbjudit honom att bli dess sekreterare. Också detta var *a blessing in disguise*, ty då fingo vi genom en medlem av institutets styrelse, biblioteksrådet Folke Sandgren, kontakt med hans kollega på Kungliga Biblioteket, docenten, sedermera professorn Ulla Ehrensvärd. Detta visade sig vara en lyckträff, ty hon åtog sig – med någon tvekan, som hon yttrat, på grund av den akademiska air hon tyckte att jag hade givit institutet, och som vore svår att leva upp till – att bli institutets sekreterare och utvecklade som sådan en väldig energi i samband med den fortsatta inredningen av dragomanshuset och särskilt när det gällde institutets publikationsverksamhet.

Ulla Ehrensvärd och jag gävo alltså 1977 ut Gunnar Jarrings bibliografi, och det var ingen vanlig biografi. Jag hade sammanställt den som en konventionell bibliografi, men förutom att komplettera den med nummer som jag förbisett hade Ulla Ehrensvärd tryffert den med en mängd fotografier och karikatyrer ur Jarrings liv och kopior av sidor ur böcker, tidskrifter och tidningar, som han hade skrivit, vilket gav bibliografien också biografiskt intresse. Ett uttryck för uppskattning av bibliografien gav den amerikanske bokhandlare, som ville ha 600 USDollars för ett exemplar.

Eftersom Jarring som pensionerad arbetade för Johnsonkoncernen, hade jag fått bergsingeniören Axel Ax:son Johnson († 1988) att ställa en ekonomisk garanti för utgivningen av bibliografien. (När det blev aktuellt att utge festskriften till Jarring, approcherade jag bergsingeniörens dotter Antonia, som lovade att stödja utgivningen genom att teckna sig för ett exemplar av festskriften.) Mönster för bibliografiens yttre hade Ulla Ehrensvärd alltså funnit i ett av den turkiske boktryckaren Müteferriqas verk från 1700-talet i Kungl. Biblioteket. Bibliografien blev sedan mönsterbildande för institutets serie *Transactions*, som Ulla Ehrensvärd startade 1988 med festskriften till Gunnar Jarrings 80-årsdag – en vackrare serie vetenskapliga skrifter får man söka efter. Ulla Ehrensvärd hade också i drygt tolv år arbetat med Svensk Bokkonsts böcker.

I samband med min avgång som sekreterare gav jag i mitt hem en supé för Gunnar Jarring och Ulla Ehrensvärd, och när Jarring gick, sade han: "Jag säger farväl till sekreteraren men inte till vännen." Jag kom att fortsätta mina besök i hans hem var lördagsförmiddag jag var i Stockholm – jag pendlade mellan Stockholm och Århus – och när Gunnar och Lillan Jarring hade flyttat ned till

Viken i hans skånska hemtrakter, och jag hade blivit professor i Köpenhamn, fortsatt vi att träffas på lördagar, "vår dag", som han sade, om också ej var vecka. Viken är ett fiskeläge, och han brukade bjuda på lunch med lax och vitt vin, medan jag bjöd honom på lunch i min lilla våning på Christianshavn eller i den danska Vetenskapsakademien. En lördag, då jag kom hem till honom, såg jag genom dörren till matsalen laxen och vinet på matsalsbordet, men när vi satte oss till bords, var vinet försvunnet och ersatt med öl och brännvin. Jag måtte ha sett litet förvånad ut, ty han sade förklarande "Jag tänkte att vi skulle arbeta litet efteråt." Han höll då på med sin östturkiska ordbok, och vi diskuterade ibland etymologier för lånord från arabiskan och persiskan.

Vi hade också andra intressen gemensamma. Ej långt från Viken ligger det gyllenstiernska Krapperup, som en gång förvaltades av min Farfars farfar, gift med en Gyllenstierna, och dit blevo Gunnar Jarring och jag inbjudna på lunch. Min Farfars farfars farfar, också gift med en Gyllenstierna, var en av Carl XII:s officerare, som med flera andra Tollska karoliner blev fången efter Poltava, och Jarring intresserade sig för karolinernas öden och kunde ur ryska källor giva mig information om några av mina förfäders liv i Sibirien. Epilogen till vårt samarbete och vår vänskap kom, då jag på hans hundraårsdagfest i Lund fick berätta om "Gunnar Jarring som jag såg honom" och dagen därpå vid middagen efter ett seminarium i Vitterhetsakademien ombads utbringa skålen till hans minne.

Bland stadier och hippodromer i Turkiet

PAAVO ROOS

Universitetslektor i antikens kultur och samhällsliv. Föreståndare för SFII 1987–1990

När Xenofon och hans tiotusen på sin väg tillbaka från sin persiska expedition under glädjerop nådde Svarta havet firades detta med bl.a. idrottstävlingar. Det var inte första gången grekerna arrangerade idrottstävlingar under denna expedition; i början av tåget råkade hären befinna sig i Peltai i Frygien en dag när arkaderna skulle ha firat en fest med tävlingar hemma i Arkadien och arrangerade motsvarande tävlingar där. Av tävlingsplatsen vid Svarta havet fanns det väl knappt några spår ens strax efter tävlingarna; hur tävlingsplatsen i Peltai såg ut vet vi inget om. Något stadion där hör man i alla händelser inte talas om och knappt någon annanstans i Mindre Asien heller så tidigt som ca 400 f.Kr.

Senare stadionanläggningar finns det desto fler i Turkiet, medan hippodromer som har samma form men är större är betydligt mer sällsynta (Fig. 1). När jag första gången reste till Turkiet 1964 var det egentligen för att se stadierna där (stadierna i Grekland hade jag ju sett under kursen anordnad av instituten i Rom och Athen). Visserligen kom jag sedan att ägna mig åt klippgravar i Turkiet men jag tappade aldrig intresset för stadierna, och när jag återkom till Turkiet som föreståndare för Forskningsinstitutet i Istanbul 1987 (lagom till 25-årsjubileet) var det inte som innehavare av en tjänst utan med ett forskningsprojekt på halvtid, och det var just stadierna som var forskningsobjektet. Förvisso fanns det många att studera, välbevarade och mindre bevarade, lätt tillgängliga och svåråtkomliga, välbekanta och bortglömda. Även lättåtkomliga och välbevarade anläggningar kunde visa sig okända (Fig. 2).

Fig. 1. Stadier och hippodromer i Turkiet. Endast ett litet fåtal är hippodromer, men för att kunna avgöra vilket de är måste lämningarna ofta vara betydligt bättre bevarade (karta författaren).

Fig. 2. Kortändan av en läktare med spår av borttagna marmorplattor. Stadion i Mopsuestia i östra Kilikien, synligt för såväl tågresenärerna på Bagdadbanan som bilisterna på E5/E24 men praktiskt taget okänt (foto författaren).

Bevarandegraden kan naturligtvis variera oerhört, från tämligen komplett uppbyggda anläggningar på slät mark till enstaka stenblock som man inte skulle ha kunnat identifiera som stadier utan tillgång till reseskildringar från 1800-talet, då de var bevarade. Bland de förra har vi anläggningar som Efesos, Laodikea, Afrodiasias, Kibyra, Perge, Sillyon och Selge. Ensidiga anläggningar på sluttningar

där bara den ena sidan är klart markerad är mer sällsynta men finns i Priene och Arykanda. Den ursprungliga typen är emellertid den avlånga hästskoformade dalgången – smal därför att man under antiken sprang fram och tillbaka och inte runt ett stadion som nu – där ingenting har behövt byggas upp och där formen identifierar anläggningen. Exempel på den här typen av stadion finner vi i Magnesia, Filadelfia, Saittai och Megarsus. En del anläggningar byggda eller ombyggda i romersk tid är slutna, dvs har en halvcirkelformad avslutning, *sfe-done*, i båda ändarna, som t.ex. Afrodisias och Laodikea.

Ibland behövs inte en enda sten för att en hästskoformad anläggning skall kunna identifieras (ofta fanns ju mer att se på 1800-talet), men det händer faktiskt också att rester man inte trodde fanns dyker upp vid grävningar. Den ändan av bevarandeskalan med nästan inga synliga rester alls finns det tyvärr alltför många exempel på: Perinthos, Pitane, Smyrna. Ibland vet man, av tidigare resenärers noggranna beskrivning eller t.o.m. kartsquisser, exakt var anläggningen har legat. Ibland får man försöka gissa med utgångspunkt utifrån en diffus beskrivning. I några fall kan man inte heller lita på tidigare resenärer som ritat ut rester som synliga fastän de endast är hypotetiska. Ibland tolkas en anläggning som en del av ett stadion och hamnar på listorna som ett sådant, bara för att senare vid utgrävning visa sig vara något annat, t.ex. trappstegen till ett nedsänkt agora som i Iasos i Karien. I och för sig kan det finnas en löparbana på ett agora som i Korint, och i Didyma liksom i Isthmos i Grekland finns en löparbana på tempelplatsen. Många stadionanläggningar är kombinerade med teatrar på så vis att stadion finns på tvären framför teaterns scen, och då ligger det nära till hands att tolka ett avlångt fält framför en teater som ett stadion även när det inte finns några bevarade rester.

Hur försvinner ett stadion eller en liknande anläggning egentligen? Ett normalfall är ju när stenblocken plockas bort och återanvänds (eller bränns till kalk) och där bara formen på en dalgång avslöjar anläggningen. Ibland kan det visa sig att allt inte alls är försvunnet: stadion i Magnesia vid Maeander identifieras genom en perfekt dalgång (Fig. 3) men uppges inte ha några synliga rester kvar – men efter en eldsvåda var åtskilliga sittplatsrader synliga. Ibland kan en anläggning rapporteras som plundrad och blocken bortförda som teatern i Telmessos i Lykien, det moderna Fethiye, men långt senare ändå konstateras ha åtskilligt kvar.

Fig. 3. En perfekt dalgång för ett stadion, Magnesia vid Maeander. Tabrika rester av läktarkonstruktionerna finns faktiskt men är sällan synliga (foto författaren).

I andra fall är naturligtvis anläggningarna övertäckta eller överbyggda. Det senare, att området är helt belamrat med byggnader, tycks dock inte vara så vanligt. Vanligare är att marknivån har höjts och platsen förvandlats till ett fält, en trädgård eller liknande. Ett intressant exempel är hippodromen i Caesarea i Kappadokien, nuv. Kayseri, som länge var en soptipp men på 1980-talet täcktes över med ett tjockt jordlager och planterades med träd. Anläggningen kan fortfarande identifieras genom de täckta valv som löper under sittplatsläktarna liksom motsvarande valv under stadionläktarna i Perinthos på Marmarasjöns nordkust. När stadionläktarens sittplatser i Apamea i Frygien, nuv. Dinar, återfanns i en trädgård täcktes en del av dem över igen medan resten fortfarande finns till beskådande. Rester av stadion i Halikarnassos, nuv. Bodrum, som återfanns vid gatuarbeten i affärskvarteren vid samma tid (1980-talet), täcktes dock över igen utan att ens studeras ordentligt.

Ett litet antal anläggningar är inte uppbyggda utan åtminstone delvis klipp-huggna (Fig. 4), och de kan ju inte avlägsnas på samma sätt som stenblock även om de kan bli övertäckta. Stadion på den svenska utgrävningsplatsen Labraunda i Karien har en rad huggningar i klippan längs ena sidan av en löparbana som

gjorde att den identifierades som stadion. Det närbelägna Alinda har några liknande huggningar som genom en 1800-talskarta kan identifieras som stadion. Nu är den forna löparbanan helt enkelt infartsvägen till samhället Karpuzlu. Det finaste exemplet har vi i Anazarbos i östra Kilikien, där hela ena långsidan av en hippodrom består av klipphuggna avsatser. Alla dessa exempel är ju synliga, men säkert finns det också många exempel på övertäckningar.

Fig. 4. Klipphuggna steg som utgör läktaren i stadion i Efesos. De är alldeles för smala och låga att sitta på – ståplatser eller underlag för bänkar? (foto författaren).

Den sorgligaste förlusten av ett stadion representeras av Afrodiasias' grannstad Heraklea Salbake. Det sågs i början av 1800-talet av den franske resenären Laborde som rapporterade: 'En place et complet un stade immense construit tout en marbre ...offrait à son extrémité occidentale les dispositions les plus curieuses pour les *carceres* et le départ.' Det verkar alltså som om avsevärt fanns bevarat, och det gjorde det tydligen också i slutet av 1800-talet. När det franska epigrafikerparet Jeanne och Louis Robert besökte platsen 1947 nöjde de

sig med att citera Labordes korta beskrivning och utan att nämna huruvida det fanns något att se överhuvudtaget eller ens om stadion kunde identifieras. Vid förfrågan berättade Jeanne Robert 1993 att inget hade funnits att se, och när jag själv ungefär samtidigt besökte platsen hade byborna svårt att erinra sig var anläggningen hade befunnit sig.

Med Heraklea kommer vi från helheten in på detaljer. Ett stadion kan identifieras på platsen för anläggningen och mer eller mindre bevarade detaljer, men det händer ju också att man har bortförda lösa detaljer som sittplatser och startblock. En lös sittbänk kan byggas in i en senare mur eller annan anläggning eller placeras i en museiträdgård, eller som i Parion vid Marmarasjön vid kajpromenaden. Vad det är kan vara lätt att förstå, men man kan ju inte alltid avgöra om bänken kommer från ett stadion eller en teater om fyndhistoriken saknas.

De mest intressanta tillbehören till ett stadion är ju emellertid inte sittplatserna utan startplattorna. Visserligen kan man klara sig utan sådana och dra ett streck på marken för att markera en start- eller mållinje, men redan i klassisk tid skapade man stenplattor för de startande att ställa sig på. Resenärer i Grekland har i Olympia och på andra platser kunnat se marmorplattor med räfflor för de startande att placera tårna i. Avståndet mellan dem är ca 15 cm, vilket motsvarar fotställningen i avbildningar i grekisk konst. Några anläggningar som gymnasiet i Delfi har plattor med en enda skåra och representerade en äldre konstruktion än de med två skåror. I plattorna finns också kvadratiska hål för att placera stolpar som skulle markera banbredden och skilja de startande åt. Och som en mystisk stendläggning på tempelplatsen i Isthmos nära Korint med skåror och kramphål visade, kunde stolparna också användas för startgrindar för att släppa iväg löparna samtidigt. Dessutom kunde det som i Nemea finnas block med ett stort hål för en vändstolpe i banans ändar.

I Mindre Asien finns inte en enda anläggning med plattor med två räfflor. Plattor med en enda räffla på plats i stadion finns bara i Labraunda där de dessutom finns i båda ändarna av stadion. Detta eftersom målet brukade vara i samma ända och starten således växla, beroende på om man skulle springa en, två eller flera stadionlängder. Nästan alla är bevarade fastän knappt någon *in situ* – sättningar i marken har vänt och förflyttat dem något och en del saknas. De är rejäla gnejsblock, en del nästan tre meter långa och tjockare än de vanliga marmorplattorna. Banlängden har varit 172 meter, och båda ändarna låg farligt nära avslutningarna på banan, så att man undrar om löparna verkligen vågade

springa för fullt ända fram till målet utan att riskera att inte kunna stanna utan springa ut över kanten och ramla några meter ned.

Vidare finns det i Efesos några slitna marmorplattor med en enda räffla och stolphål men inte *in situ* eller ens på stadion utan återanvända i murarna till det medeltida kastellet på kullen ovanför samhället Selcuk. Innan jag på 1970-talet – inspirerad av en vag formulering i en guidebok om att material från stadion hade återanvänts vid kastellbygget – började leta efter dem, fanns de inte omnämnda någonstans. Sedan dess har jag tittat efter startplattor i åtskilliga murar i närheten av antika städer men aldrig hittat någon. Oddsen för att en startplatta skall kunna identifieras är ju ganska dåliga eftersom den bara kan kännas igen från en enda sida av fyra, och byggaren har kanske med flit undvikit att vända den sidan utåt.

Slutligen finns det på stadion i Priene och löparbanan på tempelplatsen i Didyma några kvadratiske block med stolphål som väl har tjänat till att markera banorna vid starten men inga startplattor. Det är allt. Det är lätt att förstå vilken viktig position stadion i Labraunda har i Mindre Asiens stadionbestånd, även om det knappt finns några rester av sittplatser bevarade därifrån. Man förstår också vad Heraklea Salbakes stadion kunde ha betytt för materialet. Vad var det som Laborde såg när han talar om *carceres* som kan återges med startgrindar? På hans tid fanns ju inga av de anläggningar vi tänker på tillgängliga, och det var väl närmast beskrivningar i antik litteratur han tänkte på. Finns det måhända rester av det han såg dolda någonstans i byns husväggar eller jord i Heraklea Salbake? Detta kan vi endast spekulera om.

Litteraturlista

- Roos, P. 1977. Labraunda och de antika stadionanläggningarna, *Svenska forskningsinstitutet i Istanbul. Meddelanden* 2 (23–29).
- Roos, P. 1994. In search of ancient stadia and hippodromes in Anatolia. *Opuscula Atheniensia* 20 (179–188).
- Roos, P. 2011. The stadion at Labraunda, i *Labraunda and Karia*, L. Karlsson & S. Carlsson (red), (257–266). Uppsala.
- Zschietzschmann, W. 1960. *Wettkampf- und Übungsstätten in Griechenland. I. Das Stadion*. Schorndorf bei Stuttgart.

Istanbulinstitutet och arkeologin

PONTUS HELLSTRÖM

Professor em. antikens kultur och samhällsliv. Direktör för SFII 1990–1992

Bakgrunden till att utländska forskningsinstitut började upprättas i Italien, Grekland och Turkiet under andra hälften av 1800-talet och det tidigaste 1900-talet var främst att den klassiska arkeologin hade etablerat sig som ett särskilt forskningsområde. I Rom hade redan 1829 det internationella "Istituto di corrispondenza archaeologica" grundats på initiativ av den tyske arkeologen Eduard Gerhard. Det var öppet för arkeologer från alla länder och hade som målsättning att publicera arkeologiska fynd, inte bara från Italien. Högkvarteret flyttade 1832 till Berlin och utvecklades med tiden till det nationella Deutsches Archäologisches Institut med en av sina avdelningar i Rom. Andra institut som följde var École française de Rome (1874), också det en avknoppning av Istituto di corrispondenza, samt American Academy in Rome (1894) och British School at Rome (1901). Det första i Athen var École française d'Athènes, grundat 1846. År 1874 grundades Deutsches Archäologisches Institut, Athenische Abteilung, som samma år började de stora utgrävningarna i Olympia. Det följdes 1881 av American School of Classical Studies at Athens och 1886 av British School at Athens.

Svenska Institutet i Rom

Det första svenska institutet var Svenska Institutet i Rom, som huvudsakligen hade ett annat ursprung än som forskningsinstitut. Det handlade om att skapa

en bas för kurser där blivande gymnasielärare i latin och grekiska skulle lära känna Roms och Italiens fornlämningar. Inspirationen kom från återkommande kurser för latinlärare. Lektor Johan Bergman anordnade ett flertal somrar mellan 1898 och 1913 arkeologisk-historiska feriekurser i Rom och Pompeji huvudsakligen avsedda för läroverkslärare, och Wilhelm Lundström, professor i latin i Göteborg, genomförde våren 1909 en tvåmånaderskurs för åtta studenter i latin. Bakgrunden till Lundströms initiativ var att latinets ställning hade försvagats i läroverksreformen 1904, då latinet helt flyttades upp på gymnasienivå och en större del antik fornkunskap skulle ingå i undervisningen.

Svenska filolog- och historikermötet i Göteborg uppdrog 1912 åt en kommitté bestående av Hugo Bergstedt, Ernst Nachmansson och Martin P:n Nilsson att hos regeringen anhålla om statsanslag för att fastare organisera och regelbundet vart 3:e eller 4:e år upprepa den kursverksamhet som Bergman och Lundström tagit initiativ till. De föreslog att lokal skulle hyras i Rom, och de framförde för första gången tanken på ett institut i Rom. Det ledde inte till något resultat i riksdagen men planerna fortlevde. Hösten 1924 kallade kronprins Gustaf Adolf professorerna Martin P:n Nilsson och Axel W Persson till ett samtal för att diskutera hur en anonym donation på 30 000 kr för arkeologiskt ändamål skulle disponeras. Han hade tänkt sig ett institut i Athen. Men Martin Nilsson argumenterade för ett institut i Rom eftersom det var viktigt att knyta undervisningen vid institutet till gymnasieundervisningen i latin. Han lyckades övertyga kronprinsen. Den 8 maj 1925 kallade kronprinsen 11 personer till ett sammanträde. Det var universitetskanslern, representanter för klassisk fornkunskap, klassisk filologi, konstvetenskap, allmän historia, utövande konst och allmän humanistisk vetenskap. Där beslöt man att inrätta Svenska Institutet i Rom, konstituerade sig som dess styrelse och antog ett förslag till stadgar. Institutets uppgift sammanfattades till "att bringa svensk kultur i levande beröring med antikens kultur genom att direkt förmedla kunskap och främja forskning i denna och att i övrigt tjäna den humanistiska forskningens samt konstens intressen". Den humanistiska bredden i institutets verksamhet betonades således uttryckligt.

De tillgängliga medlen kunde bara räcka i 2–3 år, men tack vare en driftig föreståndare, Axel Boethius, blev institutet en framgång över förväntan. Han tillträdde uppdraget 1 januari 1926, hyrde en liten lägenhet på Via del Boschetto, inledde redan 1926 de årliga arkeologiska vårterminskurserna, och knöt goda förbindelser med myndigheter, institut och forskare i Rom. När den ursprung-

liga donationen efter ett par år hade förbrukats lyckades styrelsen få fortsatt statligt stöd med s.k. lotterimedel. I det sammanhanget flyttade institutet till en större lägenhet i Palazzo Brancaccio vid Via Merulana. Den nuvarande institutsbyggnaden på Via Omero i Valle Giulia uppfördes 1940 genom ett anslag från Wallenbergsstiftelsen på en tomt skänkt av italienska staten och med Ivar Tengbom som arkitekt. Från 1930 förekom också konsthistoriska kurser på akademisk nivå, vilka sedan 1959 arrangeras varje år. Arkeologiska fältarbeten och utgrävningar var till en början inte någon central uppgift, men Axel Boethius grävde i Ardea 1930–1934, Einar Gjerstad på Forum Romanum 1939–1940, och Arvid Andrén i Ardea 1952–1953. Den stora förvandlingen till ett fältarkeologiskt institut kom med de stort upplagda utgrävningarna i Etrurien, där kung Gustaf VI Adolf årligen deltog, först i S. Giovenale vid Blera från 1956, och sedan i Acquarossa nära Viterbo från 1966 till 1975.

Svenska Institutet i Athen

Svenska institutet i Athen var redan från början tänkt att bli ett arkeologiskt institut. Flera forskare drömde kring sekelskiftet 1900 om ett svenskt institut och utgrävningar i Grekland. Som framgått ovan hyste även kronprinsen denna idé på 1920-talet, naturligt nog eftersom han såväl hade initierat Asineutgrävningarna som själv deltagit i dem 1922. Han var också ordförande i Asinekommittén och hade helt klart för sig att ett institut i Athen skulle vara en viktig bas för fortsatta svenska utgrävningar, men planerna skrinlades tills vidare när Rominstitutet grundades. Som bas för arkeologiska utgrävningar på grekisk mark behövdes onekligen ett institut. Tillståndet för de första svenska utgrävningarna i Grekland, i Kalaureia och Afidna 1894, söktes via Tyska Institutet, och för Axel Perssons utgrävningar i Asine, Dendra, Midea och Berbati var det genom École française, som Persson var medlem av. Utan tvekan var det en nackdel att inte ha något eget institut när dessa utgrävningar pågick som mest intensivt under 1920- och 30-talen.

Atheninstitutet grundades först 1948. Liksom i Rom var den årliga arkeologiska kursen en viktig ingrediens i verksamheten och statsbidraget var främst motiverat av att institutet varje vårtermin gav en arkeologisk kurs på akademisk 3-betygsnivå i Klassisk fornkunskap och antikens historia. Men de grekiska

myndigheterna föreskrev att institutet inte skulle ha status som 'arkeologisk skola' och därmed rätt att företa utgrävningar.

Svenska utgrävningar förekom visserligen efter 1948, men de var inte formellt knutna till institutet utan tillstånden var av "privat" karaktär. Under min tid som föreståndare i Athen 1972–76 arbetade jag aktivt för att förändra detta och hade upprepade samtal med tre olika riksantikvarier, prof. Marinatos, prof. Kondoleon och dr Kondis. Det slutade med att den svenska ambassadören Agda Rössel med tillstånd från svenska UD anhöll hos det grekiska utrikesdepartementet om erkännande av institutet som arkeologisk skola, och den 20 september 1975 beslöt det grekiska kulturdepartementet att bifalla anhållan. Det innebar inte bara att institutet fick formell rätt att företa utgrävningar, utan även att institutet kunde tillgodogöra sig sådana undantagsförmåner i fråga om bl.a. skatte- och tullfrihet som de arkeologiska skolorna åtnjuter.

Institutsplaner och utgrävningar

I Istanbul och Ankara finns inga institut grundade på 1800-talet. Deutsches Archäologisches Institut, Istanbul Abteilung, inrättades först 1929, men avdelningen leder delvis sitt ursprung tillbaka till de tyska stadsutgrävningarna på västkusten, i Pergamon (sedan 1874), Magnesia (1891–1893), Priene (sedan 1895) och Miletos (sedan 1899). Dessa skedde i regi av Berlinmuseerna, som 1886 inrättade en arkeologisk station i Izmir, vilken 1899 flyttade till Istanbul. Ett ryskt arkeologiskt institut fanns från 1895 till 1914, då det exproprierades. Det franska institutet, Institut français d'études anatoliennes, grundades inte förrän 1930.

Det första svenska institutet var alltså det i Rom som började sin verksamhet 1926. Men planer för ett svenskt institut i Istanbul hade redan dragits upp av Ture J. Arne i en artikel i Ymer 1920. Då hade 18 år gått sedan Lennart Kjellbergs och Johannes Böhlus utgrävning i Larisa norr om Izmir. Arne argumenterade för ett forskningsinstitut i t.ex. Grekland eller Turkiet men ansåg att det borde ligga i Konstantinopel och inte i Athen, Beirut, Jerusalem, Bagdad eller Kairo ("ehuru visserligen filialer skulle vara önskvärda även på dessa platser") och att det skulle omfatta ett brett spektrum av humaniora, inte bara arkeologi, även om han såg det som rimligt att det främst skulle handla om arkeologi. Men dessa

planer kom inte till utförande förrän 1962, om man bortser från forskarhemmet i Kadiköy-Moda 1922–24, i Svenska Orientsällskapets regi.

Under 1930-talet påbörjade Axel Persson sina arkeologiska undersökningar i Karien. Kronprinsen hade återigen engagerat sig och utverkat ett tillstånd, vilket ledde till att Persson 1935 kunde göra en sondering vid Milas, på en kulle som heter Gencik Tepe. Tre år senare, våren 1938, följde en grävningskampanj där. Efter kriget påbörjade Axel Persson omfattande utgrävningar i Labraunda, som ligger högt uppe i Latmosberget inom synhåll från Milas och Gencik Tepe. Där hade han stora förhoppningar om att göra viktiga bronsåldersfynd, förhoppningar som kom på skam. I stället fann han en imponerande och vetenskapligt betydelsefull tempelplats från 300-talet f.Kr. Han grävde här med en stor skara medarbetare åren 1948–1950, men inför kampanjen 1951 blev A.W. Perssons svårt sjuk och avled den 7 maj. På initiativ av kung Gustaf VI Adolf tillsattes då en kommitté bestående av ordföranden, skattmästaren och sekreteraren i Atheninstitutets styrelse. Uppdraget att leda kampanjen, som pågick 23 juni–4 september 1951, gavs till Gösta Säflund. Två år senare tillsattes en ny kommitté för vad som i allt väsentligt skulle vara en avslutande, två månader lång kampanj 1953, åter med Säflund som grävningsledare. Under de följande åren framstod det dock tydligt att ytterligare en kampanj var helt nödvändig. Stora jord- och stenhögar bland ruinerna förfulade platsen och det behövdes en grundlig uppstädning innan den lämnades för gott. Uppdraget att 1960 leda denna krävande avslutning av utgrävningarna gick till Alfred Westholm, chef för Göteborgs konstmuseum. Vid slutet av den 2 ½ månader långa kampanjen ägde en officiell ceremoni rum där platsen formellt lämnades tillbaka till de turkiska myndigheterna. Något ytterligare fältarbete skulle inte äga rum. I en rapport till Humanistiska fonden konstaterade kommittén den 19 december 1960 att dess uppgifter var slutförda.

Labraunda under Istanbulinstitutets första fas

När forskningsinstitutet i Istanbul stiftades 1962, hade utgrävningarna i Labraunda nyligen avslutats och endast publiceringen återstod. Några planer på att starta nya utgrävningar på någon annan plats i Turkiet fanns inte. Därför var Istanbulinstitutet vid den tidpunkten inte av intresse som bas för arkeologiska utgrävningar. Många svenska klassiska arkeologer var då engagerade i

olika utgrävningsprojekt vid Rom- och Atheninstitutet. Istanbulinstitutet hade för övrigt inte ännu etablerats som mer än ett gästhem för stipendiater från många olika discipliner. Det var ett förhållande som kvarstod inte bara fram till 1974, då Dragomanhuset ställdes till institutets förfogande, utan även under de följande åren.

1977 års Labraundakommitté och nya fältarbeten i Labraunda

1953 års Labraundakommitté hade 1960 lagt ned sin verksamhet i samband med att utgrävningarna avslutades. Endast publiceringen återstod. Med tiden skulle det emellertid visa sig att en ny Labraundakommitté måste tillsättas för att hantera publiceringen av utgrävningarna som fortfarande lydde under Atheninstitutet. Den 20 april 1977 utsåg Atheninstitutets styrelse en sådan kommitté, kallad 1977 års Labraundakommitté. I den ingick de fyra professorerna i antikens kultur och samhällsliv, Sture Brunnsåker, Birgitta Bergquist, Pär Göran Gierow och Paul Åström, som alla var ledamöter i Atheninstitutets styrelse. Själv utsågs jag till kommitténs sekreterare.

Den 27 januari 1978 träffade kommittén Gunnar Jarring, då ordförande i Istanbulinstitutet, och diskuterade om inte publikationen i fortsättningen borde knytas till Istanbulinstitutet, som ju ännu inte hade grundats medan utgrävningarna pågick. Det ledde till att styrelserna för instituten i Athen och Istanbul kom överens om att publikationen i fortsättningen skulle ges ut i Istanbulinstitutets namn. Som Istanbulinstitutet representeranter i Labraundakommittén utsågs Bertil Almgren och Ulla Ehrensvärd.

1977 års Labraundakommitté skulle ju handha publiceringsarbetet. Att nya fältarbeten skulle komma att krävas hade ingen insett från början. Men det visade sig snart att dokumentationen av arkitekturen var alltför bristfällig för att räcka till som underlag för publiceringen av de fem viktiga byggnader från 300-talet f.Kr. som hade grävts ut. Det fanns 100-tals marmorblock från Zeustemplet och de andra byggnaderna, men måttatta ritningar saknades. Systematisk fotografering hade aldrig genomförts, och uppmätningarna av byggnaderna var i många fall tveksamma. Därför sökte kommittén tillstånd för en första uppmätningsexpedition som avsåg Zeustemplet och som ägde rum 1979 under min ledning. Men det nya tillståndet avsåg inte utgrävningar utan enbart forskning (arasturma), en lägre grad av fältarbete. Fyra år senare, 1983 söktes ett nytt tillstånd för att slutföra så mycket som möjligt av den återstående dokumen-

rationen. En tredje kort uppmätningsskampanj följde 1985. Men under dessa fältarbeten, där en av de viktigaste uppgifterna var att i ritningar och fotografier dokumentera marmorblocken som fallit från byggnadernas fasader, tilläts vi inte vända på de tidigare utgrävda blocken för att kunna dokumentera alla deras sidor. Endast med ett nytt grävningstillstånd skulle vi ha möjlighet att göra detta. Efter många turer och tack vare personligt ingripande av prof. Ekrem Akurgal, den turkiska arkeologiens *grand old man*, fick vi ett nytt utgrävningstillstånd från och med 1988. Genom beslut på departementsnivå i Ankara godkändes jag som grävningsledare vilket innebar att tillstånden från turkiska riksantikvarieämbetet utfärdades till mig personligen, i enlighet med den turkiska lagstiftningen, men med Istanbulinstitutet angivet som institution. Antikvitetsmyndigheternas motpart är den forskare som är godkänd som grävningsledare, medan det i Italien och Grekland är instituten som är myndigheternas motparter. Efter 1988 följde ytterligare fyra kampanjer av varierande längd under åren fram till 1993. Med det nya grävningstillståndet kunde vi både frilägga det inre av den stora bankettbyggnad (Andron B) som satrapen Maussollos hade uppfört, och fastställa planen för en nyfunnen kolonnhall (Östra Stoa), som bakom kolonnaden hade en serie rum för kultmåltider.

Kampanjen sommaren 1993 var tänkt som en avslutning av våra fältarbeten i Labraunda. Finansieringen från forskningsrådet hade redan tidigare upphört. Men med stöd av olika stiftelser kunde vi genomföra ett par mindre kampanjer 2002 och 2003. År 2004 övertog Lars Karlsson ledningen av Labraundautgrävningarna. De är nu främst inriktade på fortifikationer och nekropoler och på den senantika perioden, samt på konservering och konsolidering, men dessvärre har fortfarande ingen långsiktig finansiering kunnat säkras.

Labraundapublikationen

Sedan 1977 års Labraundakommitté hade tagit initiativet till att Atheninstitutets serie *Labraunda. Swedish Excavations and Researches* skulle övertas av Istanbulinstitutet, träffade Publikationsnämnden för de svenska instituten i Rom och Athen en överenskommelse med Istanbulinstitutet om riktlinjer för hantering av de praktiska angelägenheterna kring Labraundapublikationen. Serien skulle i fortsättningen ges ut i Istanbulinstitutets namn. Tryckningsanslag skulle även i fortsättning sökas av Publikationsnämnden för de svenska instituten i Rom och Athen, som också skulle ha det ekonomiska ansvaret och äga upplagan.

Det vetenskapliga granskningsansvaret skulle ligga hos Labraundakommittén. Istanbulinstitutet skulle ha rätt till 100 friexemplar av varje volym, men inte för försäljning.

Publikationen flyttades på så sätt formellt till Istanbulinstitutet, men i praktiken gällde ett slags dubbelkommando. Första häftet i Istanbulinstitutets Labraundaserie kom ut 1980. Det var Marie-Louise Säflunds *Stamped Amphora Handles* (= *Labraunda. Swedish Excavations and Researches*, vol. II, part 2). Institutets nya logotype, som skapades av Bo Berndal, användes då för första gången. Sedan dess har ytterligare fyra häften utkommit i serien (J.J. Jully, *Archaic Pottery*, 1981; P. Hellström & T. Thieme, *The Temple of Zeus*, 1982; M. Meier-Brügger, *Die karischen Inschriften*, 1982; A.C. Gunter, *Marble sculpture*, 1995).

Istanbulinstitutet får en föreståndare

Institutet stiftades 1962, men ett årligt statsbidrag kom först från och med 1975/76, när institutet hade flyttat in i Dragomanhuset. Det var på 30 000 kr och avsåg huvudsakligen hyreskostnaden. Men för att kunna spela en roll som forskningsinstitut i likhet med Rom- och Atheninstitutet var det uppenbart att Istanbulinstitutet måste ha en föreståndare på platsen. Det krävdes ett statsbidrag som möjliggjorde att vi kunde driva en verksamhet i Istanbul.

Under korta tider hade Istanbulinstitutet haft en föreståndare på plats som inte belastade ekonomin med några lönedel. Jag tänker då främst på Alfred Westholm som när han gick i pension från sin tjänst som direktör för Göteborgs konstmuseum hade ställt upp som föreståndare utan arvode under några månader varje år från 1970 till 1974. Arbetet bestod huvudsakligen i planering och genomförande av de två veckor långa konsthistoriska och arkeologiska kurser som han ledde åren 1973–1977 för ett 20-tal studenter och forskare från ett antal olika ämnesområden. Dessa mycket uppskattade kurser hade huvudvikten på Istanbul och västkusten. De utökades under de senare åren till sydkusten och det inre av landet.

På 1980-talet diskuterade styrelsen vid flera tillfällen om man från Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet (HSFR) skulle kunna få en forskartjänst placerad i Istanbul. Planen var att innehavaren samtidigt skulle kunna fungera som föreståndare. En idé som prövades var en forskartjänst i turkisk lingvistik. En annan avsåg ett treårsprojekt i arkeologi som 1987–1990 skulle

bedrivs på halvtid i Istanbul. Det hade visat sig att fil.dr Paavo Roos, som hade en halvtidstjänst som universitetslektor i Antikens kultur och samhällsliv i Lund, var intresserad av en sådan möjlighet, inte minst för att hans forskningsområde var Turkiet. Roos hade redan ägnat tid åt att studera antika stadionanläggningar i Turkiet och han skulle publicera det stadion som finns i Labraunda. För projektet som vi kallade 'Idrott och samhälle i Mindre Asien', sökte institutet medel från HSFR. Ansökan bifölls och projektet kunde påbörjas sommaren 1987.

I ett något längre perspektiv var siktet redan inställt på ett fast årligt statsbidrag för en föreståndartjänst. Det innebar att stadgarna nödvändigtvis först måste revideras till större likhet med dem som gällde för Rom- och Atheninstitutet, som var fastställda av regeringen. Till stadgekommitté utsågs Greger Widgren, Ulla Ehrensvärd och jag själv.

Äntligen hade vi för första gången sedan institutet startades 1962 kunnat påbörja en viss stadigvarande verksamhet i Istanbul med en halvtidsavlönad föreståndare. Målet var nu att få ett årligt statsbidrag för en fortsättning efter 1 juli 1990, då HSFR-projektet skulle upphöra. I det läget bad stadgekommittén att få träffa utbildningsministern, som då var Lennart Bodström, för att presentera institutets situation för honom. Han tog emot oss den 17 november 1987. Vi berättade för honom att institutet nu hade en halvtidsföreståndare på tre års forskningsmedel från HSFR, och att framtiden därefter såg mörk ut om vi inte kunde få statsmedel för den fortsatta verksamheten i Istanbul. Frågan var om det ens var meningsfullt att fortsätta att hyra Dragomanhuset i Istanbul om vi inte hade någon personal där. Bodström lyssnade vänligt och uppmärksamt och frågade därefter "När behöver ni pengarna?". Han konstaterade därefter att tillfället var ovanligt gynnsamt eftersom arbetet med den särskilda forskningspropositionen just pågick i departementet och att anslagen till Rom- och Atheninstitutet ingick i detta arbete. I synnerhet var det positivt att vårt behov skulle bli aktuellt först från 1 juli 1990, den tidpunkt då propositionen skulle ha hunnit behandlas av riksdagen. Han utlovade att man skulle hantera Istanbulinstitutets kommande anslagsäskande i en positiv anda, vad gällde medel för en föreståndartjänst.

Vid institutets årsmöte en vecka senare lade vi fram ett första förslag till nya stadgar. Enligt förslaget skulle regeringen utse ordförande i institutets styrelse. Men vid departementet visade man sig emellertid inte vara intresserade av att utse ordförande på det sätt som man gjorde för Rom- och Atheninstitutet. Det ansågs att UHÄ borde kunna utföra detta, och där förklarade man sig också villiga att åta sig detta uppdrag. Vi arbetade sedan i flera omgångar fram reviderade

stadgeförlag som diskuterades i styrelsen. Vid årsmötet den 24 november 1988 antogs kommitténs slutliga stadgeförlag. De nya stadgarna skulle träda i kraft den 1 januari 1989, varefter ett extra årsmöte snarast skulle utse en ny styrelse. Den 14 februari 1989 gjorde Bo Utas, institutets ordförande, och jag, vikarierande sekreterare i styrelsen, ett besök hos universitetskanslern Gunnar Brodin och fick av honom höra att han avsåg att utse sin företrädare Carl-Gustaf Andrén till ordförande i Istanbulinstitutet.

Vid ett extra årsmöte den 5 juni 1989 tillträdde Carl-Gustaf Andrén som ordförande. I en artikel i detta nummer berättar han om turerna kring och arbetet med den anslagsframställning som ledde till att regeringen i forskningspropositionen våren 1990 (1989/90:90) föreslog att Istanbulinstitutet från 1 juli 1990 skulle tilldelas de medel som behövdes för att kunna inrätta en föreståndartjänst samt för seminarieverksamhet och administration, en ökning från 115 000 till 390 000 kr. Styrelsen utlyste tjänsten utan dröjsmål. Efter snabb sakkunnigbehandling av de inkomna ansökningarna blev jag utsedd till föreståndare och var på plats redan den 1 juli 1990. Att det då inte fanns någon föreståndarbostad på institutet och att statsbidraget inte räckte till att hyra en lägenhet på stan såg jag inte som något problem. Som arkeolog var jag van vid spartanskt boende när så krävdes. Det viktiga var att bygga upp institutet med ändamålsenlig utrustning och inredning, vilket Wallenbergstiftelsen som vanligt stödde generöst, samt att inrätta ett kansli och att få igång en verksamhet. Om verksamheten under mina två år i Istanbul hänvisar jag till Carl-Gustaf Andréns nämnda artikel och till årsredovisningarna i nr 16/1991 (sid 111–120) och nr 17/1992 (sid 82–91) av *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Meddelanden*. Vad gäller den arkeologiska sidan, ledde jag utgrävningar i Labraunda åren 1990 och 1991 under 1 resp. 1 ½ månad.

Arkeologin vid institutet i framtiden

Som bekant är Istanbulinstitutet inte ett arkeologiskt institut utan ett bredare humanistisk-samhällsvetenskapligt. Redan Ture Arnes visionära institut hade en allmän humanistisk inriktning. Att han 1920 tänkte sig att institutet skulle ledas av en arkeolog låg i tiden, medan någon tanke på en föreståndare ännu inte var aktuell när institutets första stadgar skrevs 1962. I stadgarna från 1988 lämnades frågan om föreståndarens ämnestillhörighet öppen till skillnad från vad som gäl-

ler för Rom- och Atheninstituterna där det är föreskrivet att föreståndaren skall ha disputerat i Antikens kultur och samhällsliv. Arne argumenterade för att institutet skulle ligga i Istanbul och inte till exempel i Athen. I slutänden har vi fått både ett arkeologiskt institut i Athen, som kronprinsen en gång ivrade för, och ett bredare forskningsinstitut i Istanbul som var Ture Arnes vision. Idag är det ännu mer uppenbart än det var för Arne att Istanbulinstitutet inte skulle ha haft några goda framtidsutsikter som ett rent arkeologiskt institut. Det är inte bara så att vårt institut i Istanbul ligger obekvämt långt från Labraunda. Labraunda-projektets framtid är helt beroende av osäkra politiska och administrativa beslut i Ankara, av osäker finansiering och av osäker akademisk återväxt i Sverige inom den klassiska arkeologins anatoliska domäner. Men så länge som utgrävningarna i Labraunda kommer att fortgå innebär anknytningen till institutet en trygg bas för projektet.

Vad gäller arkeologin som forskningsområde skall man inte glömma att i Turkiet denna vetenskap mer än någon annan lyder under sträng statlig kontroll och långtgående byråkratiska restriktioner. Till exempel skall en preciserad ansökan med fullständig deltagarlista sändas in i december året före det planerade fältarbetet, och en turkisk kontrollant skall vara ständigt närvarande vid alla fältarbeten. Detta har sin grund i en högst legitim strävan att förhindra illegal utgrävning, stöld och utsmuggling av antikviteter. Det komplicerar emellertid även sådana till synes oskyldiga fältprojekt som inte innebär utgrävning utan kanske bara landskapsinventering. Även studieprojekt i museer kan vara byråkratiskt komplicerade. För arkeologiska projekt kan institutet därför vara till stor nytta och hjälp vid myndighetskontakter, i synnerhet vid sådana tillfällen då nya regler införs med kort varsel. Visserligen ser det i dagens läge ut att vara osannolikt att tillstånd skulle ges till nya svenska utgrävningar på någon annan plats än Labraunda. Jag ser ändå möjligheten att institutet i framtiden kan bli en värdefull bas för nya arkeologiska fältprojekt, antingen i form av landskapsinventeringar eller som utgrävningssamarbeten med andra utländska institut eller turkiska universitet.

Litteratur i urval

- Andrén, C.-G., 'Sverige och Medelhavet. De svenska medelhavsinstitutens uppbyggnad och utveckling under ett halvsekel', i *Accurata descriptio. Studier i kartografi, numismatik, orientalistik och biblioteksväsen, tillägnade Ulla Ehrensvärd* (Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis 69), (13–30). Stockholm 2003.
- Arne, T.J., 'Ett svenskt forskningsinstitut i Konstantinopel', *Ymer* 1920 (196–203).
- Ehrensvärd, U. "*Dragomanhuset*" och *Svenska forskningsinstitutet i Istanbul* (Svenska forskningsinstitutet i Istanbul. Skrifter 4. Ny, revid.uppl.), Stockholm 1999.
- Åkerström, Å., *Svenska Institutet i Athen. Ett jubileum och återblick* (Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet: Svenska spår och insatser i främmande land 7), Göteborg 1973.
- Östenberg, C.E., red., *Svenska Institutet i Rom 1926–1976*, Stockholm 1976.

Islam-Väst – att våga livet för dialogen

BENGT KNUTSSON

Docent i semitiska språk. Direktör för SFII 1993–1999

”They were ready to shoot him.”

Jag lystrade. Vad var det dialogveteranen, den fredlige Bassām aṭ-Ṭibī från Syrien, berättade för sin egyptiske professorskollega Sa’d ad-Dīn Ibrāhīm?

Skulle någon skjutas? Vem var det? Och vilka var ”they”, ett icke närmare definierat ”de”, beredda att skjuta? Vad var det för ett märkligt sammanhang Bassām aṭ-Ṭibī refererade till? Eftersom jag också tyckt mig höra ordet ”conference”, spetsade jag öronen och flyttade mig närmare de två herrarna.

Hade – den bisarra tanken för igenom huvudet – Bassām aṭ-Ṭibī deltagit i en konferens, där handeldvapen funnits med i bilden och rentav fungerat som argument i stället för fakta, idéer och verbal argumentationskonst?

Det var den 30 oktober 1996, tidigt på kvällen. Vi skulle just till att sätta oss till bords på en av Istanbuls välrenommerade restauranger.

Tre dagars konferens på Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul var till ända. Den hade handlat om ”Civil Society, Democracy and the Muslim World”, ett angeläget och nog så aktuellt ämne. Det organisatoriska ansvaret hade vilat på Elisabeth Özdalga, Sune Persson och Ann-Kristin Jonasson. Deltagarna, ett tjugotal, hade kommit från Indien, Iran, Syrien, Egypten, Turkiet, Tyskland och Sverige. Allt hade avlöpt väl. Konferensbidragen hade varit av hög klass, meningsutbytena fruktbara. Min egen uppgift – institutsföreståndarens – hade inskränkt sig till värdskap: hälsa deltagarna välkomna, se till att de hölls på gott

humör och sammanfatta konferensen. Nu vid middagen skulle jag återigen säga några tacksamhetens ord till de medverkande.

Lägligt nog var några konferensdeltagare sena till middagen, varför jag tog tillfället i akt att ta del av Bassām aṭ-Ṭibī's berättelse.

Mycket riktigt. Det Bassām aṭ-Ṭibī talade om var en konferens. Och den hade också berört islam. Den hade ägt rum fyra och en halv månad tidigare samma år, närmare bestämt den 10–13 juni 1996. Konferensplats hade varit *Al al-Bayt*-universitetet i al-Mafraq, Jordanien. Temat hade varit relationerna mellan islamvärlden och Europa (en uppföljning av Euro-islam-konferensen i Stockholm i juni året innan).

Men, förklarade Bassām aṭ-Ṭibī, till skillnad från den anda av lugn och akademisk öppenhet som rått vid den nyss avslutade konferensen på Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul hade Mafraq-konferensen kännetecknats av tumult och oförsonlighet.

En svensk orientalist hade hållit ett anförande som till den grad misshagade de arabiska och muslimska deltagarna att de varit färdiga att utan prut förpassa vederbörande till de (o)saligas boningar. ”They were ready to shoot him.”

Vad hade den där orientalisten egentligen sagt? Vari bestod hans brott?

Jo, upplyste Bassām aṭ-Ṭibī – och Sa’d ad-Dīn Ibrāhīm lyssnade uppmärksam – den svenske orientalisten hade dristat sig till att *ifrågasätta den arabisk-islamiska doktrinen om korstågen*.

Var då detta så uppseendeväckande, var då detta så farligt? Är inte konferenser just till för att olika uppfattningar skall få brytas mot varandra? Nej, inte i detta fall. Orientalistens konferensbidrag – så slutade Bassām aṭ-Ṭibī sitt referat – hade varit nog för att försätta närvarande araber och muslimer i ren upprorsstämning.

Vem var då upphovsmannen till dramatiken i al-Mafraq?

Ett något överraskande svar ger vid handen att det är fråga om en person, som för sina insatser i det svensk-arabiska perspektivet – och av ingen mindre än framlidne kung Ḥusayn av Jordanien – tilldelats kommendörstecknet av den hāshimitiska *Istiqlāl*-orden. M.a.o. en person, som åtminstone vid en given punkt i historien bedömts som *persona grata*, kanske rentav *gratissima*, i arabvärlden.

Det är vidare samma person, som vid tiden för konferensen i al-Mafraq tjänstgjorde som föreståndare för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Samma person som nära fem månader senare, kvällen den 30 oktober 1996, fortfarande var institutets föreståndare. Samma person som på den där restaurangen i Istanbul

blev så intresserad av det Bassām aṭ-Ṭibī hade att berätta att han prompt ställde sig tätt inpå denne och Sa'd ad-Dīn Ibrāhīm för att inte missa ett endaste litet ord.

Vi talar om semitistdocenten Bengt Knutsson från Lund.

Usch ja! Jag hade påmint om ett synnerligen obehagligt minne. Mitt goda humör var som bortblåst. Ty det var jag och ingen annan som varit varg i veum vid den där konferensen i al-Mafraq. En smärtsam upplevelse hade det varit, van som jag var att som arabisktalande svensk akademiker omfattas med yttersta välvilja bland araberna. Samtidigt en påminnelse om att steget mellan popularitet och utanförskap, mellan hjältegloria och missaktning, är kort.

Bitter eftersmak, ja. Men saken kunde inte bortresoneras: det var jag som, *nolens volens*, hade åstadkommit uppståndelse i al-Mafraq, det var jag som sått split i församlingen, delat den i två läger. Mitt syfte hade varit det allra bästa, att i en anda av respekt och uppriktighet föra dialogen islam-väst ett stycke framåt. Men allt hade gått snett.

Till saken hör att jag vid tiden för konferensen i al-Mafraq hade tämligen lång erfarenhet av dialogen islam-väst. Som *rapporteur* vid UNESCO:s och ALECSO:s *Islam and the West*-konferenser i Venedig 1977 och Paris 1978 hade jag så att säga varit med "från början".

Dessa dialogkonferenser är visserligen behjärtansvärda men, det har åren lärt mig, är mer ofta än sällan till förväxling lika. Därför (och plågsamt medveten om att den konkreta nyttan är begränsad – pappersprodukter, ömsesidiga artighetsbetygelser och högtidliga men till intet förpliktigande slutdeklarationer) hade jag beslutat mig för att konferensen i al-Mafraq fick bli en "sanningens minut".

Jag ville ärligt pröva om motparten, den arabisk-islamiska sidan, var mottaglig för en europeisk partsinlaga av renodlat slag. Budskapet – det utmynnande i ett par enkla frågor – var således primärt riktat till konferensen arabiska och muslimska delegater.

I akt och mening att innehållet skulle vara klart och inte kunna missförstås, hade jag till yttermera visso utformat inlägget på arabiska. Det bar titeln *Al-islām wa-l-gharb bi-dūn ghamā'im – wujhat nazar ūrūbiyya*, i engelsk version (en sådan finns att tillgå i den officiella slutrapporten): "Islam and the West without blinkers – a European point of view."

Jag hade m.a.o. gått till verket med öppna ögon. Jag kunde inte skylla ifrån mig.

Men vad var det jag egentligen hade sagt där i al-Mafraq? Vad var innehållet i mitt anförande?

Allt kan säga hade kretsat runt korstågen – ett ämne visst icke tabubelagt inom ramen för de historiska relationerna mellan islam och västerlandet – men likväl. Det uppseendeväckande hade varit att jag – exakt som Bassām aṭ-Ṭībī berättade för Sa’d ad-Dīn Ibrāhīm den där kvällen i Istanbul – hade dristat mig till att *ifrågasätta* den arabisk-islamiska världens syn på korstågen. D.v.s. haft modet (eller dumdristigheten, om man så vill) att ge en europeisk *motbild* till den sedvanliga arabisk-islamiska anklagelsen att det var Europa som började fientligheterna gentemot islam. Till att hävda att korstågen i grunden var en *reaktion* på islams expansion på 600- och 700-talen, den expansion som för all framtid skulle komma att beröva Europa sina traditionella intresseområden såväl öster som söder om Medelhavet. Jag hade också varit intresserad att veta varför denna scenförändring av islam brukar beskrivas som ”öppning” (*fath*) och ”befrielse” (*tahrīr*) medan samma händelseförlopp från den andra partens sida, den europeiska, lika väl, och med rätta, kan anses som ”erövring” (*istilāʿ*) och ”kolonisering” (*istiʿmār*).

Att motsättningen mellan islam och västerlandet (*al-islam wa-l-gharb*) är ett populärt tema bland gemene man – på ”gatan” så att säga – hade tidiga kontakter med arabvärlden lärt mig. Och att västerlandet ses som den aggressiva parten – korståg och sentida kolonisering – var heller ingen nyhet. Men att korstågen skulle visa sig vara ett ämne, som också låg muslimska politiker, akademiker och intellektuella varmt om hjärtat hade överraskat mig och många andra. Det hade dock med fullständig klarhet demonstrerats på den ena internationella dialogkonferensen efter den andra. Detta faktum hade fått mig att fundera.

Efter att inledningsvis, i aktstycket ”A Westerner’s *Confessio*”, ha accepterat den arabisk-islamiska synen på ”skuldfrågan” (Knutsson, B. 1977/1) hade jag kommit fram till att det historiska förloppet alls inte var så enkelt som den muslimska sidan ville hävda. Att visa myntets frånsida – eller, varför inte, mera populärt uttryckt, att ”vända på steken” – hade för mig känts alltmer angeläget. I en anda av *audiatum et altera pars* hade jag rest till al-Mafraq. Eller, varför inte med al-Jazīras devis *Ar-raʿy wa-r-raʿy al-ākhar*, ”En åsikt och en annan” (även om det först var fyra år senare, närmare bestämt år 2000, som jag första gången mötte denna för arab- och islamvärlden fullständigt revolutionerande satellitkanal).

Med all den artighet, finess och pedagogiska skicklighet jag förmådde upp-mobilisera gick mitt Mafra-q-anförande ut på att för den arabisk-islamiska sidan förklara hela *Mare nostrum*-komplexet. Och varför den arabisk-islamiska expansionen på 600- och 700-tal från europeiska sida kunde ses som en aggression och därmed i ett slag gjorde islam till Europas ärkefiende.

Mitt huvudsyfte kan sägas ha varit att konfrontera konferensdeltagarna i al-Mafrāq med ett kärvt påstående, nämligen att arabisk-islamisk dominans öster och söder om Medelhavet *inte är någon självklarhet*. Så här föll mina ord (översatta från arabiska till svenska):

Araber och muslimer är sedan århundraden vana vid att se på Främre Orientens och Nordafrika som oskiljaktiga delar av den islamisk-arabiska världen. Nu förhåller det sig emellertid så att samma områden, d.v.s. Medelhavets östra och södra stränder, en gång ansågs som europeiska områden.

Jag utvecklade temat, pekade på det romerska imperiet, den enda makt som någonsin förmått förverkliga Medelhavets ”idé”, nämligen total inringning av Medelhavet, på de olika latinska namnen på Medelhavet, *Mare internum*, d.v.s. ”Innanhavet” och *Mare nostrum*, ”Vårt hav”, d.v.s. uppfattningen om Medelhavet som en europeisk *insjö*. Jag pekade på de kvarvarande tecknen på romersk dominans runt Medelhavet i form av storslagna kvarlämningar (att se för varje nutida arab i Mellanöstern och Nordafrika). Allt hade, framhöll jag, gjort att Europa alltsedan romarriket vant sig vid bilden av ett Medelhav, där Främre Orienten och Nordafrika var integrerande delar av den europeiska helheten. Just därför kunde Europa se på den arabisk-islamiska erövringen av dessa områden som ett dråpslag, ja, som ett angrepp på det europeiska fastlandet självt.

Jag hade emellertid inte varit en sann ”dialogare” om jag inte poängterat att konflikten mellan islam och västerlandet inte bara varit av negativ karaktär. Mötet hade också inneburit kulturutbyte och civilisatorisk rivalitet som i det långa loppet hade varit till nytta för båda parter.

Min slutpoäng hade varit, helt i linje med rubriken på mitt anförande, ”Islam och Västerlandet utan skygglappar”, att en fruktbärande dialog mellan islam och väst bäst gagnas av ett realistiskt synsätt, där relationerna, utan missriktad över-slätning, tas för vad de varit – och är.

Nu tillbaka till Istanbul den 30 oktober 1996 och Bassām aṭ-Ṭibīs dramatiska skildring av Mafrāq-konferensen. Frågan huruvida interlokutören Sa‘d ad-Dīn

Ibrāhīm (och jag själv) skulle ta Bassām aṭ-Ṭībīs ord ”they were ready to shoot him” bokstavligt eller bildligt vet jag inte. Men, det kunde inte förnekas, reaktionen bland de arabiska och muslimska delegaterna hade varit våldsam. Först och främst, naturligtvis, på grund av innehållet i mitt anförande (som kontrasterade bjärt mot sirligheten i den arabiska form som bar fram det).

Känslostormarna befordrades emellertid av två andra faktorer: missnöje med den bristfälliga konferensstrukturen – schematekniskt virrvarr! – och för snålt tilltagen tid, varför delegaterna sällan fick tala till punkt. (Det skall dock sägas att Lars Lönnback, chef för UD:s dåvarande Euro-islam-sektion och tidigare svensk ambassadör i Jordanien, grep in och gjorde storverk för att lotsa konferensen i hamn.)

Till alla kalamiteter skall läggas ett citat från min egen sida. Det gjordes *ex tempore* och var avsett som ett muntert tillrop – araberna är på intet sätt humorbefriade – men fick en helt annan tolkning än jag hade avsett. (Hela händelsen är f.ö. ett varningsexempel för alla dem som sysslar med internationella relationer och tror sig vara mästare i kulturkommunikation.)

Med en palestinsk gentleman som skicklig översättare till engelska – ungefär hälften av de närvarande var icke arabiskkunniga – såg jag redan i mitten av mitt anförande att jag överskridit tiden. Detta var oroande och så mycket mera prekärt som det var sista sessionen före lunch.

Men fast besluten att inte låta mig avbrytas – ett förberett anförande har en början och ett slut – lämnade jag för ett ögonblick den tryckta texten för att i stället, aningslöst och utan onda avsikter, anknyta till vår lekamliga hunger och allas vår längtan efter mat. Vår belägenhet, ja, så tyckte jag spontant, illustrerades perfekt av det arabiska ordspråket *Aṣ-ṣawtu l-‘ālī minā l-jawfi l-khālī*, ”Starkt läte kommer från tom buk.”

Milda makter! Hur fel kan det inte bli!

Den positiva effekten uteblev. Jag hade förväntat mig hjärtliga skratt från arabernas sida (ty jag hade provat ordspråket tidigare och i andra sammanhang och visste dess slagkraft). Men till min förvåning såg jag endast surmulna ansikten runt omkring mig.

Förklaring: de arabisktalande i församlingen tolkade ordspråket *metaforiskt!* D.v.s. i full samklang med det svenska talesättet ”Tomma tunnor skramlar mest.”

Summa summarum: lynchstämning (eller något i den vägen). Och fastän endast ett begränsat antal araber och muslimer själva hade åhört mitt föredrag, spreds nyheten snabbt bland resterande islamvärldsrepresentanter.

Men redan spontana uttalanden från svenskar i al-Mafraq visade att jag hade beträtt minerad mark. Så här kunde det låta:

Ambassadör Ingmar Karlsson (diplomatiskt men med en otvetydig ton av ogillande): "Man bör vara försiktig med att säga något som kan skada dialogen."

Ambassadör Lars Lönnback (förlåtande men resignerat): "Bengt strödde salt i sårén."

Docent Annika Rabo (tacksamt): "Skönt att det för en gångs skull är någon annan än jag som är gossen Ruda."

Författaren Jan Myrdal (icke utan viss förtjusning): "Bengt svor i kyrkan!"

Islamologiprofessorn Jan Hjärpe (med bekymrad min, hans vanliga leende var borta): "Detta bådär inte gott för Bengt Knutsson."

Nu fanns det naturligtvis araber och muslimer i al-Mafraq som gjorde det enkelt för sig genom att med det enkla – men ack så vanliga – tricket *argumentum ad hominem* avfärda mitt tal som sionistinspirerat (och därför inte värt att tas på allvar).

Andra var dock inställda på att gå längre. Enligt ett rykte som i efterhand nådde mig skulle generalsekreteraren för Islamiska konferensens organisation i Istanbul – den eleganta arabisktalande turken – ha blivit så upprörd över mitt anförande att han t.o.m. vänt sig till Svenska Institutet i Stockholm för att få mig avsatt som chef för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul.

Så nog hade jag åstadkommit rörelse alltid. Men var det som jag sagt i al-Mafraq egentligen så upprörande? Alla tyckte inte det, inte ens i al-Mafraq. Det fanns tvärtom sansade röster som hävdade att mitt anförande hade varit ett friskt inslag i en annars tam konferens. Och från svensk och västerländsk aspekt var det knappast fråga om några märkvärdigheter. Det var i själva verket "sanningar", som jag redan långt innan al-Mafraq hade framfört i både föredrag och artiklar. På svenska, skall dock tilläggas.

Det var därför få läsare i mitt hemland som kunde förstå häftigheten i den muslimska reaktionen, när mitt anförande, "Islam och Västerlandet utan skygglappar – en europeisk synpunkt", några veckor senare (30 juni) publicerades i Svenska Dagbladet. (SvD:s Bitte Hammargren hade varit på plats i al-Mafraq och bett mig översätta texten från arabiska.)

Tvärtom fann man mina påpekanden sakligt underbyggda – det var när allt kommer omkring, man resonerade väl som så, en hovsam akademiker, inte en extremist, som talade. Han hade ju, till yttermera visso, pekat på den arabisk-

islamiska storhetsperioden och de civilisatoriska vinsterna i mötet mellan islam och Västerlandet.

Hur denna exposé förmått väcka sådan uppståndelse i al-Mafraq, var inte lätt att förstå. Flera personer – omdömesgilla skall påpekas – hörde av sig och uttryckte både i tal och skrift sitt fulla stöd för min text. Bland dessa var den i UD-kretsar legendariske, nu framlidne, ambassadören Torsten Örn.

Finns det något att tillägga? Ja, det slår mig att jag glömt en intressant (och för *förutsättningarna* för dialogen islam-väst informerande) kommentar. Jag fick den av en säkert chockad men välvillig kuwaitier, som var angelägen att för mig förklara själva orsaken till 600- och 700-talens arabisk-islamiska erövring av då alltså europadominerade medelhavsområden. Allt var, förklarade han, en *risāla ilāhiyya*, ”en gudomlig mission”, d.v.s. ett gudomligt uppdrag.

Och jag har faktiskt ytterligare en sak, och den har att göra med den internationellt kände människorättskampen och regimkritikern, den egyptiska professorn Sa’d ad-Dīn Ibrāhīm, omnämnd flera gånger i denna artikel. Han som i oktober 1996 deltagit i konferensen ”Civil Society, Democracy and the Muslim World” på Svenska Forsknings-institutet i Istanbul. Han som åhört Bassām aṭ-Ṭībīs rapport om den tumultartade konferensen i al-Mafraq.

Lördagen den 1 juli år 2000 meddelade tv-kanalen al-Jazīra att Sa’d ad-Dīn Ibrāhīm hade arresterats. På plats i Alexandria kunde jag dagen därpå läsa om anklagelserna i den officiösa tidningen *Al-Ahrām*. Som chef för *Markaz ibn Khaldūn*, ”Ibn Khaldūn-centret”, anklagades han för att mot pengar ha skickat (regimkritisk) information, inklusive dokumentärfilmer, till EU. Såväl centret som Sa’d ad-Dīn Ibrāhīms privatvåning hade blivit föremål för husrannsakan. Sa’d ad-Dīn Ibrāhīms skulle nu, så hette det, inledningsvis hållas i fängsligt förvar under 15 dagar.

Enligt Wikipedia, under huvudordet Saad Eddin Ibrahim, dömdes professorn först till sju års fängelse (vilken dom även innefattade anklagelsen att i utlandet ha spritt nedsättande uppfattningar om Egypten). Friad (enligt samma källa) tre gånger från anklagelserna dömdes han på nytt, 2 augusti 2008, till två års fängelse för att ha ”förtalat Egypten”. Trots fruktan för sitt liv lär han den 5 augusti 2010 ha återvänt till Egypten från sin diaspora i USA. (Som tidigare professor vid Amerikanska universitetet i Kairo hade Sa’d ad-Dīn Ibrāhīm inte haft några svårigheter att finna universitetsanställningar på det amerikanska fastlandet, där han föreläst om sitt specialområde sociologi.) Vad som sedan skett med Sa’d ad-Dīn Ibrāhīm är mig obekant.

Slutsatsen är dock – *quod erat demonstrandum!*, och just som rubriken på denna artikel antyder – att det har sina risker att som enskild person röra sig mellan polerna islam och väst.

Sa'd ad-Din Ibrāhīm: ett dialogoffer?

Litteraturlista

- Knutsson, B. 1977/1. Islam and the West, A Westerner's *Confessio*, i *Islam and the West, The Venice Conference ...* (se nästa).
- Knutsson, B. 1977/2. Islam and the West, The Venice Conference, October 16–20, 1977, Under the Patronage of UNESCO and ALECSO, Co-sponsored by The Institute on Man and Science and the Cini Foundation. Lund.
- Knutsson, B. 1978. Islam and the West, The Paris Meeting, May 8–9, 1978, Under the Patronage of UNESCO and ALECSO, Co-sponsored by The Institute on Man and Science, Lund.
- Knutsson, B. 1979 (omtryckt 1982 av LiberHermods). Islam och Västvärlden, Två civilisationer som möts, Rapport över försöken att skapa en global "Islam and the West"-organisation med särskild hänsyn till det svenska engagemanget, Lund (Malmö).
- Knutsson, B. 1979/1980. Islam och Västerlandet i ny konfrontation. *Tvärsnitt*, 1979, no. 1 (27–32). Också i *Liberal debatt* 1980, no. 6–7, 1980 (40–45).
- Knutsson, B. 1982. Segerrik islam och västerländsk psykologisk krigsföring – informationsproblem och kunskapsteoretisk fråga, i *Nyckel till arabländerna*, (22–32), Malmö. Också i *Tempus* 1982, no. 3, (12 f.), under titeln "Islams seger över Västerlandet".
- Knutsson, B. 1983. Islam och Västerlandet – rivalitetsförhållande med kulturell skaparkraft. *Årsbok för kristen humanism och samhällssyn*, Temanummer "Abrahams barn", (40–48).
- Knutsson, B. 1985. Kampen om Medelhavet, i *Islam – religion, kultur, samhälle*, Gidlunds och Statens Historiska Museum, (67–79), Stockholm.
- Knutsson, B. 1988. Arabisk-islamisk naturvetenskap och teknologi – i går, i dag och i morgon, i *Vetenskap och teknik i arabvärlden* av Annika Sternö, Leif Stenberg och Bengt Knutsson, Styrelsen för teknisk utveckling, Stockholm 1988 (13–21).

- Knutsson, B. 1991. Problem och utmaningar i mötet mellan islam och Västerlandet, i *Islams mångfald*, Andra upplagan, A. Davidson, A. Forsberg och V. Löfstedt (redd.), Svenska Afghanistankommittén, (59–71), Stockholm. (Bearbetning av anförande hållet 1989-04-15 på *The Stockholm Conference on Islam* 14–16 April 1989.)
- Knutsson, B. 1995. Islam and the West – tolerance and limitations. A theological remark, i *acta* från Euro-Islamkonferens på Rönneberga kursgård i Lidingö, Stockholm, 15–17 juni 1995.
- Knutsson, B. 1996. *Al-islām wa-l-gharb bi-dūn ghamā' im – wujhat nazar ūrūbiyya*, "Islam och Västerlandet utan skygglappar – en europeisk synpunkt". (Arabisk och engelsk version tryckta i *acta* från Euro-Islamkonferens i ÅL al-Bayt-universitetet, al-Mafraq, Jordanien, 10–13 juni 1996. Svensk version publicerad i Svenska Dagbladet den 30 juni 1996.)
- Tibi, B. 1999. Kreutzzug und D jihad. Der Islam und die Christliche Welt, München.

Turkiet under ett halvsekel – en personlig tillbakablick

ELISABETH ÖZDALGA

Professor i sociologi. Direktör för SFII 2000–2002, 2009–2011

I Turkiet är politiken ständigt närvarande. Man behöver inte vara samhällsvetare eller på annat sätt särskilt politiskt engagerad för att dras med av den politiska utvecklingen. Intresset är mer omfattande än så. Alltid finns det någon, också i den nära omgivningen, som är beredd att ta till orda och yttra sin mening i aktuella politiska frågor.

I Sverige är politiken inte lika synlig. Vi diskuterar inte politik lika ofta eller med samma iver och intensitet som i Turkiet, men samtidigt är vi i våra dagliga liv djupt involverade i det som har med det politiska att göra. Alla berörs vi av välfärdsstatens olika institutioner: utbildningen, hälso- och sjukvården, de sociala myndigheterna, polisen och domstolsväsendet. Tack vare en relativt fredlig utveckling har vi som medborgare blivit fastare integrerade i det politiska systemet. Ett tecken på detta är att vi talar om "samhället", när vi egentligen borde använda begreppet "staten". Sociologen Steven Lukes menar att makten är mest effektiv, där den syns minst (Lukes 2005, 1). Sverige är ett exempel på detta.

I Turkiet däremot går de sociala och politiska motsättningarna djupare, vilket också gör att lösningen på många problem läggs på framtiden. Individens saknar det förtroende för myndigheterna, som en starkare (läs: demokratisk) integration mellan stat och individ kräver. Detta förhållande är en av anledningarna till att det politiska är mera framträdande där än i vårt eget land. Man kan tala om de olösta samhällsfrågornas politiska synlighet.

Jag kom till Turkiet första gången i slutet av juli 1968. Någon vecka dessförinnan, den 17 juli, hade radikala studentgrupper kastat amerikanska soldater i

havet, närmare bestämt Bosporen strax utanför Dolmabahçe-palatset, där fartyg ur Sjätte Flottan låg förankrade. Denna spektakulära händelse har gått till historien som en viktig milstolpe i den turkiska studentrörelsens utveckling. Kanske inte lika känt är att samma aktivistgrupper två dagar tidigare hade attackerat amerikanska soldater, vilka, påstods det, inte hade betalat hela notan på någon av "restaurangerna" i Beyoğlu:s röda distrikt. Som straff för att dessa "imperialister" varit fräcka nog att benytta sig av turkiska kvinnor hade studenterna hållit rödfärg och tjära över dem, då de lämnade nämnda nöjeskvarter.

Dessa aktioner var den radikala turkiska vänsterns tribut till Vietnamrörelsen och studentupproren runt om i Europa våren 1968. Att jag kände en viss beundran skall inte förnekas. Än så länge var demonstrationerna mera av det studentikosa slaget. Chalmeristkortegen på Valborgsmässoafton i min egen hemstad Göteborg kunde ju också innehålla nog så provocerande inslag. Någon dramatisk skillnad kunde man knappast tala om, tyckte jag då.

Under polisrazziorna mot studenterna i Istanbul (särskilt på Istanbul Teknik Üniversitesi) hade emellertid många skadats, en student så svårt att han senare avled. Sådana händelser pekade i riktning mot vad som inom loppet av ett par år skulle utvecklas till mycket hårdare motsättningar och konfrontationer.

I augusti 1971 anlände jag med tåg till Sirkeci, centralstationen på den europeiska sidan i Istanbul, denna gång för att stanna i Turkiet under en längre tid. Knappt ett halvår innan hade militären tagit makten (12 mars, 1971). Min man och jag blev stoppade i tullen och ungefär hälften av mitt noga utvalda "resbibliotek" konfiskerades. Även om detta inte ledde till några utdragna förhör, var denna upplevelse av den pågående repressionen tillräcklig för att få blodet att isa sig i ådrorna. Under det kommande året fylldes tidningarna av nyheter och reportage kring militärens utrensningar, framför allt på olika vänsterfraktioner. Kulmen nåddes på natten mellan den 5–6 maj 1972, då tre aktivister Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan och Hüseyin Inan avrättades anklagade för statsfientlig (omstörtande) verksamhet. Att dessa unga revolutionärer inte hade gjort sig skyldiga till någon människas död, mildrade inte domen. Luften kändes blytung, då jag tog bussen till Middle East Technical University (METU/ODTÜ) den morgonen. Som i Nazım Hikmets dikt: "Kerem gibi."¹

¹ Första strofen lyder: "Hava kurşun gibi ağır. Bağır bağır bağır bağırıyorum." För hela dikten på turkiska och svenska, se slutet av denna artikel.

Våren 1972 var min andra termin som ”special student” på METU, en av de mest aktiva baserna för den radikala studentvänstern. Av denna radikalism märktes inte mycket när jag började där i september 1971. Aktivisterna hade arresterats eller gått under jorden. Slagord hade tvättats bort eller målats över och de källarutrymmen och tunnlar under kampus som vänstern använt för sina aktiviteter hade bommats igen. Spåren av studentrevolten hade effektivt raderats bort.

De ideologiska skiljelinjerna gick kors och tvärs. Alla officerare var långt ifrån militäristiska; alla vänsteraktivister långt ifrån demokratiska. En profil som mitt i detta kaos framträdde som språkrör för en mera strömlinjeformad demokratisk vänster var Bülent Ecevit; från 1972 ledare för Republikanska Folkpartiet (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP). Under hans ledarskap gjorde CHP en ordentlig framryckning i valet 1973 (första efter militäringripandet) och CHP blev största parti i parlamentet för första gången sedan flerpartisystemets införande 1950. Dock räckte mandatet inte till för eget regeringsinnehav och Ecevit kom efter långa förhandlingar att bilda koalitionsregering med en nykomling på den politiska scenen: det pro-islamiska Nationella Frälsningspartiet (Milli Selamet Partisi, MSP) under ledning av den lika kontroversielle som karismatiska professorn i maskinteknik, Necmettin Erbakan.

För min egen del var det dags att bestämma avhandlingsämne i sociologi. Utbildningsfrågorna lockade. Enligt statistiken var endast hälften av den turkiska befolkningen läskunnig så sent som 1970. Det stipendium på 1000 TL, som jag det året mottog av den turkiska staten utbetalades varje månad vid en av avdelningarna på Utbildningsdepartementet i centrala Ankara – en av tjänstemän överbelastad, oöverskådlig och skrämmande Kafkalabyrint. Vilka var utsikterna att åstadkomma nödvändiga utbildningsreformer med en så tung byråkratisk organisation? Minst sagt utmanande problem! Men intresset för de sociala rörelserna och partipolitiken tog överhanden och i slutet av 1978 lade jag fram en avhandling om den nya demokratiska vänsterrörelsen i CHP med titeln *I Atatürks spår. Det Republikanska Folkpartiet och utvecklingsmobilisering i Turkiet, från etatism till populism*.

1970-talet var ett förlorat decennium för Turkiets del. Stora ekonomiska problem, vilket yttrade sig i brist på det mesta, inte minst bensin och olja (oljekrisen 1974), men också basvaror som margarin, socker, kaffe och tändstickor. I Ankara räckte vattenreservoarerna inte till och ransoneringen kunde innebära att man fick rinnande vatten högst ett par timmar per dag – eller natt – i vil-

ket fall någon familjemedlem fick hålla vakt och fylla på vattenbehållarna när vattnet kom. Balkonger och badrum fylldes med plastbehållare av varierande form och storlek. För de allra flesta medelklassfamiljer blev dock badkaret den huvudsakliga vattencisternen. Elektriciteten ransonerades också, vilket innebar flera timmar varje dag utan ström. Vintern 1978–79 blev den allra svåraste, då valutareserverna inte räckte till för import av bränsle. Det var den vintern, då krukväxterna förfrös i hemmen och man satt med ytterkläderna på hela dagarna, både hemma och på arbetsplatsen.

Förutom allt detta, men kanske just som förklaring till det utdragna ekonomiska kristillståndet, fick Turkiet under denna period uthärda en rad bräckliga koalitionsregeringar. Stödet för Ecevit ökade i valet 1977 till 43 procent från 34 procent i föregående val; en stor framgång, men inte tillräcklig för att han skulle kunna bilda egen majoritetsregering.

Som reformistiskt vänsterparti stod CHP inför svåra dilemman: en karismatisk ledare, en lockande framtidsvision och ett starkt folkligt stöd; men, en bristfällig politisk analys, ett orealistiskt och opreciserat politiskt program och en partiorganisation präglad av inre motsättningar och tvister. Förväntningarna var högt ställda, men de politiska redskap som stod till buds var otillräckliga. Till detta kom en klasstruktur som knappast gynnade reell social och politisk mobilisering. Vid denna tid bodde fortfarande cirka 70 procent av befolkningen på landsbygden. CHP hade genom sin nya vänstergiv hamnat mellan folket och makten.

Ur detta virrvarr steg ett växande politiskt gatuvåld. Ett paket utslängt på en körbana i Ankara kunde stoppa upp trafiken; folk blev noga med att dra för gardinerna på kvällarna för att förhindra insyn; offentligt anställda, t ex lärare på universiteten, tog olika vägar varje dag till sitt arbete för att undkomma attentat; mera utsatta personer fick specialvakt utanför sitt hem osv. Sommaren 1980 dödades tiotals personer varje dag i olika politiska våldsaktioner. Sedan kom militärkuppen den 12 september.

De allra flesta drog en lättnadens suck. I ett slag blev det säkert att vistas ute på kvällarna. Kaféer och restauranger fylldes igen. Folk i gemen gav militären sitt fulla och tacksamma stöd.

Bakom kulisserna genomdrevs emellertid en utrensning av sällan skådat slag, vilken drabbade vänsterradikala såväl som högerextremistiska, islamistiska och kurdiska grupper. Inom ramen för denna repression förbjöds samtliga politiska partier. Deras ledare och främsta kadrer fräntogs rätten att delta i aktivt politiskt

arbete på en period av fem respektive tio år beroende på var i partihierarkin personen befann sig. Syftet med att på detta sätt slå ut hela den existerande politiska eliten sades vara att bereda mark för nya friska plantor. Genom att dra upp det gamla med roten ville man ge plats åt en ny generation av politiker. Men i stället för nya och handlingskraftiga kadrer fick man under de kommande två decennierna en ökad politisk fragmentering. De gamla ledarna och kadreerna återtog scenen så fort förbuden hävdes, men denna gång med kuivad självkänsla och sönderslagna partiorganisationer.²

Det skulle dröja ända till 2012 innan de generaler, som var ansvariga för militärkuppen 1980, skulle ställas inför rätta. Nu har det skett. På TV eller i tidningarna har man under våren 2012 kunnat se bilder på den 105 år gamla Berfo Ana (Kırbayır), hjälpas fram till domstolen. Hennes son, Cemil Kırbayır har varit försvunnen sedan han arresterades i Kars den 13 september, 1980, dagen efter kuppen. Berfo Ana har nu anmält ledaren för statskuppen, General Kenan Evren, som ansvarig för sonens försvinnande och död och kräver att hans kvarlevor återfinns och återlämnas. Den 94-årige Evren har hittills bara deltagit i rätten medelst ombud, men den 11 år äldre Berfo Ana infinner sig i egen person och gör utmanande uttalanden emot den anklagade. Det är först på senare år som de verkliga uppgifterna av antalet fängslade, torterade och avrättade kommit fram.

Jag började min anställning som universitetslärare på ODTÜ/METU på hösten 1983 med en kurs i Sociologisk teori. Det var Comte, Spencer, Durkheim, Weber, Simmel, Tönnies, osv, alla de kända namnen inom klassisk sociologi, dock inte Marx. Det var så undervisningen bedrevs vid de flesta universitet i Turkiet vid den tiden. På det sättet fungerade självcensuren.

Även efter 1983, då militären lämnade över makten till en folkvald regering – denna gång det neo-liberala/konservativa ANAP (Moderlandspartiet/Anavatan Partisi) under ledning av Turgut Özal – behöll militären sin roll som yttersta kontrollinstans (jämför med dagens situation i Egypten). Ett av de viktigaste instrumenten för detta förmyndarskap blev det nyinrättade YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu), ett centralt universitetsråd. Genom YÖK kunde militärledningen i fortsättningen kontrollera att den statsbärande – nationalistiska

² Med tanke på att militärens syfte kanske inte hade varit att åstadkomma mera handlingskraftiga, utan snarare mera lättmanipulerade politiska kadrer, uppnådde de ändå på detta sätt sitt syfte.

och sekularistiska – ideologin säkert förankrades hos landets universitetslärare. Icke fullt lojala akademiker fick avsked genom en speciell lag, paragraf 1402.³ Nya regler för klädsel infördes. "Revolutionära" helskägg förbjöds. Vågrade man anpassa sig kunde man mista sin anställning. En av de mera kända profilerna på METU hade sådant helskägg. Han kom från välbärgade förhållanden och hade råd att försvara sin integritet, men de flesta andra saknade den möjligheten.

Det var också genom YÖK, som det 1982 blev förbjudet att bära huvudduk på universiteten. En konstlad motsättning uppstod mellan "islamiska/troende" och övriga studenter. En av mina första manliga studenter var troende muslim, dock utan att vara islamist. Vi hade talat en hel del om det orättfärdiga i att införa förbud av detta slag eftersom det drabbade kvinnor, ofta ur den lägre medelklassen. En dag kom han i sällskap med en av sina vänner, en huvudduksbärande student. Jag var helt oförberedd på besöket. Men ännu mera oförberedd var jag på min egen reaktion, för plötsligt visste jag inte hur jag skulle förhålla mig till denna islamiska klädsel. Utan att jag själv visste om det hade idén om att dessa unga kvinnor var annorlunda och därmed också borde tilltalas på ett annat sätt etsat sig in i mitt medvetande. Detta blev en tankeställare, vilken senare ledde till ett fördjupat intresse för denna fråga och till slut till boken *The Veiling Issue*⁴ vilken baserar sig på intervjuer med huvudduksbärande studenter i och kring Ankara.

1980-talet blev inledningen till den genomgripande förändring av Turkiet som vi idag ser effekterna av. Under 1970-talet var landet fortfarande ett småskaligt samhälle: små affärer i nära anslutning till bostadskvarteren, inte så mycket bilar, telefon ganska sällsynt, likaså TV, kylskåp hos de flesta, men inte automatisk tvättmaskin, låg bebyggelse (mer än fyra våningars flerfamiljshus var ytterst sällsynt). I en stad som Ankara var inkomstskillnaderna inte så stora. Jag tror att man kan jämföra med Jugoslavien under Tito. Detta relativt jämlika samhälle på lågkonsumtionens villkor, bar på sin egen jämvikt och harmoni. Den som hade förbindelser med utlandet genom släkt eller vänner kunde beställa saker som porslinsserver, hushållsmaskin, transistorradio, TV, päls eller andra mera lyxbetande artiklar. Någon masskonsumtion av sådana varor var det inte fråga om.

³ Denna lag drabbade 73 universitetslärare, varav 38 samtliga renommerade professorer.

⁴ Elisabeth Özdalga: *The Veiling Issue, Official Secularism, and Popular Islam in Modern Turkey*, London: Curzon, 1998.

Denna jämvikt började rubbas under neoliberalismens inflytande under 1980-talet. Turgut Özal och ANAP gick i spetsen för denna ekonomiska liberalisering. Plötsligt började alla ha egen TV och telefon och antalet bilar ökade. Automatiska tvätt- och diskmaskiner kunde köpas på avbetalning. Byråkratiska hinder i samband med utlandsresor togs bort. Turkiet blev på kort tid ett öppnare land. Özal ansökte om medlemskap till EU 1987. Han fick avslag, men idén om Turkiets närmande till EU hade slagit rot. Det skulle dröja ytterligare 12 år till toppmötet i Helsinki 1999, då Turkiet fick kandidatstatus. Detta var under Bülent Ecevit's tid som premiärminister för en trepartikoalition.

Özal gick i bräsch för ekonomisk liberalisering. Men hans visioner om ett friare samhälle gick längre än så och omfattade både islams roll i politiken och den alltmer komplicerade kurdfrågan. Özals önskan var att avskaffa förbudet mot islamisk huvudduk på universiteten och att tillmötesgå kurdernas krav på en friare användning av sitt eget språk. Tyvärr räckte hans inflytande inte till för sådana reformer. När General Kenan Evren's tid som president löpte ut 1989, valdes Özal till president. Fyra år senare dog han.⁵ När beskedet om hans bortgång på förmiddagen den 17 april 1993 nådde massmedierna hade jag just avslutat en längre intervju för min bok om slöjförbudet. Den kvinna jag intervjuat var en stor beundrare av Özal. På hennes initiativ hade jag fått kontakt med Özal närstående personer för en intervju med honom i denna fråga, men den intervjun blev alltså inte av.

Özal hade tillhört en av de mest inflytelserika sufiordnarna i Turkiet – Nakshebendiorden. Som aktiv politiker på högsta nivå kom hans religiösa engagemang i andra hand, men hans några år yngre bror, Korkut Özal, var en hängiven anhängare. Korkut Özal, medlem av det pro-islamiska Nationella Frälsningspartiet, hade varit inrikesminister under sjuttioalet för detta partis räkning. Hans egentliga yrke var som Väg- och Vatteningenjör, dels som professor vid METU i Ankara, dels som statlig tjänsteman vid vattenverket DSI och oljebolaget TPAO. När jag några år senare organiserade en konferens på Institutet om Nakshibendiorden bjöd jag in Korkut Özal att bidra med en presentation av sina egna erfarenheter av att vara lärjunge till en känd sufishejk, i detta fall Mehmet Zahid

⁵ Missstankar om att detta inte var en naturlig död kan inte uteslutas. I juni 2012 presenterades på initiativ av den nuvarande presidenten Abdullah Gül en rapport av omständigheterna kring hans död. Rapporten föreslår fortsatta undersökningar, bl a obduktion av Özals kvarlevor.

Kotku. Tack vare hans öppenhet och vilja att dela med sig av sina upplevelser blev detta ett mycket uppskattat bidrag.

Özals bortgång 1993 innebar slutet på det glada 80-talet. Den tidigare optimismen förbyttes i pessimism allteftersom nya kriser tornade upp sig. Effekten av att militärjuntan 1981 förbjöd samtliga politiska partier blev som tidigare nämnts en förödande fragmentering av tidigare politiska grupperingar. Den politiska gren som bäst klarade de nya utmaningarna var det pro-islamiska partiet, som i sin nya åttiotalsversion fick beteckningen Valfärdspartiet (Refah Partisi, RP).

Kommunalvalen 1994 innebar det första stora genombrottet för Valfärdspartiet. Av 15 städer med stormunicipalitet (Büyük Şehir Belediyesi) fick Istanbul, Ankara, Konya, Kayseri, Diyarbakır och Erzurum pro-islamiska borgmästare. Det var i detta val som Turkiets nuvarande premiärminister Recep Tayyip Erdoğan blev ett namn i turkisk politik. Istanbul var redan då en stad på nära 9 miljoner invånare, ungefär Sveriges nuvarande befolkning. Partiets framgångar befästes genom parlamentsvalet året därpå, då det blev största parti, visserligen inte med mer än knappa 22 procent av rösterna, men med rätt att bilda regering.

Var Valfärdspartiets framgångar en seger för demokratin, eller innebar islamisternas stärkta ställning ett hot mot den sekulära regimen i Turkiet? Sådana frågor debatterades intensivt på tidningssidorna, men också varhelst folk träffades. Debatterna blev ofta hätska, för här stod emotionellt starkt laddade värderingar emot varandra. Den största frustrationen fanns dock inom den statsbärande, sekularistiska eliten, som genom de nya politiska strömningarna såg sin egen dittills självklara ställning hotad.

Frågan om demokratins förhållande till den sekulära staten ställdes på sin spets, då militären på våren 1997, utan att direkt intervensera tvingade fram en upplösning av den regeringskoalition, som Valfärdspartiet i juni året innan bildat med Rätta Vägens Parti (Doğru Yol Partisi, DYP); ett parti som då leddes av den kvinnliga ekonomiprofessorn Tansu Çiller. Denna händelsekedja har gått under namnet "28 februari-processen" efter det datum, då det Nationella Säkerhetsrådet (Milli Güvenlik Kurulu, MGK) för första gången ställde sådana krav på den sittande koalitionsregeringen, att den i längden omöjligt kunde bli kvar vid makten.

I ekonomiskt avseende blev nittioåret, liksom sjuttioåret ett förlorat årtionde. Det slutade i en djup finansiell kris 2000–2001. Bülent Ecevit ledde vid denna tid en koalitionsregering bestående av hans eget parti, det Demokra-

tiska Vänsterpartiet (Demokratik Sol Partisi, DSP), Moderlandspartiet (ANAP), grundat av Turgut Özal i början av 1980-talet, men vid denna tid under ledning av Mesut Yılmaz, samt det högnationalistiska Nationalistiska Aktionspartiet (Milliyetçi Hareket Partisi, MHP) under ledning av Devlet Bahçeli. Krisen löstes genom att Kemal Derviş, ekonom med över 20 år vid Världsbanken bakom sig, inbjöds att som speciell expert överta posten som ekonomiminister. Det var genom att fortsätta den därmed inledda strama finanspolitiken som AKP efter makttillträdet 2002 lade grunden till den ekonomiska tillväxt, som i sin tur bildat underlag för partiets politiska framgångar – stigande väljarstöd i tre på varandra följande val. Det är också tack vare denna ekonomiska politik som Turkiet inte nämnvärt berörts av de senaste finanskriserna i Europa. I detta avseende finns vissa likheter mellan Sverige och Turkiet. För svensk del lades ju grunden till stabila statsfinanser också i samband med en djupgående finanskris, även om denna nu ligger tjugo år tillbaka i tiden.

Precis som sjuttioalet blev nittioalet ett årtionde med svaga koalitionsregeringar. Den instabilitet som detta innebar vägdes dock upp av andra, mera positiva tendenser. Genom Sovjetunionens upplösning hamnade Östeuropa och Centralasien i fokus. Detta ledde inte enbart till ett ökat intresse för utvecklingen i dessa grannregioner, utan påverkade också den politiska dagordningen på hemmaplan. Fördjupad demokratisering och civilsamhälle blev frågor av stor relevans också för Turkiets eget vidkommande.

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul stod 1996 som värd för en konferens på temat civilsamhälle och demokratisering med inriktning på Mellanöstern.⁶ Detta var första gången jag ansvarade för en sådan aktivitet. Den blev också inträdesporten till min fortsatta verksamhet vid SFII och jag minns den därför med speciell värme.

Det var under denna period som Istanbul började bli en alltmer populär mötesplats för olika typer av internationella arrangemang. Placerad vid Bosporen mellan två världsdelar är Istanbul en spännande och attraktiv storstad med fantastiska kulturskatter och ett majestätiskt förflutet. Fram till början av nittioalet präglades dock staden fortfarande av sin identitet som turkisk storstad. Därefter har emellertid gränserna sprängts och Istanbul har på kort tid förvandlats till en

⁶ Elisabeth Özdalga and Sune Persson eds: *Civil Society Democracy and the Muslim World*, Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions No. 7; London: Curzon Press, 1997.

global metropol att jämföras med de stora världsstäderna Paris, London, New York och Rio de Janeiro. För alla dem som kunnat följa denna utveckling på nära håll har fascination blandats med misstro. Det klassiska moderniseringsdilemmat har här exponerats i megaformat: "Allt fast och beständigt förflyktigas."⁷ Utvecklingen av Istanbul speglar samtidigt den förändring i riktning mot ökad globalisering, som Turkiet genomgått under de senaste två decennierna.

Nittioalet var också det decennium då dörrarna öppnades till de turktalande republikerna i Centralasien. Tack vare en generös satsning från Riksbankens Jubileumsfond erbjöds svenska forskare med intresse av denna del av det tidigare Sovjetunionen möjlighet att delta i ett program för Väst- och Centralasienforskning under ledning av Bo Utas och Annika Rabo. Mitt eget intresse gällde "Gülenrörelsen" och dess frimodiga satsningar på gymnasieskolor i avlägsna områden i dessa redan perifert belägna länder.

De nyväckta intresset för Centralasien syntes också i SFII:s verksamhet. En konferens på temat kontinuitet och förändring med speciell inriktning på Naks-hibendiorden – en sufi-orden med rötter i 1300-talets Buhara i dagens Özbekistan – organiserades.⁸ Frågor gällande islams politiska roll i modern tid kunde här jämföras med situationen under föregående århundraden. Därigenom kunde man också utveckla mera distanserade perspektiv på den dagsaktuella utvecklingen. Det som från SFII:s sida gjorde det särskilt spännande att utveckla projekt om dessa områden var att vi samtidigt kunde knyta an till en svensk orientalistiktradition av hög klass, med forskare som K.V. Zettersteen, H.S. Nyberg, Johannes Kolmodin och den för SFII:s vidkommande särskilt betydelsefulle Gunnar Jarring.

Nittioalet representerade en brytningstid. Mycket var i görningen. Det fanns många tecken på att Turkiet höll på att utvecklas till ett friare och öppnare samhälle, men hindren tornade också upp sig. Själv kände jag mig ganska optimistisk när det gällde lösningen på den fråga som jag särskilt sysslat med: huvudduksförbudet på universiteten. Därför fäste jag mig inte särskilt vid att en kollega vid METU, som just avslutat sin militärtjänstgöring (som översättare),

⁷ "Allt fast och beständigt förflyktigas, allt heligt profaneras, och människorna blir slutligen tvungna att betrakta sin levnadsställning och sina ömsesidiga förbindelser med nyktra ögon." Kommunistiska manifestet (1848).

⁸ Elisabeth Özdalga ed.: *The Nakshibendi in West and Central Asia: Change and Continuity*, Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions No. 9; London: Curzon Press, 1999.

berättade att han fått i uppdrag att översätta min bok "The Veiling Issue" till turkiska för det Nationella Säkerhetsrådets räkning. I retrospekt inser jag att detta inte var fullt så oskyldigt som jag då trodde och att militären egentligen tog den ideologiska kampen mycket seriöst. Det gällde för dem att med alla medel lära känna "motsidan" och på så sätt slipa sina propagandainstrument.

Den uppmärksammade "trafikolyckan" i Susurluk i november 1996, vilken blottade existensen av en stat i staten (den djupa/dolda staten) ledde till lovande uttalanden från regeringen och presidenten om att gå till botten med de misstankar mot olika delar av ordningsmakten som var i svang, men utredningen lades efter någon tid ner utan resultat. Detta ingav en känsla av obehag, men på det diffusa och svårdefinierade sätt som onda tankar eller makter ger sig tillkänna i Dostojevskijs romaner.

I ett Istanbul- eller Ankaraperspektiv glömmar man lätt hur stora skillnaderna är mellan landets olika delar. Medan antalet NGOs växte i Istanbul pågick ett blodigt krig i sydöstra Turkiet. Kurdiska intellektuella, affärsmän eller politiker försvann eller hittades döda. Mera tolerant inställda officerare, vilka avled under mystiska omständigheter, förklarades ha begått självmord. Inga sakliga utredningar företogs. Därmed spädades ryktena på om att hemliga grupper inom militären eller gendarmeriet opererade på egen hand. Det är först på senare år och sedan AKP befäst sin ställning gentemot militären som en del av sanningen kring dessa försvinnanden lagts i dagen.

Det är först när man idag ser tillbaka på dessa cyniska intriger, som man inser djupet av det sätt på vilket folk blev förda bakom ljuset. Det gäller inte bara kurdfrågan, utan också frågan om islams roll i samhället och politiken. Eftersom pro-islamiska grupper systematiskt misstänkliggjordes av ledande politiker, akademiker och/eller tongivande massmedia var det många som upplevde det som en plikt att ta de missförstådda/förtalade religiösa grupperna i försvar. Insikten om att man då inte kämpade mot en ideologi vilken som helst, utan mot en av militären systematiskt organiserad desinformationskampanj mot "reaktionärerna" har varit chockerande. Samtidigt har dessa avslöjanden blivit en bekräftelse på tidigare misstankar och spekulationer. Det är sådana händelser som gör konspirationstänkande så populärt i Turkiet.

Efter AKP's makttillträde 2002 inleddes en rad viktiga reformer. Sveriges dåvarande ambassadör i Ankara, Ann Dismorr, har beskrivit detta som en "tyst revolution" (Dismorr 2008). Reformprogrammet omfattade ekonomin, mänskliga rättigheter, politiska fri- och rättigheter, domstolsväsendet, vården, skolan

och sist, men inte minst förhållandet till militären. En viktig del av den avmilitarisering som genomfördes gällde Nationella Säkerhetsrådet.

Nationella Säkerhetsrådet stod på höjden av sin makt i samband med ”28 februari-processen” (1997). Föregångaren till denna institution hade upprättats redan 1933, då som Högre Försvarsrådet (Yüksek Müdafaa Meclisi). Beteckningen Nationella Säkerhetsrådet tillkom i samband med militärkuppen 1960. Därigenom höjdes rådets status till en institution reglerad av grundlagen.⁹ Militären fick ett större inflytande, vilket ytterligare förstärktes i samband med militärkuppen 1980.

Den ordning som gällde 1997 var följande:

- rådet leddes av presidenten och bestod av premiärministern, försvars-, inrikes- och utrikesministrarna från den civila sidan och överbefälhavaren, samt befälhavarna för de fyra vapenslagen (infanteriet, flottan, flyget och jandarmeriet) från den militära. Militären hade numerärt sett ett övertag (5 mot 4) och kunde också oftast räkna med presidentens stöd;
- sekretariatet administrerades av militären och generalsekreteraren utsågs av militären;
- rådet hade en nyckelroll vid utarbetandet av det Nationella Säkerhetspolitiska Dokumentet – ett hemligt dokument också kallat ”den röda boken.”

Begreppet ”nationell säkerhet” omfattade inte bara yttre, utan också inre hot. Det var med denna breda och diffusa definition som militären agerade mot den av Valfärdspartiet ledde regeringen 1997.

Det första steget i avmilitariseringen togs i oktober 2001, knappt två år efter det att Turkiet blivit accepterat som kandidatland till EU. Antalet representanter från regeringens sida utvidgades och militären hamnade i numerärt underläge. Vidare tonades betydelsen av Nationella Säkerhetsrådets beslut ner. Dessa skulle i fortsättningen endast ses som rekommendationer.

Den andra förändringen (augusti 2003) gällde generalsekreteraren, vilken i fortsättningen skulle utses av premiärministern; rådets befogenheter reducerades; och mötena skulle hållas varannan månad i stället för som tidigare varje månad.

⁹ I den tidigare ordningen reglerad av lag.

Den tredje förändringen (december 2003) innebar att militärens organisatoriska band med Rådet ytterligare försvagades: insynen i verksamheten ökade; de olika avdelningarna inom Rådet reducerades från 11 till 6; rådets PR-avdelning, vilken mobiliserats i operationen mot Valfärdspartiet 1997, avskaffades.

Fjärde steget togs 2004, då Nationella Säkerhetsrådets representanter i den statliga Radio och TV-styrelsen, liksom det centrala rådet för den högre utbildningen (motsvarande Universitets- och Högskoleämbetet) togs bort.

Kraftmätningen mellan regeringen och militären skärptes ytterligare efter valet 2007 genom avslöjanden om framskridna planer på militära ingripanden så sent som 2003–04. En rad uppmärksammade rättsmål inleddes, vilka lett till att ett stort antal högt uppsatta officerare/generaler arresterats. Regeringen har inte gett efter för påtryckningar att lägga ner dessa mål, utan har fortsatt att agera mot det tidigare förmyndarsystemet genom att reformera rättsväsendet. I juni 2010 genomfördes en folkomröstning kring vissa ändringar i konstitutionen i syfte att få till stånd en demokratisering av rättssystemet, vilket också försvärade förbudandet av politiska partier.

En tidning som drivit en ihärdig och djärv kampanj för demokratin är *Taraf*, ledd av författaren Ahmet Altan¹⁰ och journalisten Yasemin Çongar. Trots svag ekonomi och relativt låga försäljningssiffror har denna tidning lyckats påverka den politiska dagordningen, speciellt i frågor som gäller granskningen av det militära inflytandet.

Den 19 januari 2007 mördades Hrant Dink, journalist och redaktör för den turkisk-armeniska tidningen *Ağos*. När nyheten kom befann jag mig på en konferens i Köpenhamn på temat ”Religion, politik och Turkiets anslutning till EU.” Reaktionen hos allmänheten blev mycket stark. Begravningen blev till en jättemanifestation; folk strömmade till Istanbul från när och fjärran. Ingen hade kunnat föreställa sig att Dinks död skulle riva upp en så häftig protestaktion, inte minst de hemliga grupper inom militären som konspirerade emot honom. För närvarande står den fyrstjärnige generalen Hürşit Tolon anklagad som huvudansvarig inte bara för mordet på Hrant Dink, utan också för mordet på en

¹⁰ Son till den legendariske skribenten/författaren Cetin Altan, känd sedan 1960-talet för sin anknytning – också som parlamentsledamot (valet 1965) – till det socialistiska TIP, Turkiska Arbetarpartiet (Türkiye İşçi Partisi).

katolsk präst i Trabzon i februari 2006 och de brutala morderna på tre medlemmar i en protestantisk grupp i Malatya i april 2007.

Det starka stödet för Dink tog udden av våldverkarna. Författaren Orhan Pamuk klarade sig därmed undan. Senare domstolsprotokoll skulle nämligen bekräfta tidigare rykten – och hot – om att han var ett högt prioriterat mål för den djupa statens dödsskvadroner.

Dessa dramatiska händelser blev viktiga steg på vägen mot ett öppnare Turkiet. Utvecklingen visade att folkopinionen verkligen hade kraft att styra den politiska utvecklingen. Demokratin fick vind i seglen, vilket ökade reformviljan hos den sittande regeringen.

När framtiden ser ljusare ut, vågar man också granska det som varit. Detta gällde i första hand deportationerna/massakrerna på armenier och andra icke-muslimska grupper i samband med upplösningen av det osmanska riket. Men det har också gällt utrensningarna 1937 på tiotusentals alevier i Dersimområdet (dagens Tunceli); överdrivet hårda skattepålagor under andra världskriget ("varlik vergisi"), framför allt för de kristna/judiska minoriteterna; organiserade gatukravaller mot affärsinnehavare i Beyoğlu/Istanbul 6–7 september, 1955; vidare, avrättandet av kurdiska intellektuella och affärsmän under 1990-talet och fördrivandet av landsortsbefolkningen från sina byar osv. Den moderna turkiska nationalismen har gått hårt fram, men nagelfars nu av skönlitterära författare, filmskapare, historiker, samhällsvetare och journalister.

Filmen "I väntan på molnen" (Bulutları beklerken) av Yeşim Ustaoğlu (2003) är ett fint exempel på hur det går att återkalla mycket svåra upplevelser utan att fyllas av bitterhet eller krav på hämnd. Filmen beskriver en äldre kvinna, som i samband med att hennes äldre syster dör drar sig till minnes sitt eget ursprung. Hennes familj försvann under deportationerna 1915 och hon själv blir upptagen ("adopterad") av en turkisk familj och får turkiskt namn, religion och medborgarskap. Men hennes egentliga identitet är en annan. Det är en rörande film och jag har sett den flera gånger, också tillsammans med vänner/gäster vid Institutet i Istanbul.

Filmen utspelar sig 1975 och öppningsscenen är en söndag. Det är folkräkning och alla måste hålla sig hemma. Folkräkningen den 26 oktober, 1975 var min första i Turkiet. Jag minns inte nu hur jag som utländsk medborgare registrerades den gången, men Yusuf, min äldste son, då ett halvår gammal, kom från och med den dagen att ingå i den officiella turkiska statistiken.

Jag är tillbaka där jag började. För den som vill minnas är berättelser/narrativ en omistlig källa till kunskap och inspiration. På filmens, men framför allt på litteraturens område har det hänt mycket i Turkiet under det senaste halvseket. Nobelpriset till Orhan Pamuk 2006 var ett tecken på det. Utvecklingen har gått in i en ny fas, där det politiska på sikt får stå tillbaka för andra värden.

Bibliografi

Ann Dismorr: *Turkey Decoded*, London: Saqi, 2008.

Steven Lukes: *Power: A Radical View*, New York: Palgrave, 2005.

Nazım Hikmet: KEREM GIBI (Som Kerem#)

Hava kurşun gibi ağır! Bağır bağır bağır bağırıyorum! Koşun kurşun crit- -meğ çağırıyorum.... O diyor ki bana: -Sen kendi sesinle kül olursun ey! Kerem gibi yana yana... "Deeert çok, hemdert yok." Yürek- -lerin kulak- -ları sağır... Hava kurşun gibi ağır... Ben diyorum ki ona: -- Kül olayım Kerem gibi yana yana Ben yanmasam sen yanmasan biz yanmasak, nasıl çıkarsak karan- -hıklar aydın- -hğa. Hava toprak gibi gebe, Hava kurşun gibi ağır. Bağır bağır bağır bağırıyorum. Koşun kurşun crit- -meğ çağırıyorum..... (1930 - Mayıs)	Luften är tung som bly! Skriker skriker skriker skriker jag. Spring låt smälta blyet ropar jag..... Han säger till mig: - Hör på, du kan bli till aska av din egen röst! Och som Kerem brinna brinna... "Bekymren är många och ingen finns att dela dem med" Döva äro alla hjärtan Luften är tung som bly.... Jag säger till honom: - Låt mig bli till aska och som Kerem brinna brinna. Om inte jag brinner om inte du brinner om inte vi brinner, hur skall då mörkren bli till ljus.... Luften är havande som jorden Luften är tung som bly Skriker skriker skriker skriker jag. Spring låt smälta blyet ropar jag..... (Maj 1930)
---	---

Översättning: Elisabeth Özdalga

* Kerem och Aslı – mytologiskt kärlekspär. Kerem söker efter Aslı över hela Anatolien. När han äntligen finner henne och de skall förenas sänder Keşiş, Aslıs far, en förtrollad skjorta till Kerem, som inte går att knäppa upp. Knapparna knäpps genast igen så fort han lyckas knäppa upp dem. När Kerem ropar ut sin förtvivlan blir hans rop/andedräkt till eld och han brinner upp. Dramat slutar med att Aslı försöker släcka elden med vatten, men elden sprider sig till Aslıs hår och också hon förtärs av elden.

Istanbulinstitutet 50 år – en konsthistorikers perspektiv

KARIN ÅDAHL

Docent i konstvetenskap. Direktör för SFII 2003–2008

Svenska forskningsinstitutet, med sin verksamhet i Dragomanhuset i det svenska Generalkonsulatets trädgård, ligger på historisk mark. I det dagliga arbetet är historien ständigt närvarande, det förflutna finns ofta med som en skuggbild i vardagen och mot Istanbul och Beyoglus allt snabbare utveckling mot modernitet och globalisering.

Det bevarade källmaterialet från svenskar som varit verksamma i Istanbul under mer än tvåhundra år är rikt – i brev, dagböcker, skildringar och i senare tiders forskning. Men det finns också ett stort och viktigt bildmaterial från de första svenska resenärerna på 1600-talet fram till den moderna fotografins intåg.

De diplomatiska förbindelserna började redan i mitten av 1600-talet när Claes Rålamb 1657 skickades av Karl X Gustaf som hans sändebud till den osmanske sultanen Mehmed IV. Under tiden i Konstantinopel kunde Claes Rålamb bevittna sultanens parad genom Istanbul när den unge Mehmed IV med sin hovstat begav sig från Topkapipalatset till Edirne. I arvet efter Claes Rålamb finns tjugo stora målningar med uttåget till Edirne som motiv, idag finns tavlor i Nordiska museet. Rålamb förvärvade också en samling små kostymbilder, nu bundna i en liten volym och överlämnad till Kungliga biblioteket.

En intressant tid började med Karl XII:s vistelse i det osmanska riket. Kungen lät upprätta en tillfällig beskickning i Konstantinopel och skickade ut tre expeditioner för att samla kunskaper bl a om de heliga platserna i östra medelhavsområdet. Cornelius Loos tecknade vyer från resan och från Konstantinopel på kungens uppdrag, av de ursprungligen 250 akvarellerade tuschteckningarna

finns idag 42 bevarade i Nationalmuseum. Vid beskickningen i Konstantinopel fanns den unge tredjesekreteraren Gustaf Celsing, omnämnd i Karolinerna och med en särskild roll i Sveriges historia i det osmanska riket under 1700-talet. Tillsammans med sönerna Gustaf d.y. och Ulric skulle familjen Celsing ha en närvaro i Konstantinopel under nästan hela 1700-talet.

Som en följd av relationerna mellan Karl XII, den osmanske sultanen och Höga Porten inrättades 1734 en permanent svensk beskickning. 1757 kunde Gustaf Celsing d.y., då sedan 1745 minister vid den svenska legationen, förvärva den tomt i Pera, idag Beyoglu, där svenskarna ännu idag arbetar vid det svenska generalkonsulatet och det svenska forskningsinstitutet. Gustaf Celsing skulle efterträdas av sin bror Ulric som lämnade Turkiet 1779. De båda bröderna förde med sig hem till Sverige en stor samling målningar med motiv från Istanbul och stadens omgivning, samlingen är unik som dokument från det sena 1700-talets Konstantinopel och finns idag på Biby gård i Sörmland. Samlingen har dokumenterats i boken *Minnet av Konstantinopel*, utgiven 2003.

Två svenska ministrar under det tidiga 1800-talet hade en konstnärlig begåvning. Carl-Peter von Heidenstam lämnade efter sig en liten samling akvareller med motiv från bl a Atmeidan. Hans efterträdare Carl-Gustaf Löwenhielms närmare tvåhundra akvareller, främst från stadens omgivning och Bosporen, är i dag samlade i fem stora album i Uppsala universitetsbibliotek. Akvarellerna visades 1993 i en utställning i Uppsala och på Medelhavsmuseet i Stockholm och, med institutets hjälp, också i Istanbul på Turkish and Islamic Arts Museum.

Mot slutet av 1800-talet närmade sig Turkiet Europa, det var möjligt att resa till Istanbul såväl med båt som med tåg. Intresset för Orienten visade sig också i de europeiska konstnärernas resor främst till Nordafrika, då fortfarande under starkt osmanskt inflytande. 1885 kom den unge Anders Zorn till Istanbul på bröllopsresa. Han och hans hustru Emma bodde under vintermånaderna vid Istiklal Caddesi, nära den svenska ambassaden. Zorn skulle måla en serie akvareller av en kaikroddare på Bosporen men också motiv från Topkapipalatset innan han blev sjuk och paret återvände till Sverige.

Tvårs över gatan, som då hette Peragatan, hade den svenske fotografen Guillaume Berggren sin verksamhet. Anders och Emma lät fotografera sig redan vid ankomsten till staden och iscensatte också en haremsscen i Berggrens ateljé. Berggren skulle bli en av de mest kända och produktiva fotograferna i Istanbul under slutet av 1800-talet bl a med uppdraget att dokumentera Bagdadbanans tillkomst men också med ett stort antal dokumentära foton från dåtidens Istan-

bul och dess invånare. Han dog utfattig 1920 i den nya republikens gryning sedan den moderna kameran blev allmän egendom och han inte längre kunde leva på sitt yrke.

Zorn hade inspirerats av Oscar II:s tidigare besök i staden, dokumenterat av Berggren i ett foto från ambassadens terrass med kungen i centrum omgiven av sina svenska medresenärer och turkiska dignitärer. Zorn lockades av Orienten och reste redan året därpå, 1886, i de franska orientalisternas spår till Algeriet. Anders Zorn var den ende svenske konstnären som under 1800-talets slut reste till Turkiet och han skulle inte få några senare svenska efterföljare.

Ett genomgående inslag såväl i svenska som utländska samlingar är de teckningar och akvareller, och senare foton, av turkiska folktyper, s.k. kostymalbum, som de utländska besökarna förde med sig hem. I svenska samlingar finns bl a Claes Rålamb's lilla kostymbok, Cornelius Loos turbankatalog, den stora samlingen kostymbilder förvärvade av bröderna Celsing och illustrationerna i Johan Hedborgs *Turkiska nationens seder, bruk och klädedrägter*, utgiven 1839. Kostymbilderna var ett material som var avsett att ge kunskaper om det osmanska samhället och som kunde inköpas på bokmarknaden av de främmande diplomaterna och besökarna i Konstantinopel.

Även om Istanbul förändrats starkt, särskilt under de senaste decennierna, har de svenska konstnärerna varit ständigt närvarande i min upplevelse av staden. Utsikten från generalkonsulatets tomt över den historiska staden i Loos stora panoramateckningar från 1710, i den stora oljemålningen i två delar med Galatatornet i centrum från ca 1770 i Celsings samling på Biby, Löwenhielms fint tecknade och akvarellerade panorama från 1830-talet, och fotografen Guillaume Berggrens flera meter långa panorama från 1800-talets slut i tidens bästa fototeknik. Men också det rika bildmaterialet från Istanbulns omgivning – Bibysamlingens landskapsvyer, Löwenhielms och Carl Peter von Heidenstams akvareller, Berggrens foton från kvarteren runt Istiklal och Galata, och Zorns kända kaikroddare på Bosporos.

Som konsthistoriker skulle jag tidigt börja intressera mig för dessa bilder från Turkiet – målningar, akvareller, teckningar – som finns i de svenska samlingarna. I början av 1970 hade Bo Gyllensvärd, chef för Östasiatiska museet, givit mig ett uppdrag att inventera de persiska samlingarna i Nationalmuseum. Inventeringen skulle utvidgas till att omfatta de islamiska samlingarna i svenska museer och jag insåg då att de turkiska konstsamlingarna var stora och hade ett unikt samband med den svenska historien. Forskningsinstitutet skulle få en stor betydelse

i detta sammanhang som en trygg forskningsbas i Istanbul men också som den plats varifrån svenskarna genom historien sett och upplevt det historiska Konstantinopel. Institutet skulle under decennier gå som en röd tråd genom mina studier och min forskning, från student till forskare, som sekreterare i styrelsen till direktör för institutet.

Våren 1964 började jag studera persiska, eller iranska språk som ämnet hette, vid Uppsala universitet. Docenten Davoud Monchi-Zadeh hade kommit till Uppsala från Tyskland och undervisade tillsammans med den då unge läraren vid universitetet Bo Utas. Mitt första ämne var konsthistoria och jag studerade nu litteraturhistoria. Jag kunde då inte ana att valet av persiska, som jag under ett par år läste samtidigt som mina studier i konstvetenskap och litteraturvetenskap, skulle komma att bestämma hela min yrkesinriktning.

Genom Bo Utas och Bo Gyllensvärd fick jag veta att vi i Istanbul hade ett svenskt forskningsinstitut och blev inbjuden att delta i institutets årsmöte i Vitterhetsakademiens lokaler i Stockholm i april 1967. Jag skulle sedan också bli invald som ledamot av institutet. Bo Utas var då sekreterare i styrelsen. Jag kunde se att institutet hade stöd av en stor krets framträdande professorer och forskare inom de ämnen som institutet omfattade i sina stadgar, hedersledamöterna Bernhard Karlgren och H. S. Nyberg, som också var min lärare, Stig Wikander, Bertil Almgren, Agnes Geijer, Christopher Toll, Bo Gyllensvärd, och inte minst Gunnar Jarring för att bara nämna några. Institutet kändes som en viktig angelägenhet för oss alla och som ung student var det för mig ett stort privilegium att få vara med i institutets krets och verksamhet.

Under de första decennierna fram till 1980-talets slut bars både institutet och verksamheten av en gemensam vilja att skapa en bas för forskarna i Turkiet i likhet med de svenska instituten i Rom och Aten. Institutet var helt beroende av styrelsens och ledamöternas engagemang och ideella insatser och en viktig känsla av gemenskap för institutets sak. Budgeten var obetydlig. Trots detta bedrevs en verksamhet och institutet delade redan från 60-talet ut stipendier för studier i Turkiet. I mitten av 1970-talet fick institutet sin bas i Dragomanhuset i Beyoglu, den stadsdel där de främmande sändebuden och de utländska handelsmännen sedan århundraden hade bott.

När jag 1975 skulle göra min första forskningsresa till Istanbul frågade jag Gunnar Jarring, som då var ordförande, om jag kunde få bo i institutet. Väl ankommen till Istanbul fann dock den dåvarande generalkonsuln Erik Sidenmark att jag skulle bli ganska ensam i den stora institutsbyggnaden och erbjöd

mig ett av gästrummen i översta våningen i konsulatet med strålande utsikt över Bosporen och Istanbuls asiatiska sida. Rummen, ”forskardubletten”, hade varit institutets första bas i Istanbul. Dragomanhuset hade då inretts med bibliotek, gästrum, kök och vardagsrum för gästande forskare av Christopher Toll, sekreterare i styrelsen och hans efterträdare Ulla Ehrensvärd, som under många år höll sin hand över den fysiska miljön i institutet, men ännu fanns ingen föreståndare.

Jag hade nu påbörjat mina doktorandstudier och valt en handskrift med persiska miniaturer från 1400-talets mitt för mitt avhandlingsarbete. De stora samlingarna av persiska miniaturer i Topkapibiblioteket erbjöd ett rikt forskningsmaterial. Vid den stora konferensen för Irans konst och arkeologi i Oxford hösten 1972 hade jag träffat flera turkiska deltagare, och skulle där också få vänner för livet. Det hjälpte mig att få kontakt med chefen för biblioteket i Topkapipalatset. Jag blev mottagen med den välkända turkiska vänligheten och kunde tillbringa dagarna med den persiska miniaturkonstens främsta verk i mina händer.

Året därpå deltog jag i en av Alfred Westholms sista och mycket uppskattade Turkietskurser och gjorde då också bekantskap med Dragomanhusets översta våning, där Alfros höll ett föredrag för de närmare tjugo deltagarna i kursen, unga studenter men också lärare och forskare från de svenska universiteten.

Redan i mitten av 1950-talet hade Dragomanhusets vindsvåning glasats in men var ännu på 1970-talet bara ett stort öppet utrymme med pingpongbord som enda inredning. På det enkla golvet hade tidigare studenter övernattat i sovsäckar, årets kursdeltagare bodde dock på hotell i en annan del av staden. Idag är vindsvåningen en stor och vacker bostad för direktören.

När Ulla Ehrensvärd 1988 lämnade posten som sekreterare i styrelsen blev jag tillfrågad om jag skulle vilja efterträda henne. Min erfarenhet av styrelsearbete var minst sagt begränsad men min entusiasm stor och jag tackade genast ja. Det skulle bli elva intensiva och intressanta år, de första sju åren med Carl-Gustaf Andrén som ordförande. Under hans ledning fick institutet ett stort lyft i sin ekonomi och kunde anställa en föreståndare, den förste av nu sex i historien, Pontus Hellström, från Uppsala universitet, som då sedan många år arbetade med utgrävningarna i Labranda.

Carl-Gustaf Andréns utredning om de tre medelhavsinstituten gav ett viktigt underlag för verksamheten och institutet fick under 90-talet allt större stöd hos regeringen och hos anslagsgivarna i Sverige, främst HSFR, nu Vetenskapsrådet. Verksamheten växte och institutet fick större synlighet i akademiska kretsar i Sverige och i Turkiet. Medelhavsmuseet och Kungliga biblioteket kunde erbjuda

lokaler för institutets sammankomster liksom för de aktiviteter som riktade sig till en större publik som den årliga Jarring-föreläsningen, den första hölls vid Gunnar Jarrings 90-årsdag 1997.

Jag skulle sitta kvar som sekreterare tillsammans med nästa ordförande, Maj-Lis Löf för att, sedan jag 1999 lämnat sekreterarposten, på nyåret 2003 tillträda som föreståndare i Istanbul. Jag efterträdde då Elisabeth Özdalga. När jag lämnade min tjänst 2008 skulle Elisabeth också efterträda mig för ytterligare en period som direktör vid institutet.

Min tillvaro i Istanbul innebar också en återkomst till mina gamla turkiska vänner sedan länge, främst konsthistoriker och museimän, som jag hade haft kontakt med sedan decennier och som gav mig en känsla av tillhörighet, att vara hemma också i Istanbul. Vi hade samarbetat i forskningen kring bröderna Gustaf och Ulric Celsings 1700-talssamling. Samarbetet skulle nu komma att fortsätta kring de s.k. Rålambska tavlorna från 1600-talet och materialet från Karl XII:s tid, främst Cornelius Loos teckningar från Konstantinopel från 1710.

Under mitt första år i Istanbul var ordförandeposten i styrelsen vakant, men 2005 tillträdde Karin Rudebeck och vi skulle, tillsammans med styrelsen, få fyra år av intensivt arbete med institutets utveckling. Min egen ambition var att öka kontakterna med svenska universitet men också med de övriga forskningsinstitut i Istanbul och med våra systerinstitut i Rom och Aten, liksom med det nya institutet i Alexandria, där jag då var ledamot av styrelsen. Samarbetet skulle sedan få helt nya möjligheter när initiativet togs från svensk sida att bilda USI, Universitet i Samarbete för Internationalisering, med syfte att förstärka forskningen på Turkiet. De första kurserna i konstvetenskap och juridik hölls i Istanbul 2007.

Med min egen bakgrund som forskare i Sverige och med den långa erfarenheten av institutets verksamhet, ville jag nu också sammanföra forskarna med bidragsgivarna i Sverige och även ge tydlighet åt den betydelse som institutets stipendiater har och har haft för institutets verksamhet. Många hade försvunnit in i andra sammanhang, många återkommit under årens lopp. Flera av de första stipendiaterna hade hunnit bli professorer och t o m emeriti. Med stöd av Riksbankens Jubileumsfond kunde jag 2006 ta initiativet till en forskarkonferens i Istanbul med institutets storstipendiater, utvalda stipendiater och representanter för såväl Utbildningsdepartement, som Högskoleverket, Vetenskapsrådet och Riksbankens Jubileumsfond. Konferensen blev en bra grund för den fortsatta verksamheten.

I Alfred Westholms anda ville jag också gärna återuppliva sommarkurserna och kunde, i juni 2006, med bidrag från generalkonsulatets sektion för turkisk-svenskt samarbete organisera den första kursen med perspektiv på Turkiet och EU. Turkiets förhållande till EU var ett ämne som dagligen behandlades i media och hade haft stor aktualitet under en längre period. Kursen vände sig till studenter i Norden och var begränsad till tjugo deltagare, intresset växte och till den tredje kursen under min tid vid institutet hade kursen mer än hundra sökande.

Institutets föreläsningsserier, "Autumn lectures" och "Spring lectures", blev nu återkommande med ett föredrag i månaden och skulle främst göra det möjligt för svenska forskare att presentera sin forskning i Istanbul.

Från mina fönster i bostaden högst upp i Dragomanhuset hade jag utsikt över Bosporen och generalkonsulatets vackra trädgård men också över det förfallna lilla grannhuset bakom Dragomanhuset. Historien om det som skulle bli institutets nya annex är berättad i Dragomanen nr 13/2011, liksom i den nya skriften om Dragomanhuset och var utan tvivel den största händelsen under min föreståndartid. När tanken föddes att huset skulle kunna förvärfvas och läggas till generalkonsulatets tomt för institutets verksamhet förskräcktes styrelsen, men med positiva signaler från Riksbankens Jubileumsfond och den dåvarande direktören Dan Brändström började en försiktig positiv anda sprida sig. I juni 2009 kunde det nya Annexet invigas och Sverige hade därmed förvärvat ytterligare 100 m² mark i Turkiet.

Som direktör har man daglig kontakt med unga studenter, från Sverige men också från de nordiska grannländerna, några skulle jag komma att följa under många år. Mycket intressant var det också att möta de forskare från mycket skilda ämnesområden som i perioder arbetade i institutet. Ämnesbredden var mycket stor och avspeglade väl den målsättning som finns i institutets stadgar om studier i humaniora och samhällsvetenskap. Under de decennier som jag aktivt deltagit i institutets verksamhet har de samhällsvetenskapliga studierna och Turkiets nutid alltmer kommit att stå i fokus, institutet är i detta sammanhang viktigt för studier i ett närperspektiv och för kunskaperna om utvecklingen i Turkiet. Men också intresset för Turkiets och Medelhavsregionens historia och kultur växer och är en förutsättning för förståelsen av dagens samhälle och Turkiets politiska situation.

Det var under dessa år i början av 2000-talet intressant att se Istanbul utvecklas som kultur- och museistad med ett stort antal nya, "moderna", museer. 2004 öppnade det stora museet för modern konst, Istanbul Modern. Ett stort genom-

brott var den Picassoutställning som 2005 visades på Sabancimuseet och 2007 invigdes Santral Istanbul. Konstinstitutionen *Platform* var pionjär med utställningar i lokaler vid Istiklal Caddesi och "residences" för utländska konstnärer, även från Sverige. På Istiklal Caddesi och i Nisantasi öppnades under 2000-talets första år ett stort antal konstgallerier, delvis under de stora bankernas beskydd. Ett av de mer framträdande nya museerna idag är Pera Museum, beläget nära det svenska generalkonsulatet i Beyoglu. 2006 visades tio av de s.k. rålambska tavlorna i en utställning på Pera Museum i samband med det första svenska statsbesöket. Boken *The Sultan's procession* avslutade projektet om målningarna, som jag initierat.

Det finns idag ett starkt ökat intresse för Turkiets samtidskonst, främst manifesterat i Istanbulbiennalen, också detta ett nytt forskningsområde. Under 2000-talets första decennium har Turkiet på konst- och museiområdet med stor tydlighet tagit ett steg mot omvärlden, mot en internationalisering och en delaktighet i en global utveckling.

De sex åren som direktör var en mycket stimulerande tid. Allt tycktes möjligt trots en begränsad budget. Institutet har sedan sin tillkomst varit det minsta av de tre medelhavsinstituterna med den utan jämförelse minsta ekonomin, men bidragsgivarna var positiva. Det mesta kunde med deras hjälp genomföras och viktigast av allt var naturligtvis styrelsens stöd och det enastående goda samarbetet. Styrelseledamöterna, alla med oavlönade uppdrag, gjorde sitt yttersta för institutets verksamhet på alla områden under ledning av engagerade och entusiastiska ordföranden, utsedda av regeringen. Trots en stor arbetsinsats var de i huvudsak belönade endast med ett mindre arvode men förhoppningsvis med glädjen att se institutet utvecklas och få allt större uppskattning och betydelse i Sverige liksom i Turkiet.

Från Istanbul till Dunhuang

BIRGIT N. SCHLYTER

Professor i Centralasienstudier. Direktör för SFII från 2012

Från kaféterrassen i Topkapi – seraljen – har jag utsikt över Marmarasjön och Bosporen. Trafiken är livlig. Färjorna kommer och går. Över den höga bron rör sig en ständig ström av bilar och bussar från den ena världsdelen till den andra. Utom synhåll finns en annan interkontinental bro med namn efter den sultan som gjorde Bysans/Konstantinopel till huvudstad i det osmanska riket.

Hit kom jag första gången som ung student och blev fascinerad. Språket jag just hade börjat lära mig blev ledmotiv i min fortsatta yrkeskarriär som lingvist och Centralasienforskare. Från Istanbul har färden gått vidare till den turkspråkiga världen bortom Turkiet, över det historiska Turkestan till Kashgar, Dunhuang och andra knutpunkter i det östra Sidenvägssystemet. Mot den bakgrunden var det en lockande utmaning att komma tillbaka som direktör och leda verksamheten vid SFII/Istanbul i en tid då Turkiet får allt större betydelse både som regional maktfaktor och som nav och transportled i förbindelserna mellan Asien och Europa.

Turkiet mellan öst och väst i myt och verklighet

Bilden av Turkiet som en ”brygga” mellan öst och väst förstärktes och gavs en djupare innebörd av republikens grundare Kemal Atatürk (1881–1938). För den nya turkiska historieskrivning som skulle utformas på hans direkta order lyfte han fram turkarnas centralasiatiska ursprung, samtidigt som han ivrade för byggandet av ett modernt Turkiet efter västerländska förebilder. Därmed bidrog han till den geopolitiska betydelse som Turkiet kom att ha under större delen av

1900-talet och med största sannolikhet fortsätter att ha länge än, som en Melanöstern och Centralasien närliggande muslimsk demokrati.

Alltmedan hattar och andra klädesplagg av europeiskt snitt utprovades i den unga kemalistiska republiken, kom de gamla legenderna om turkfolkens härkomst till heders igen. I romanen *Ankara* från 1934, till exempel, beskriver Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889–1974) den nya huvudstaden och det omgivande anatoliska landskapet i termer som väcker tankar om det utvalda folkets land, *Ergenekon*, där allt en gång hade börjat. Skapelsemyten *Ergenekon* finns i olika versioner och berättas bland både turkfolk och mongoler. Den varg som figurerar där är ömsom en vägvisare till det förlovade landet, ömsom en hona som parar sig med en yngling och blir urmoder till bl.a. grundarna av den första turkspråkiga staten, Göktürk-khanatet (552–747), i det bergiga Altaj med sträckning över stora områden mellan sjöarna Bajkal och Aral.¹

Under det knappa millennium som ligger mellan den statsbildningen och osmanernas intåg i Bysans 1453 gemomgick det innerasiatiska området sin stora förvandling till en region där turkfolk gradvis flyttade fram sina positioner västerut och i stigande antal antog den islamiska religion och kultur som tidigt hittat vägar från Arabiska halvön upp igenom Mesopotamien och längre österut i Asien.

Det långa öst-västliga perspektivet tycks också prägla det politiska Turkiet av idag. Utblicken mot omvärlden är dock inte nödvändigtvis inställd på ett val mellan det ena eller andra väderstrecket. Fram tonar i stället en bild där det egna geografiska området utgör en central region på en stor sammanhängande eurasiatisk kontinent. Det här scenariot var ämnet för en workshop som hölls vid SFII den 31 maj 2012 under rubriken "The Eurasia Discourse" med fokus på Turkiet och Centralasien. Mötet var en uppföljning av tidigare seminarier och paneldiskussioner som hållits under min tid som chef för Centralasienstudier

¹ Läs vidare i min artikel Turan, Ergenekon och turkarnas röda äpple, i *Orientaliska Studier* nr 123 (2009), ss. 107–118.

vid Stockholms universitet och som nu resulterat i en publikation utgiven i samarbete med Nordic Institute of Asian Studies (NIAS) i Köpenhamn.²

Världshistoriska peripetier och SFII

Det svenska Istanbulinstitutets halvsekelånga historia sammanfaller med en tid av politiska förvecklingar och stora förändringar i inte bara Turkiet, utan hela Mellanöstern och senare också det upplösta östblocket. När SFII inrättades 1962, hade den turkiska republiken efter 40 års omvälvande stats- och nationsbygge just haft sin första militärkupp. Några år senare eskalerade Mellanöstern-krisen till ett bestående internationellt trauma. När slutligen kalla krigets dagar var över, öppnades portarna till det som en gång varit handelskaravanernas och turkfolkens vandringsvägar. Turkiets roll som västpaktens utpost i sydost urholkades och nya gemenskaper etablerades på lika mycket civilisationshistoriska som realpolitiska och ekonomiska grunder.

Alla dessa skeenden skulle kunna ges som en av förklaringarna till att SFII efter sina första 50 år står starkare än någonsin med en verksamhet som under samma tid utvecklats och vidgats i fler än ett avseende. SFII är idag ett statsfinansierat vetenskapligt forum öppet för alla tänkbara ämnesinriktningar inom såväl humaniora som samhällsvetenskap. Geografiskt sträcker sig institutets relevansområde från Centralasien till östra Medelhavsområdet med angränsande regioner som en gång stod under Osmanska rikets hegemoni. De senaste decenniernas tillbyggnad och renoveringar av institutslokalerna i Istanbul har i sin tur rent fysiskt gjort SFII till en plats, där allt fler forskare och studenter kan vistas samtidigt för eget arbete och möten med andra forskningsaktiviteter.

² Michael Fredholm (red.) och Birgit Schlyter (utg.), *The Shanghai Cooperation Organization and Eurasian Geopolitics: New Directions and New Perspectives* (Stockholm International Program for Central Asian Studies), Köpenhamn: Nordic Institute of Asian Studies (under tryckn.). I boken finns ett kapitel om Turkiet, Rethinking Regional Organizations: Turkey and the SCO, av den indiska statsvetaren Anita Sengupta. Program och resuméer till *The Eurasia Discourse* finns på <http://srii.org/Content/upload/documents/ae3d1dcb-560e-449a-8bb9-4a942158c938.pdf>. Se också artiklar av turkiska forskare, som Bülent Aras och Hakan Fidan, Turkey and Eurasia: Frontiers of a new geographic imagination, i *New Perspectives on Turkey*, nr 10 (2009), ss. 193–215.

SFII som forskningsmiljö

SFII:s stipendieverksamhet har också vidgats. Förutom ett specialstipendium i turkologi finns för institutets hela ämnesområde ett större stipendium på avancerad och högre akademisk nivå och ett mindre stipendium som även studenter på grundnivå kan söka. Stipendiaterna får en summa pengar och fri bostad på institutet under 1–4 månader beroende på typen av stipendium. Ett annat sätt att knyta unga blivande forskare till institutet är att tillhandahålla praktikplatser. Det har vi än så länge inga större möjligheter att göra, och det finns ännu inga rutiner för arbets- och handledning. Men det här är något vi vill utveckla. I år har vi kunnat ta emot två masterstudenter, Dina Hongell i Mellanösternstudier och Patrick Hällzon i Centralasienstudier, för praktik inom ramen för deras utbildningar vid Helsingfors respektive Stockholms universitet. Till skillnad från stipendiaterna har dessa själva fått ordna boende och försörjning. De har båda varit till stor hjälp i det växande och alltmer arbetskrävande biblioteket, samtidigt som de tagit del av de dagliga rutinerna på kansliet och andra göromål inom institutet.

Att på så vis bredda kontakten med framtidens forskare har stort mervärde, och det gör den dagliga tillvaron på institutet livligare och mer innehållsrik. Med en växande skara forskningsverksamma gäster på plats samtidigt blir det lättare för oss i institutsledningen att initiera nya aktiviteter. Våren 2012 startade vi en seminariserie under benämningen "Discussions". Där kan man kalla till möte och lägga fram någon teoretisk eller metodologisk fråga för diskussion. De sammankomster vi hittills haft har varit mycket uppskattade. Inte minst viktigt är att yngre studenter tycker sig ha fått ett forum för samtal med oss seniora forskare. Den effekten syns än starkare nu när vi för första gången under en 3-årsperiod har två projektledare stationerade på heltid vid institutet med finansiering från Riksbankens Jubileumsfond och Kungliga Vitterhetsakademien. Kretsen av vetenskapliga medarbetare vid institutet har alltså ökat, och det ger oss bättre förutsättningar att profilera SFII/Istanbul som en aktiv forskningsmiljö. Insatserna från de nuvarande externfinansierade projektledarna Åsa Eldén och Cecilia Olovsson har starkt bidragit till att vår nya serie diskussionsseminarier blivit så framgångsrik redan under sitt första år.

Forskningsprofilering ...?

Kanske undrar någon läsare vad jag egentligen menar när jag skriver om att ”profilera” SFII som forskningsmiljö. Talar jag enbart om att stärka och göra SFII mer attraktivt som vetenskapligt centrum? Eller menar jag att SFII måste få en egen tydlig forskningsprofil? De två frågorna griper in i varandra och är nog inte så lätta att hålla isär. Det kunde vi t.ex. se på det stora diskussionsseminarium som hölls den 1 juni 2012 vid firandet av SFII:s 50-årsjubileum. I den diskussionen ville vi både höra synpunkter på Istanbulinstitutets aktuella kapacitet och få förslag på förbättringar och kanske t.o.m. kursändringar för ett än bättre och effektivare institut i framtiden.

Den första frågan handlar om infrastruktur. I det avseendet har många förbättringar gjorts, och ingen tackar väl nej till det. Institutet har blivit en resursstark och trivsamt mötesplats. Efter den senaste restaureringen av Dragomanhuset har biblioteket fått större utrymme för både böcker och forskarplatser. Konferens- och grupprummen har blivit fler. Terrasserna och sällskapsrummen är inbjudande för samvaro och avkoppling. Å andra sidan ska institutet också kunna fungera som studieplats och ge möjlighet inte bara till prat och diskussioner, utan också till arbetsro. Här har vi lyssnat till synpunkter från framför allt våra stipendiater men även enskilda forskare och författare som kommit till institutet för något eget projektarbete. Detta har bl.a. fått till följd att vi i höst (2012) inför en ny ordning i biblioteket, där det ena rummet görs till en ”tyst avdelning” med stängd dörr, medan resten av biblioteket och anslutande samlingsrum hålls öppna för konsultation hos kanslipersonalen, användning av institutets datorer och skrivare m.m.

– eller kanske snarare ”forskningsförankring” ...

Den andra frågan om forskningsprofilering är mer svårgripbar. Den syftar på själva innehållet i den forskningsverksamhet som bedrivs eller på något sätt betjänas på institutet. Vid jubileumsseminariet, som jag nämnde ovan, kom vi aldrig riktigt fram till den frågan, och i det här fallet är det därför särskilt viktigt med fortsatta reflektioner och diskussioner.

Det disciplinära och geografiska relevansområdet utgör en första begränsning, men fortfarande kan man tänka på yttre forskningsramar (t.ex. ämnesoberoende

forskarutbyten mellan Sverige och regionen) snarare än forskningsinnehåll. Det jag tror föresvävar många av oss är nog ändå att institutsanknuten forskning även till sitt innehåll huvudsakligen ska vara förankrad i och öka kunskapen om förhållanden – historiska eller nutida – i östra Medelhavsområdet och Centralasien.

SFII skulle m.a.o. kunna ses som en väl avgränsad kunskapsbank, i likhet med sitt ”nischade” bibliotek, som först och främst står till tjänst med regionsinriktad litteratur. Den stora samling Centralasienpublikationer efter den tidigare institutsordföranden (1974–1978) och hedersledamoten Gunnar Jarring som Kungliga Vitterhetsakademien donerade till SFII i början av jubileumsåret 2012 är ett nytt och betydelsefullt bidrag till institutets specialbibliotek. Samlingen finns omskriven i en tidigare årgång av *Dragomanen*, då den var tillfälligt deponerad på Stockholms universitet.³

Delar av SFII:s Jarringsamling ska digitaliseras och göras tillgängliga online. Här samarbetar vi med företrädare för Sven Hedins Stiftelse vid Etnografiska Museet, Stockholm, i ett projekt finansierat av Riksbankens Jubileumsfond och med vidarekoppling till ett internationellt nätverk för digitalisering av arkiv- och museimaterial från Turkestan och den östra Sidenvägen.⁴

Öppet hus, webbsajt och brev från direktören

Min egen forskning i turkisk och centralasiatisk språkpolitik har lärt mig vilken framträdande roll språk och litteratur kan spela i agitation och samhällsreformer. Varje människa har minst ett språk att relatera till, och de texter som det specifika språket kommer till uttryck i är inte bara informationsspridande utan också idéskapande. Den serie av öppna föreläsningar vid SFII/Istanbul som vi satte upp för vårterminen 2012 var inriktad på nutida turkisk skönlitteratur och hade den övergripande rubriken ”Fiction and Reality: Literature as a Means of Exploring Identities”. För att stimulera till fortsatta samtal om kultur och identiteter kommer vi att då och då hålla öppet hus på institutet för en s.k. litterär salong, där jag hoppas få se både svenska och turkiska litterära aktörer, inte

³ Gunnar Jarrings Centralasiensamling, i *Dragomanen*, årg. 6 (2002), ss. 37–49.

⁴ Läs vidare i min artikel Kulturskatter förevigas i virtuell värld, i *Svenska Dagbladet*, Under strecket, 5 December, 2011.

minst med tanke på det ökande intresset för översättning av svensk och turkisk skönlitteratur i våra respektive länder.

Gentemot alla dem inom institutets forskarkollegium och vänförening som inte så ofta kan vara med oss i Istanbul är det också viktigt att öppna kanaler för information och kommunikation. SFII:s nya hemsida blev klar under våren och kunde lanseras på webben (www.srii.org) i god tid före 50-årsfirandet. Uppdateringen av den har hög prioritet. I ett försök till mindre formell kontakt med ledamöter och vänförening tänker jag återkomma så småningom med en hälsning liknande det medlemsbrev jag skrev en eller ett par gånger per termin under de år jag var ordförande för Istanbulvännerna. Kanske kan vi rentav se den här episteln som mitt första "brev från direktören" ...

Gifter, droger och mat – om läkemedel i den medeltida medicinen i islam

LENA AMBJÖRN

Professor i arabiska, Lunds universitet¹

Oavsett religiösa trosföreställningar och därtill knutna förhoppningar om mirakulös befrielse från fysiskt och psykiskt lidande, har läkemedel framställda av substanser från växter, djur och mineraler alltid haft en central position i behandlingen av sjukdom. Kunskap om läkemedel har förvaltats inom såväl folkmedicin som formell skolmedicin, och den medicinska facklitteraturen har genom årtusenden traderat beskrivningar av preparat för såväl utvärtes som invärtes bruk vilka ansågs kunna bevara och återställa hälsan.

På babyloniska kilskriftstavlor finns anvisningar om hur läkemedel skulle beredas och administreras, och på vilka indikationer de skulle användas. I exemplet nedan beskrivs ett invärtes och ett utvärtes medel, båda med kolokvint

¹ Artikeln är tidigare publicerad i Förbistringar och Förklaringar, Festskrift till Anders Piltz, Skåneförlaget (2008) 25–33.

(*Citrullus colocynthis*) som verksam ingrediens. Denna bittra och kraftigt laxerande frukt har genom hela den dokumenterade medicinhistorien tillskrivits allmänt renande egenskaper.

Om en människas inre bränner och hans fötter svullnar, torkar du kolokvintfrukter, stöter dem och blandar med deg av bränt korn. 7 och 7 piller gör du. Han doppar i honung och sväljer, han dricker dadelbrygd, han tömmer sig nedåt och blir botad. [BAM 159 II 12–16]²

Om en människa har ständig huvudvärk stöter du kolokvintkärnor och blandar med vinäger. Du strör mjöl av bränt korn och dinkel över, och stryker ut på en bit läder. Du rakar hans huvud, du förbinder honom och han blir botad. [CT 23 39 I 1–4]³

I de hippokratiska skrifterna, en till såväl form som innehåll heterogen samling om ungefär sextio texter som tillkommit under perioden 420–350 fvt, finns förutom recept på läkemedel även utförliga råd om lämplig kost vid olika tillstånd. Den hippokratiska dietetiken anammades av den västerländska medicinens utan jämförelse största auktoritet, Galenos (d. 216 evt). Galenos ansåg visserligen att det var både svårt och riskabelt att använda läkemedel och förespråkade i stället åderlåtning, vilket han betraktade som en mer lättstyrd och säker terapeutisk metod. Trots denna skepsis ägnar såväl Galenos själv som den ur hans teorier utvecklade galenistiska medicinen stort utrymme åt medikamenter. De substanser som användes fanns sedan mitten av första århundradet beskrivna i den romerske arméläkaren Dioskurides (d. ca 90 evt) katalog över *materia medica*. Detta fundamentala arbete är indelat i fem böcker och omfattar drygt 1000 substanser. Till de terapeutiskt verksamma medlen räknades också, i enlighet med den hippokratiska uppfattningen, det vi betraktar som vanliga livsmedel.

Under medeltiden förvaltades och vidareutvecklades den galenistiska medicinen i islams kulturella sfär. Det vetenskapliga paradigmet förblev detsamma, men verksamhetens geografiska centrum flyttades från Alexandria till Bagdad

² Citerat ur Dietlinde Goltz, "Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde: Therapie, Arzneibereitung, Rezeptstruktur", *Sudhoffs Archiv, Beihefte* 16, 1974, s. 64 n. 370.

³ Ibid. s. 89 n. 527.

och den språkliga kontexten ändrades. Från och med 800-talets senare hälft fördes den vetenskapliga diskussionen inte längre på grekiska och syriska, utan på arabiska. Den medeltida skolmedicinens mest avancerade teoretiska och kliniska verksamhet kom följaktligen att dokumenteras på arabiska.

Den arabiska litteraturen om läkemedel var omfattande, och en stor del av de böcker, artiklar och förteckningar som producerades finns bevarade. Detta handskrivna och ibland delvis skadade källmaterial är svårt att arbeta med, men tack vare de senaste decenniernas systematiska strävan att restaurera texterna och göra dem praktiskt användbara i form av tillförlitliga textutgåvor börjar det nu finnas allt bättre förutsättningar att undersöka i vilken utsträckning och på vilket sätt kunskapen om medicinskt verksamma substanser (farmakognosi) och beredning av preparat (farmaceutik) utvecklades i den arabisk-islamiska kulturen.

Den galenistiska medicinen

Det vetenskapliga paradigmet för den medeltida medicinen i islam utgörs av det teoretiska system som Galenos, med stöd i vissa delar av de hippokratiska skrifterna och med hänsyn till medicinska teorier hos framför allt Aristoteles och Platon, utarbetade på 100-talet evt.⁴ I det galeniska systemet förklaras fysiologiska förlopp utifrån de fyra kroppsvätskornas proportioner i kroppen, dvs. blandningen – *temperamentet* – av blod, slem, gul och svart galla. Ohälsa definieras som resultatet av obalans mellan vätskorna och de fyra grundkvaliteter (varmt, kallt, fuktigt och torrt) som dessa vätskor representerar i kroppen.⁵ Principen för all behandling är att återställa balansen genom att behandla med det motsatta, så kallad *allopatisk* behandling. Behandlingen går ut på att ersätta eventuella brister, tömma ut överskott, kyla det överhettade eller värma det nedkylda, fukta det uttorkade eller torka ut excessiv fuktighet. Detta kan åstadkommas med hjälp av flera terapeutiska strategier: åderlätning, läkemedelsanvändning, kostreglering och reglering av hela livsföringen.

⁴ För Galenos liv och en historisk överblick över den galeniska medicinen, se Vivian Nutton, *Ancient Medicine*, London 2004, ss. 216–247.

⁵ För en medicinskt initierad introduktion till galenisk fysiologi, se Rudolph Siegel, *Galen's System of Physiology and Medicine*, Basel 1968.

Enkla och sammansatta läkemedel med olika intensitetsgrader

Läkemedlen, dit också livsmedel och toxiska substanser räknas, delas i den galenistiska drogläran in i två huvudkategorier: enkla och sammansatta. En 'enkel' drog framställs av en enda ingrediens, medan en sammansatt eller komplex drog är en beredning med mer än en beståndsdel. När det gäller mat, betraktas på motsvarande sätt de enskilda livsmedelsråvarorna som 'enkla', medan anrättningar av olika slag, såsom maträtter, bakverk eller konfekt, är sammansatta.

Läkemedlens verkningssätt förklaras utifrån de fyra kardinalkvaliteterna: varmt, kallt, fuktigt och torrt. Verksamma substanser delas in i fyra grupper eller 'grader' utifrån den av sinnena förnimbara intensiteten av dessa kvaliteter. I första graden finns substanser vilkas kvalitet inte kan uppfattas empiriskt utan bara förstås rationellt, genom logisk slutledning. Exempelvis går det inte att känna att melon skulle vara en 'kallare' frukt än plommon, men det går, menade man, att dra den slutsatsen utifrån empiriskt grundade antaganden om dessa frukters kvalitativa sammansättning. I andra graden är den dominerande kvaliteten förnimbar: en 'kall' substans känns sval, som t.ex. kamfer i en salva. I tredje graden är kvaliteten intensivt förnimbar men inte skadlig: en sådan substans kan kännas het mot munslemhinnan, som en stark krydda, eller kall mot huden, som isvatten, men utan att bränna respektive frysa ned. Det som har en intensitet av fjärde graden är så potent att det skadar, och hit hör de dödliga drogerna, dvs. gifterna.

Denna intensitets- eller grad-teori hade ett avgörande inflytande på såväl den medeltida medicinen – med sitt centrum i den islamiska kulturen – som på senare västerländsk farmakologi fram till 1800-talet.⁶

Arabiska läkemedelskataloger och receptsamlingar

I den arabiska medicinska facklitteraturen behandlas de enkla läkemedlen, *al-adwiya al-mufrada*, och de sammansatta preparaten, *al-adwiya al-murakkaba*,

⁶ Scarborough, "Early Byzantine Pharmacology", s. 216.

var för sig. De förstnämnda beskrivs i särskilda kataloger, medan de senare förtecknas separat i den s.k. *aqrabadhin*- eller 'uppskrifts-' litteraturen.

Grunden för kunskapen om enkla läkemedel i den medeltida skolmedicinen är, liksom under hela senantiken, Dioskurides bok om *materia medica*. Boken översattes till syriska av Hunayn ibn Ishaq på 850-talet, och till arabiska av samme Hunayn och en av hans samtida, Istafan ibn Basil. Verket citerades, kommenterades och byggdes in i arabiska kompilationer.⁷ Galenos bok *Om de enkla läkemedlens egenskaper*⁸ och framför allt Oribasius (300-talet), Alexander av Tralles (500-talet) och Paulus av Aeginas (600-talet) medicinska handböcker utgjorde kompletterande källor för arabisk farmakologi.⁹ Ytterligare material hämtades från framför allt indisk medicin, vilket gjorde att antalet kända verk-samma substanser ökade.

Det finns många arabiska texter om *materia medica*. Så mycket som ett hundratal författare sammanställde mer eller mindre omfattande kataloger över enkla läkemedel, *al-adwiya al-mufrada*. Ett exempel är Ibn al-Baytars (d. 1248) alfabetiska förteckning över 1400 substanser.

Man lade ner mycket möda på att försöka identifiera exakt vilken substans som gick under vilken benämning på persiska, syriska, arabiska, grekiska, latin, sanskrit, berberiska och spanska. Risken för missförstånd och sammanblandningar av vilka substanser de olika namnen betecknade var stor. Dels kunde läkarna och apotekarna i det geografiskt vidsträckt kalifatet inte förväntas ha sett alla de växter, växtdelar, djurdelar och mineraler som nämndes i katalogerna, dels utgjordes substansnamnen ofta av lånord eller transskriberade namn, dvs. främmande ord som inte passar in i de semitiska språkens speciella struktur och som dessutom kunde stavas på flera olika sätt. Av det skälet är namn på läkemedelssubstanser fortfarande svåra att hantera för den som arbetar med medeltida arabiska texter.

⁷ För traderingen av Dioskurides, se Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970, ss. 257–263.

⁸ Galenos, *De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus*, översatt till arabiska i början av 800-talet och frekvent citerad i arabisk medicinsk litteratur. Se Ullmann, *Medizin*, ss. 47 f.

⁹ Paulus av Aeginas inflytande på arabisk medicin har undersökts ingående av Peter Pormann, *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's Pragmateia*. Leiden – Boston 2004.

Även om en substans blivit korrekt identifierad kunde den många gånger vara svår att få tag på, eller mycket dyr, och man skrev därför listor över lämpliga alternativ, utbytessubstanser med motsvarande egenskaper och verknings-sätt. Självklart diskuterades de ständigt återkommande problemen med fusk i branschen: det fuskades med de dyra ingredienserna i alla led, från försäljare som sålde verkningslösa substanser, till apotekare och läkare som använde dåliga varor för egen vinning eller helt enkelt inte klarade av att hantera läkemedlen på rätt sätt.¹⁰

De sammansatta läkemedlen beskrivs i apotekarböcker eller dispensatorier, *aqrabadhin*. Även denna genre är omfattande. I receptsamlingarna samsas preparat sammansatta av ingredienser som vi även idag erkänner som verksamma med egendomliga blandningar av olika sorters djurblod och exkrementer, och diverse substanser som tillskrevs magiska krafter. Den arabiske filosofen och vetenskapsmannen al-Kindi's *aqrabadhin* – sammanställd på 800-talet – innehåller över tvåhundra recept på preparat mot allt från fräknar till hemorrojdbesvär. I samlingen finns också anvisningar om hur man blandar bläck.¹¹ Ett mycket använt dispensatorium från samma tid är Sabur ibn Sahls *al-aqrabadhin as-saghir*, "Lilla receptsamlingen". Den ersattes på 1100-talet av vad som idag betraktas som en av höjdpunkterna i arabisk farmaceutik, nämligen Baghdadläkaren Ibn at-Tilmidhs receptsamling. Samlingen är indelad i 20 kapitel och ordnad utifrån olika beredningsformer. Den innehåller totalt 424 recept och blev snabbt ett standardverk som behöll sin position i över 200 år.¹²

Utöver dispensatorierna producerades också monografier om enskilda preparat, t. ex de om de ofta förekommande så kallade 'heliga' medlen, *iyarajat* (av grekiskans *hiera*) som fanns i många varianter, eller om universalantidotet *tiryaq* (*theriaca*) som framställdes av en stor mängd ingredienser, bland annat ormgift, och ansågs verksam mot många olika typer av förgiftning (se avsnittet om gifter nedan). Även *baladthur*, kashew-nöten, som ansågs stärka minnet avhandlades

¹⁰ Problem med kvacksalveri är genomgående i medicinhistorien; för Galenos om läkemedelsfusk, se Nutton, *Ancient Medicine*, s. 246.

¹¹ *The medical Formulary or Aqrabadhin of al-Kindi*. Facsimile, med engelsk övers. (tyvärr otillförlitlig) av Martin Levey. Madison 1966.

¹² Boken finns nu tillgänglig i en tillförlitlig textutgåva med engelsk översättning under titeln *The Dispensatory of Ibn at-Tilmidh*. Arabic text, English translation, study and glossaries by Oliver Kahl. Leiden 2007.

särskilt, liksom grupper av medel med specifika effekter, som t. ex. de renande eller purgativa läkemedlen till vilka alla 'utdrivande' preparat räknades: laxativer, emetika, diuretika, svett- eller slemdrivande medel och sternutatorier (nysningsframkallande medel).

Recept, och råd om beredning och användning av både enkla och sammansatta läkemedel ingår förstås också i de flesta arabiska texter om profylax eller bot av sjukdom. Exempelvis redogör 800-talsläkaren Qusta ibn Luqa i sin monografi om domning¹³ för de in- och utvärtes mediciner som är användbara vid nedsatt nervfunktion. Eftersom all icke-traumatisk dysfunktion i hjärnan och nervsystemet ansågs orsakad av överskott och/eller stagnation av slem (*flegma*), och eftersom denna kroppsvätska enligt den galeniska teorin är kall, har de läkemedel och livsmedel som föreslås motsatta egenskaper, dvs. verkar lösande och värmande. Boken skrevs på uppdrag av en överdomare i Bagdad som led av parestesier i benen. Qusta säger:

De renande läkemedel med vilka domning behandlas är av två typer. Den ena drar ut de vätskor som orsakar domning från kroppen, och den andra värmer de kroppsdelar som blivit nedkylda /.../. När det gäller läkemedel som drar ut vätskor från kroppen, så är det mest effektiva, och det som renar kroppen grundligast, det piller som kallas *quqaya*. Detta är ett piller som Galenos satte samman och han ansåg att det renar kroppen från samtliga vätskor. /.../ Till den andra typen, som värmer kroppsdelarna och förbränner det överskott som finns i dem, hör de heliga medlen, till exempel Archigenes *iyaraj* (*hiera*) och andra *iyarajat* och elektuarier som är mycket varma, såsom mysk-preparatet, preparat med gråambra, *baladhur* och andra läkemedel som är mycket varma.¹⁴

¹³ Qusta ibn Luqa *On Numbness. A Book on Numbness, its Kinds, Causes and Treatment according to the opinion of Galen and Hippocrates*. Edition, translation and commentary by Lena Ambjörn, Stockholm 2000.

¹⁴ Ibid. ss. 44/45 och 50/51.

Diet i vid bemärkelse

Utöver regelrätta läkemedel fanns det flera sätt att återställa den fysiska balansen. I de hippokratiska skrifterna fästs stor vikt vid hur hela livsstilen, dvs. allt ifrån näringsintag, utsöndring av slaggprodukter, motion, arbete och sömn till klimat, närmiljö och även bostadens utformning påverkar hälsan. Genom att modifiera och anpassa livsstilen skulle man framför allt *förebygga* obalans i systemet, dvs. ohälsa eller sjukdom, men man kunde också *återställa* en rubbad balans genom att reglera livsföringen och justera omgivningen. Galenos kommenterade och utvecklade senare de hippokratiska teserna om livsstilens eller regimen betydelse och hans kommentarer fick i sin tur stort inflytande på den medeltida medicinen. Hur detaljerade föreskrifterna kunde vara exemplifieras här av ett utdrag ur det avslutande kapitlet i Qusta ibn Luqas ovan nämnda bok om domning.

Föreskrifter som förhoppningsvis, förutsatt att domaren följer dem, kommer att befria honom helt och hållet från åkomsten och bevara hans kroppsliga hälsa under resten av hans liv, må Gud göra det långt och framgångsrikt. Domaren bör dagligen börja med att dricka någon av de drycker vi beskrev i kapitlet om drycker, antingen absint eller irisdryck med valeriana och anis, eller någon annan dryck beroende på hur fylld eller tömd magen är och hur mjuk eller torr han är till sin natur. Därefter kan han ägna sig åt sina sysslor och åtaganden. Han bör se till att rida och röra på sig, men hålla sig till måttlig träning. När han återvänder från ridturen bör han gå direkt till badet och hålla varmt vatten över sig, men sitta endast en kort stund i karet. Han skall sedan stiga ur karet, tvätta huvudet och skrubba kroppen med kli som sprayats med parfym eller liljevatten. När han klätt på sig bör han dricka vatten med rosenhonung medan det är varmt, eller honung och vinäger i varmt vatten, eller honungsvatten, så att den mogna näringen kan bli kött medan det varma vattnet får lösa överskottet och tömma ut det från organen och driva ut det i form av svett, urin och avföring. Efter detta kommer han att känna sig sömnig, och han bör sova lätt tills rörelsen och värmen efter badet lugnat sig. När han vaknar ur sin sömn bör han äta, men komma ihåg att inte dricka något vatten förrän födan är helt smält – sedan kan han dricka en liten mängd vatten, men se till att inte öka vattenintaget – och därefter bör han sova tills maten smälts. När maten smälts – vilket märks på tarmarnas ansträngningar [till avföring] och på att magsäcken känns lätt – kan han röra på sig efter behag, läsa böcker och göra vadhelst han behöver göra. Skulle han bli törstig kan han

dricka kvittendryck eller honungsvinäger för att underlätta näringspassagen och matsmältningen. Om magen är helt tom på kvällen och han blir oväntat hungrig, kan han äta lite mandlar och socker, eller kex gjorda av detta, eller kärnfria russin eller lite bröd med fisksås, vinäger och olivolja. Sedan skall han sova. Han skall akta sig för att äta kött på kvällen. /.../ Han skall kräkas två till tre gånger i månaden, och ta ett renande läkemedel som inte överhettar kroppen, t. ex. myrobalanextrakt eller s.k. Barmakidiska pastiller, en gång i månaden vid behov. /.../ Om det krävs koppning och åderlätning, skall detta göras efter motion vilken, som vi tidigare nämnt, bör äga rum på morgonen. Om han blir bjuden på sommarfrukter [melon, gurka o. dyl.] bör han äta dem på morgonen, och det bästa vore om han kunde senarelägga motionen och avstå från mat till mitt på dagen, tills den vattniga frukt han ätit hunnit smälta. Om han vill ha torkad frukt bör han äta detta vid sängdags, i stället för kvällsmål. Vad gäller äpplen, granatäpplen, päron och kvitten, så är en liten mängd efter kvällsmålet bra. Och om han tar fem eller tio klunkar vatten vid sängdags, sent på kvällen, efter det att han tömt maten från magen, kommer han att smälta och digerera det överskott som finns i blodkärlen, om Gud vill. Denna regim – förutsatt att domaren, med Guds hjälp, följer den – kommer, hoppas jag, att bevara hans kroppsliga hälsa och befria honom från symptomet, domningen i foten, och bota honom helt, om Gud vill.¹⁵

Kostläran var en del av denna dietetik i vid bemärkelse, rent av den viktigaste delen, eftersom varje organism – växt, djur och människa – betraktades som en direkt produkt av sitt näringsintag. Man är på ett mycket konkret sätt det man äter. En avancerad näringslära utarbetades under antiken och framåt,¹⁶ där man redogjorde för de olika livsmedelstypernas (spannmål, frukt, kött, fisk, vin och vatten) allmänna egenskaper, och för den näringsmässiga skillnaden mellan vilda och tama djur, fiskar från olika vattenmiljöer och vegetabiliska produkter av olika ursprung. Skillnaderna hade samband med var djuren fötts upp och växterna odlats, kvaliteten på den föda djuren ätit respektive den näring växterna sugit upp ur jorden. Man gjorde skillnad mellan olika sorters vin (färg, strävhet, syra, sötma och andra kvaliteter, var och hur råvaran odlats, och hur länge vinet

¹⁵ Quṣṭa ibn Luqā *On Numbness*, ss. 94–99.

¹⁶ Se Ludwig Edelstein, "The Dietetics of Antiquity" i: Owsei Temkin och Lilian Temkin (red.), *Ancient Medicine*, Baltimore och London 1967, ss. 303–316.

lagrats) och olika sorters vatten (t. ex. regnvatten, källvatten, och vatten från smält snö). Det fanns också en insikt i att tillagningen påverkade näringsvärdet i livsmedlen.

Idéerna integrerades i det galeniska systemet. Galenos stärkte uppfattningen om kroppskonstitutionen som en direkt funktion av den intagna näringens kvalitet genom sin förklaring av digestions- och nutritionsförloppen. Han beskrev hur all intagen föda stegvis transformeras under sin passage genom munhåla, mage, tarm, lever och blodbanor, och hur olika portioner av näringen under denna mognads- och raffineringsprocess successivt kommer att likna – blir assimilerade till – de olika organens specifika substanser. Varje organ drar sedan aktivt till sig sin 'egen' materia enligt principen 'lika attraherar lika' och med hjälp av sin inneboende attraktionskraft (en av de många 'naturliga fakulteter' eller inneboende krafter vilkas existens Galenos förutsatte). Allt övrigt stöts bort för att antingen gå vidare i processen och bli näring åt organ som kräver mer raffinerad föda, eller utsöndras som avfall. Mest förfinad är näringen när den når hjärnan, kroppens mest avancerade organ, och det avfall hjärnan slutligen utsöndrar ansågs ge upphov till huvudhåret.

Galenos bok om födoämnenas krafter – egenskaper eller 'fakulteter' – blev grundläggande för den arabiska näringsläran, och bokens innehåll kunde också studeras indirekt, via bland andra Oribasius.¹⁷ Att äta rätt sorts mat vid rätt tidpunkt ansågs alltså även fortsättningsvis viktigt, och till den arabiska medicinska facklitteraturen hör en mängd böcker om mat och dryck, de olika livsmedlens och maträtternas egenskaper och vikten av att äta rätt: lagom mycket mat, lagom kraftig mat och rätt sorts mat vid rätt tid på dagen.

Det finns i den arabiska medicinska litteraturen böcker och artiklar som uteslutande ägnas åt födoämnen och kosthållning, och dessutom ingår så gott som alltid ett kapitel om lämplig kost i varje annan medicinsk fackbok. Mat, såväl enskilda livsmedel som maträtter, bakverk och konfekt, betraktades som terapeutiskt verksamma produkter, på gränsen till att vara läkemedel. Teoretiskt sett ansågs det säkrare att laborera med mat i profylaktiskt och terapeutiskt syfte

¹⁷ Galenos, *De alimentis facultatibus*, ed. Kuhn VI 453–748, ed. Helmreich CMG (*Corpus Medicorum Graecorum*) V. 4,2; tysk övers. av E. Beintker och W. Kahlenberg: *Galenos, die Kräfte der Nahrungsmittel*, Stuttgart 1948; eng. övers. av O. Powell: *Galen On the Properties of Foodstuffs*, Cambridge 2003. För Oribasius, se Mark Grant, *Dieting for an Emperor. A Translation of Books 1 and 4 of Oribasius' Medical Compilations with an Introduction and Commentary*, Leiden 1997.

än att använda droger, eftersom dessa var svåra att dosera och styra och kunde ge biverkningar även i små kvantiteter.

Gifter

Medan de vanliga livsmedlen betraktades som verksamma men relativt harmlösa, återfanns gifterna i andra änden av det terapeutiska spektrat. Gränsen mellan giftiga substanser och starka läkemedel var, precis som idag, vanskelig att dra och riskerna med att använda en potentiellt farlig, eller t.o.m. dödlig drog fick nog vägas mot nyttan i varje enskilt fall.

Araberna grundade sin kunskap om gifter på både indiska och grekiska texter: Shanaks giftbok, Rufus av Efesos bok om dödliga farmaka och Galenos böcker om den exklusiva universal-antidoten *theriaca*. Den arabiska versionen av Dioskurides verk om *materia medica* innehöll också ett extra kapitel om gifter. Paulus av Aegina och Ahrun behandlar gifter utförligt, och båda har spelat en stor roll som källor för den del av medicinhistorien som dokumenterats på arabiska.¹⁸

I den arabiska medicinska litteraturen indelas gifter vanligen i fyra grupper: 1. bett eller sting av djur eller insekter, t. ex. ormbett och skorpionsting, 2. substanser från djur, 3. mineraler, samt 4. substanser från växter. Gifters verkningsätt diskuteras, och likaså olika typer av behandling: med avsnörning av en kroppsdel, utsugning av giftet, eller intag av ett motmedel. Det viktigaste motmedlet var den komplexa beredningen *theriaca*, med en stor mängd ingredienser. Denna antidot kunde också ges regelbundet, i stegvis ökande dos, för att höja toleransen mot gifter.

Många allmänmedicinska böcker, och alla de stora arabiska encyklopedierna – från och med Ali ibn Sahl Rabban at-Tabaris *Firdaws al-Hikma* (*Vishetens Paradis*)¹⁹ som tillkom ungefär 850 – inkluderar avsnitt om gifter och behandling av förgiftningstillstånd. Den kring 860 verksamme Qusta ibn Luqa inleder

¹⁸ För toxikologi i arabisk medicin, se *Encyclopedia of Islam*, artikeln ”*sum*” (gift) [P. Johnstone]; Ullmann *Medizin* ss. 321–342; ”The Treatise of Ahrun on lethal Drugs. Edition, translation and commentary by Gerrit Bos”, i: *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, vol. VII (1992) ss. 136–171; och Pormann, *Pragmateia*.

¹⁹ Ed. Muhammad Zubair as-Siddiqi, Berlin 1928.

sin bok om renande läkemedel med att diskutera skillnaden mellan regelrätta gifter och potentiellt dödliga läkemedel. Han säger:

Purgativa farmaka är läkemedel i vilkas natur det ligger att laxera kraftigt och attrahera våldsamt från kärlen /.../ och om mer än den moderata mängd som är specifik för var och en av dem tas in, leder detta till excessiv laxering till den grad att samtliga vätskor dras ut från kroppen och patienten dukar under. Det är klarlagt att sådana läkemedel inte är dödliga i sin substans, utan att de dödar accidentellt /.../. Dödliga farmaka, däremot, har en substans som skiljer sig från människokroppens substans och fördärvar den senare. Deras hela substans är dödlig, eftersom deras natur skiljer sig från den mänskliga naturen, såsom de dödliga gifter från djur som inte används i något läkemedel med vilket man behandlar människor, och såsom de växter som dödar genom att skilja sig från den mänskliga naturen och stå i motsättning till denna. De ingår inte i något läkemedel, och är av ingen nytta för människokroppen.²⁰

En arabisk bok som huvudsakligen ägnas åt gifter är Ġabirs giftbok som troligen har tillkommit kring sekelskiftet 8–900.²¹ I denna bok, som är den viktigaste hittills kända arabiska källan för synen på gifter och deras verkningssätt, diskuteras kroppens konstitution och hur gifter stör balansen genom att driva ut eller kvalitativt fördärva en eller flera av de fyra kroppsvätskorna. Gifter, droger, kryddor och mat placeras på en fyrgradig skala – den galeniska intensitetsskalan – med gifterna i ena änden och maten i den andra. På skalan finns gränsfall: det finns gifter som kan vara användbara som läkemedel i vissa sammanhang och i små doser. Det finns också läkemedel som är så starka att de kan orsaka döden vid överdosering. Särskilt de avförande och renande läkemedlen (vilket innefattar framför allt laxativer, emetika och diuretika) står på gränsen till att vara letala. Ġabir ger exempel på gifter och läkemedel från djur, växter och mineraler; han diskuterar det omöjliga i att fastställa rätt dos eftersom kvaliteter inte kan vägas

²⁰ Quṣṭa ibn Luqā *On purgative Drugs*. Edition, translation and commentary by Lena Ambjörn, Frankfurt am Main, 2004, ss. 8–11 (kommentar ss. 98 f.).

²¹ Ġabir ibn al-Ḥayyān: *Das Buch der Gifte*. Arabischer Text in Faksimile, übersetzt und erläutert von Alfred Siggel, Wiesbaden 1958. Sezgin menar att Ġabirs bok tillkommit redan på 700-talet, se Fuat Sezgin, *Geschichte der arabischen Schrifttums* (GAS) vol. III, Leiden 1970, s. 9.

och dessutom varierar hela tiden. Han diskuterar gifters verkningssätt, olika förgiftningssymptom, hur förgiftning kan förebyggas, t. ex. genom profylaktiskt intag av motmedel, samt vilken behandling som kan erbjudas om förgiftningen är ett faktum. I en särskild avdelning över sammansatta gifter diskuterar han dödliga kryddor, parfymer och rökverk samt bedövande och sövande medel.

Avslutande anmärkningar

Den medeltida medicinen, så som den förvaltades i den arabiskspråkiga islamiska kulturen, är en viktig länk mellan senantikens medicinska diskussion och utvecklingen av den moderna västerländska medicinen. Trots sin betydelse är fältet bristfälligt utforskat, och det är först under de senaste tio åren som etablerade medicinshistoriker har börjat arbeta målinriktat med att kartlägga denna del av idéhistorien.²² Detta beror inte på att det bevarade källmaterialet är begränsat – tvärtom. Stora mängder material finns bevarat, men den övervägande delen utgörs av handskrivna texter som fortfarande ligger olästa och ofta svårtillgängliga i biblioteksarkiv och privata samlingar runt om i världen. Svårigheten att få fram manuskript ur arkiven, den handskrivna formen och det arabiska språket är alla bidragande orsaker till att ett rikt källmaterial till största delen förblivit obearbetat, och att vår kunskap om hur medicinen, teoretiskt såväl som kliniskt, formades och utvecklades i den islamiska kulturen fortfarande är fragmentarisk. Allteftersom alltmer av det bevarade källmaterialet blir tillgängligt i form av tillförlitliga textutgåvor, med översättning och kommentarer, kommer möjligheterna att bedöma den del av medicinens historia som kodifierats på arabiska successivt att förbättras så att den arabisk-islamiska kulturens roll i den vetenskapliga utvecklingen i västvärlden kan bli en självklar del av idéhistorien.

Litteraturlista

Ahrun. The Treatise of Ahrun on lethal Drugs. Edition, translation and commentary by Gerrit Bos, i *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften*, vol. VII 1992 (136–171).

²² Ett framsteg utgörs av den tillförlitliga översikt över den medeltida medicinen i islam som utkom 2007 av Peter E Pormann och Emily Savage Smith (se litteraturlistan).

- Ali ibn Sahl Rabban at-Tabari. *Firdaws al-Hikma*. Ed. Muhammad Zubair as-Siddiqi. 1928. Berlin.
- Edelstein, L. 1967. The Dietetics of Antiquity, i *Ancient Medicine*, O. Temkin och L. Temkin (red.), (303–316). Baltimore och London.
- Ġabir ibn al-Ḥayyan. *Das Buch der Gifte*. Arabischer Text in faksimile, übersetzt und erläutert von Alfred Siggel. 1958. Wiesbaden.
- Galenos. *De alimentis facultatibus*, ed. Kuhn VI 453–748, ed. Helmreich CMG (*Corpus Medicorum Graecorum*) V. 4,2; tysk övers. av E. Beintker och W. Kahlenberg 1948. *Galenos, die Kräfte der Nahrungsmittel*, Stuttgart; eng. övers. av O. Powell 2003. *Galen On the Properties of Foodstuffs*. Cambridge.
- Goltz, D. 1974 Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde: Therapie, Arzneibereitung, Rezeptstruktur. *Sudhoffs Archiv, Beihefte* 16.
- Grant, M. 1997. *Dieting for an Emperor. A Translation of Books 1 and 4 of Oribasius' Medical Compilations with an Introduction and Commentary*. Leiden.
- Ibn at-Tilmidh. *The Dispensatory of Ibn at-Tilmidh*. Arabic text, English translation, study and glossaries by Oliver Kahl. 2007. Leiden.
- Johnstone, P. Summ, i *Encyclopedia of Islam*. 1960 ff. 2:a utgåvan, Leiden.
- al-Kindi. *The Medical Formulary or Aqrabadhin of al-Kindi*. Facsimile, med engelsk övers. av Martin Levey. 1966. Madison.
- Nutton, V. 2004. *Ancient Medicine*. London.
- Pormann, P. 2004. *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's Pragmateia*. Leiden – Boston.
- Pormann, P. och Emily Savage Smith. 2007. *Medieval Islamic Medicine*. Washington.
- Qusta ibn Luqa *On Numbness. A Book on Numbness, its Kinds Causes and Treatment according to the opinion of Galen and Hippocrates*. Edition, translation and commentary by Lena Ambjörn. 2000. Stockholm.
- Qusta ibn Luqa *On purgative Drugs*. Edition, translation and commentary by Lena Ambjörn. 2004. Frankfurt am Main.
- Scarborough, J. 1984. Early Byzantine Pharmacology. *Dumbarton Oaks Papers* (DOP) 38 (213–232)
- Sezgin, F. 1970. *Geschichte der Arabischen Schrifttums* (GAS) vol. III, Leiden.
- Siegel, R. 1968. *Galen's System of Physiology and Medicine*. Basel.
- Ullmann, M. 1970. *Die Medizin im Islam*. Leiden.

Om det religiösa klimatet i senantikens Labraunda – utgrävningarna 2005–2010

JESPER BLID

Filosofie doktor i antikens kultur och samhällsliv, Stockholms universitet

Antika författare som Herodotos, Strabon och Plutarkos nämner en helgedom vid namn Labraunda belägen i Karien, ett bergslandskap i sydvästra Turkiet (Fig. 1). På toppen av en klippa, ca 650 m över havet, låg ett tempel som helgats åt himmelsguden Zeus. Människor från hela Karien vallfärdade årligen till det stora marmortemplet där en helig relik, en dubbelyxa, förvarades. Plutarkos berättar att yxan en gång tillhört Herakles, Olympens främste hjälte, och om dess väg till den slutgiltiga förvaringsplatsen i Zeustemplet. Mynt från romersk tid avbildar Zeus kultstaty med dubbelyxan inne i templet.

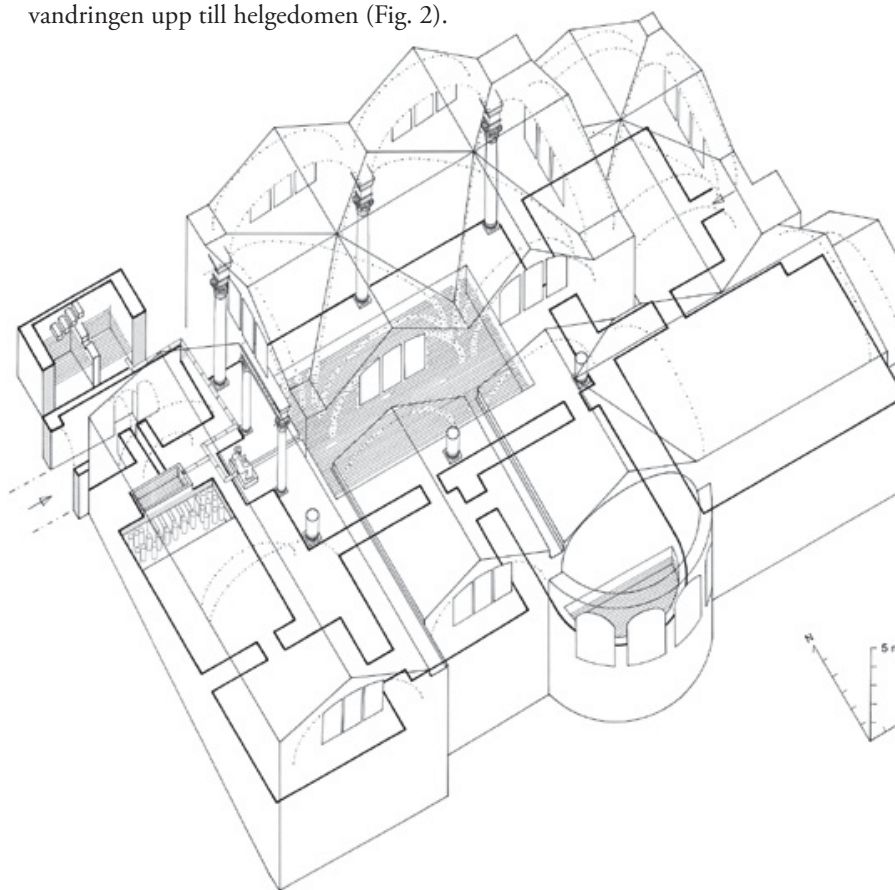
De äldsta fynden från Labraunda dateras till mitten av 600-talet f.Kr. men det är framför allt under 300-talet f.Kr. som Labraunda upplevde sin glansperiod. År 392 f.Kr. tog den s.k. Hekatomnidiska familjen makten i Mylasa, staden nedanför Labraundaklippan, och blev lydkungar, satraper, under den persiske storkungen. Dynastins mest välkända medlem var Maussollos och hans gravbyggnad i Halikarnassos betraktades som ett av antikens sju underverk. Det var Maussollos och hans yngre bror Idrieus som lät uppföra Zeustemplet. Upphovsman var troligen Pytheos, en av antikens mest kända arkitekter.

Det var inte bara den märkvärdiga yxan som fick människor att trotsa den stränga naturen och färdas längs en brant stenlagd väg utmed bergets sluttning ca 11 km upp till Labraunda. De romerska historikerna Plinius d.ä. och Aelianus berättar om de sällsamma fiskar som ska ha funnits i Labraunda. Fiskarna bar

örhängen och halssmycken av renaste guld och kom lydigt när en besökare kallade på dem. De kan ha varit en viktig del av Labraundas religiösa utbud och vi vet från närliggande platser att liknande fiskar ansågs kunna ge orakelsvar. Små keramikfiguriner av gudinnan Kybele har också påträffats. Kybele är en helleniserad version av en mycket äldre anatolisk modergudinna, som ofta sammanlänkas med just himmelsguden Zeus.

År 133 f.Kr. intog romarna Anatolien. Det romerska maktövertagandet innebar för Labraunda en renässans med starkt förnyad aktivitet på platsen. Vittnesmål om kejserliga donationer till Labraunda har grävt fram i form av texter inristade på marmorplattor. Under den romerska perioden försågs tempelplatsen med ytterligare statyer och rikt utsmyckade marmorbyggnader. Ett flertal offentliga bad anlades också för att erbjuda pilgrimer sanitära faciliteter efter den långa vandringen upp till helgedomen (Fig. 2).

Zeuskulten i Labraunda förefaller ha upphört under 300-talet e.Kr. Detta innebar emellertid inte slutet för platsen som religiöst centrum. Efter att kejsar Theodosius 391 proklamerat kristendomen som officiell statsreligion kan man tala om en religiös och kulturell renässans i Labraunda. Den sträckte sig över 300–500-talen, århundraden som traditionellt ansetts vara turbulenta och härjade av krig och farsoter.

Svenska arkeologiska undersökningar av den kariska helgedomen inleddes 1948 av Uppsalaprofessorn Axel W Persson. Stora delar av helgedomen grävdes ut under 40- och 50-talen. Forskning och arkeologiska undersökningar har sedan dess pågått kontinuerligt. Helgedomens roll under den klassiska perioden har belysts i ett tiotal publikationer. Den svenska forskningsledningen som fortfarande är baserad vid Uppsala universitet beslöt år 2001 att återuppta de arkeologiska undersökningarna på plats i Labraunda. Bevarandefrågor och tillgänglighet har därvid också ägnats stor uppmärksamhet och Labraunda kan numera lätt nås med bil från Milas.

Ett nytt forskningsprojekt – Labraunda in Late Antiquity

2005 inleddes ett nytt arkeologiskt projekt, *Labraunda in Late Antiquity*, med syfte att studera och publicera de byggnader och fynd som härrör från tiden 300–600 e.Kr. Under 1950-talet hade det så kallade *Propylon*-området (entré-området) grundligt undersökts av svenska arkeologer. Därvid påträffades mellan den östra och södra entrén en rektangulär byggnad som mätte ca 10 x 25 meter. Byggnaden antogs först vara ett *apodyterion* (omklädningsrum) till badanläggningen omedelbart söder därom. 1963 föreslog emellertid arkeologen Alfred Westholm på grundval av sina undersökningar att byggnaden varit en kristen samlingsplats. Byggnaden kom därefter att kallas Östra kyrkan.

2005 påbörjades ytterligare utgrävningar av Östra kyrkan. Byggnadens placcering verkar ingå i ett mönster, som var etablerat över större delen av östra Medelhavsområdet. I Asklepioshelgedomen i Epidauros på Peloponnesos uppfördes en kyrka på liknande sätt ca 400 e.Kr. och i Hekatehelgedomen i Lagina i närheten av Labraunda ser vi samma fenomen. Det arkeologiska materialet från Östra kyrkan sammanfaller kronologiskt med kyrkan i Epidauros. Det är således den äldsta nu kända kyrkan i Karien. Arkitekturen, en enskeppig salkyrka med en

absid flankerad av mindre rum, sk. *pastofrier*, har nära paralleller i den syriska kyrkoarkitekturen från samma tid (Fig. 3). Ett annat arkitektoniskt exempel från Syrien som vi finner i Labraunda är den sk. tvätornsfasaden som lämnar efter sig ett tydligt avtryck i interiörens rumsplanering (Fig. 4). Oftast antar tornens fundament formen av två kvadratiska rum som flankerar en mindre vestibul. Denna tredelade rumsdisposition vid entrén är tydlig i den Östra kyrkan i Labraunda. I den syriska monumentalarkitekturen hade man under århundraden flankerat entrésidans fasad med två låga torn. Detta bruk spred sig under 300-talet långt utanför regionen och återfanns inom kort vid det kejserliga palatset i Konstantinopel, i nordafrikanska residens samt inom kyrkoarkitekturen i Grekland, Anatolien och i staden Rom. Tvätornsfasaden anses också vara ursprunget till den ottonska och senare romanska kyrkoarkitekturens västverk.

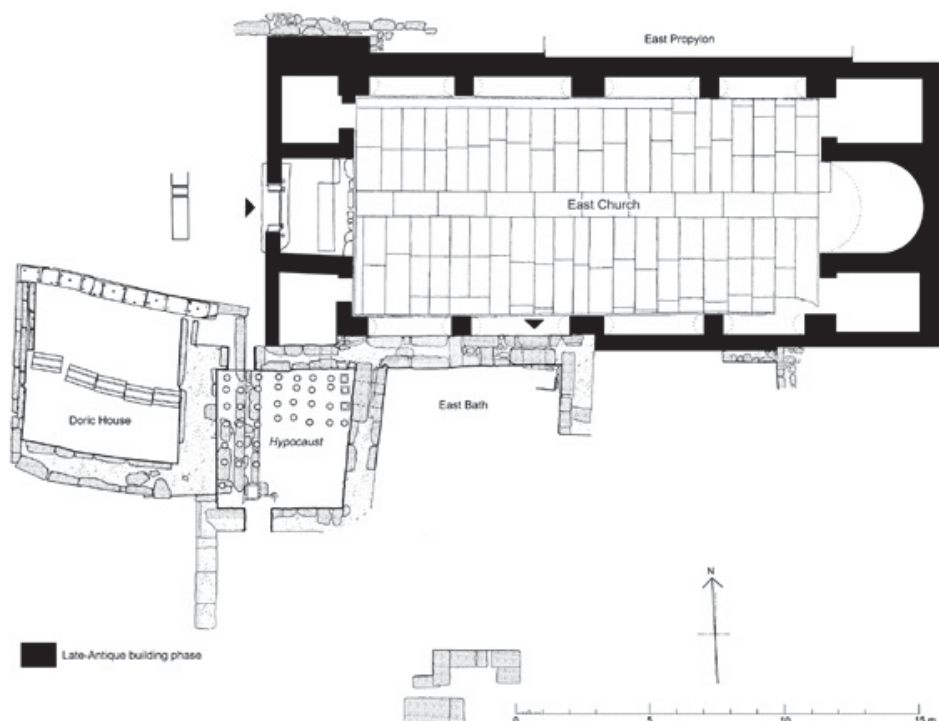

Fig. 3. Plan av Område P & R; Östra kyrkan med omgivning (J. Blid).

Fig. 4. Rekonstruerat perspektiv över kyrkokomplexet (J. Blid).

Trots det geografiska avståndet är detta föga förvånande. Den globaliserade tillvaro som rådde inom romarrikets gränser möjliggjorde fri rörelse mellan de olika provinserna. Dessa kontakter medförde aktiva utbyten av religiös, konstnärlig och kommersiell karaktär. Salkyrkor förekom i såväl Syrien som Mesopotamien och Armenien från 300-talets mitt och spreds tidigt över det östra Medelhavsområdet. Syrien, som geografiskt kan tyckas perifert, långt från Rom och Konstantinopel, var i själva verket ett centrum för arkitektur och stenhuggarkonst under senantiken.

Den arkitektoniska analysen av Östra kyrkan har gett en fingervisning om när uppförandet kan ha ägt rum. För en mer precis datering kan myntfynden från utgrävningarna 1948–1960 hjälpa oss ytterligare (Fig 5). Den stora kvantiteten mynt från 300-talets sista decennium indikerar en eskalerande aktivitet i Labraunda, medan de föregående 40 åren karaktäriseras av avsaknad på fynd. Den förhöjda aktiviteten kan möjligen sammanfalla med kejsar Theodosius edikt av år 391. Man har i Epidauros argumenterat att kyrkan vid helgedomens entré uppfördes för att konstituera ett fysiskt exempel på att kristendomen proklamerats som statsreligion. Kanske var även kyrkan i Labraunda ett sådant exempel.

Fig. 5. Romerskt bronsmynt med avbildning av Zeus i Labraundatemplet.

Den Östra kyrkan var rikt dekorerad med marmorpaneler i olika kulörer, s.k. *opus sectile*. Intilliggande byggnader, som också nyttjades av prästerskapet, har istället ornerats med polykroma mosaiker av lokal modell. Vid kyrkans ingång ligger det s.k. Doriska huset, sannolikt ett brunnshus från 300-talet f.Kr (Fig. 6). Här inrättades i samband med kyrkobygget en *phiale*, en vattenfylld bassäng för rituell tvagning. Vattnet drogs via keramikrör ca 120 m från en av helgedomens vattenkällor. Inte bara det Doriska huset försågs med vatten, en förgrening vid kyrkans ingång ledde vattnet vidare in i kyrkan. Längs absidens centralaxel mynnade keramikledningen ut i en öppen kanal. När kanalen grävdes ut 2007 hittades över 200 fragment av sönderslagna lokalt tillverkade glaskrus, daterade c:a 400 e.Kr. Vår tolkning av kanalen är att det troligen rör sig om en *piscina*, en vattenkälla som användes för att rengöra kyrkans nattvardskärl.

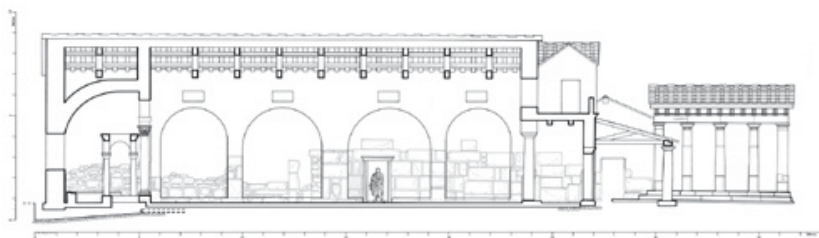

Fig. 6. Sektionsritning av Östra kyrkan och Doriska huset, längst till höger i bild (J. Blid).

Kyrkan verkar ha förfallit under medeltidens första hälft, men troligen under tidigt 1000-tal byggs ett litet tvåskeppigt kapell, 6x8 m, in i den äldre strukturen. Kapellet var helt uppfört av återanvänt material från den Östra propylén. Ett mynt från kejsaren Basileios II (976–1025) som benämndes "Bulgardödar" hittades invid kapellet 1960. Under det tidiga 1000-talet förefaller också det gamla kastellet i Labraunda ha återuppbyggts vilket antyder en period av förnyad aktivitet på platsen.

Tetrakonchen och Västra kyrkan

2007 återupptäckte svenska arkeologer en sedan länge glömd fyrklöverformad byggnad, en sk. *tetrakonch*, belägen utanför tempelområdet. Byggnaden var mycket övervuxen och fylld av jord. Efter röjning fortsattes undersökningarna under 2008–2009. Byggnaden daterades till det tidiga 300-talet e.Kr.

Tetraconchen, som är bevarad till 5 m höjd, består av fyra hästskeformade absider orienterade efter kardinalriktningarna (Fig. 7). De fyra absiderna flankerade en *centraltravé*, dvs. ett valv som var försett med en kupol byggt av kvaderblock i den lokala graniten. *Tetrakonchen* fungerade som en badbyggnad och p.g.a. strukturens ringa storlek var den med största sannolikhet en privat inrättning, eventuellt angränsande till andra ej uppvärmda badlokaler. De fyra små hästskeformade absiderna var ämnade för individuell tvättning.

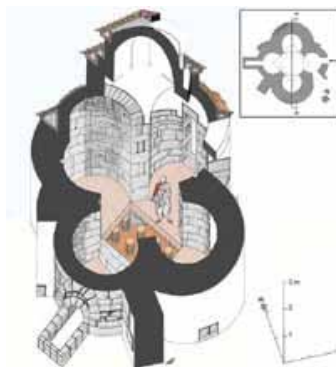

Fig. 7. Rekonstruerat perspektiv över tetrakonchen (J. Blid).

2007 upptäcktes i tempelområdets sydvästra hörn en *ambon*, en tidigkristen predikstol av marmor. *Ambonen* är av typisk karisk modell som vanligtvis dateras till 400–500-talen e.Kr. Ornamentiken består av ett intrikat mönster i låg relief av vinrankor och murgröna, två växter som alluderar på den kristna tron på evigt liv (Fig. 8). 2010 grävdes platsen ut och lämningar efter en kyrka har identifierats, den s.k. Västra kyrkan.

Det rör sig om ytterligare en salkyrka daterad till det tidiga 400-talet e.Kr. På golvet återfanns polykroma mosaiker i geometriska mönster. Mosaikerna tillhör en lokal, välkänd typ, som troligen utfördes av kringresande kariska hantverkare. Vid utgrävningen 2010 hittades också olika slag av glas, som tyder på att det fanns en glashytta i anslutning till kyrkan. Glasbruk invid kyrkor har tidigare belagts i sydvästra Anatolien och är sannolikt en logisk konsekvens av kyrkans omfattande förbrukning av glas till liturgiska kärl, fönsterrutor och oljelampor. Kyrkans interiör var fylld av liturgiskt möblemang i marmor. Förutom *ambonen* har vi hittat korskrank med Kristus' initialer skrivna på grekiska samt skulpterade kolonner, som verkar ha smyckats med glasmosaiker.

Labraunda var en rik plats i senantiken på grund av sin religiösa status. Två kyrkor utgjorde centrum i denna mindre, kariska vallfärdsort. Östra kyrkan fungerade möjligen som en klosterkyrka med tanke på läget, omsluten av ett flertal avskärmade strukturer. Västra kyrkan verkar snarare vara en församlingskyrka med ett för tiden sedvanligt liturgiskt möblemang och större ytor, som möjliggjorde för pilgrimer att besöka platsen och delta vid religiösa högtider.

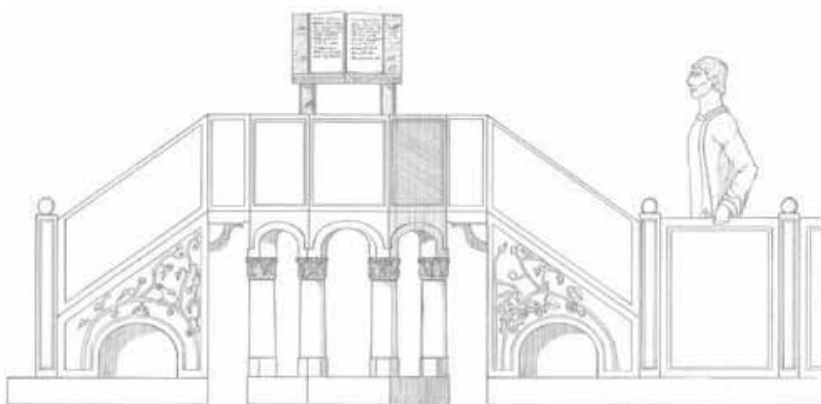

Fig. 8. En av ambonens bevarade reliefer (J. Blid).

Källor

www.labraunda.org

www.arkeologi.uu.se/forskning/projekt/labraunda

Vems förlorade liv? Medias rapportering om dödligt våld mot kvinnor i Turkiet¹

ÅSA ELDÉN

Filosofie doktor i sociologi, forskare vid SFII

Kan berättelser om förlorade liv säga oss något om vem som är inkluderad i ett givet sammanhangs "oss"? I denna text resonerar jag kring inkludering och exkludering i mediala berättelser om dödligt våld mot kvinnor i Turkiet, och ställer frågor om vems förlorade liv som beskrivs som värt att sörja. Vem definieras som tillhörande en (nationell) föreställd gemenskap, och vem som utesluten från densamma? Kan berättelser om praktiker som *inte* konstituerar en individ som tillhörande ett "oss" – eller de praktiker som gör *vissa* men inte *andra* till "vår" angelägenhet, berätta något om var gränserna för tillhörigheten går?

I det forskningsprojekt som jag, tillsammans med min turkiska kollega Berna Ekal (knuten till Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) i Paris), arbetar med, studerar vi representationer av könsrelaterat våld i media i Turkiet. Projektets övergripande syfte är att studera förstärkelser av könat våld i media i Turkiet, och vi gör detta längs två linjer: 1) hur nationella tidningar (inkluderande vissa websidor) berättar om våld mot kvinnor och hbt-personer, och b) interaktionen mellan olika aktörer som sker i mediadiskussioner om detta våld.

¹ I en tidigare version har jag fört ett liknande resonemang i ett paper presenterat under workshopen "Changing notions of citizenship, past present and future", 23–25 maj 2012, Büyükdada, Istanbul.

En central aspekt av detta är att se på hur kvinno- och hbt-rörelsen i Turkiet svarar på och influerar de representationer av könsrelaterat våld som (re)produceras i media, liksom hur turkiska politiker interagerar med media och, inte minst, hur media i sig själv fungerar som aktör. Vi ser alltså media framför allt som en central arena för *interaktion* och för (*åter*)skapande av olika förståelser av könsrelaterat våld, en social praktik där olika – ibland kontrasterande, ibland överlappande – förståelser bryts mot varandra (jfr Ginsburg et al 2002).²

Under de senaste åren har media i Turkiet varit en arena där omfattande rapportering och diskussioner om könsrelaterat våld, särskilt i form av mäns våld mot kvinnor, ägt rum. Frågan har inte bara varit föremål för nyheter, utan också för engagerade och återkommande diskussioner. Bakgrunden till detta står att finna i en lång historia av feministisk/kvinnopolitisk aktivism i Turkiet. Många placerar startpunkten för modern turkisk feminism i en demonstration i stadsdelen Kadıköy i Istanbul 1987. Kvinnor demonstrerade mot ett domstolsbeslut, där ett turkiskt ordspråk användes som förmildrande omständighet i ett misshandelsfall.³ Nükhet Sirman talar om denna händelses betydelse som att kvinnor denna gång inte marscherade för sin klass, inte heller för sina män, bröder eller söner utan för sig själva. Hon ser det som startpunkten för en ny ”*kvinnors synlighet*” (”visibility of women”) på Turkiets politiska arena (Sirman 1989). Anledningen till denna första händelse där kvinnor reste krav och tog till orda för sin egen skull, var det fysiska våld som kvinnor utsätts för. Fortfarande är denna angelägenhet helt central i den feministiska rörelsen i Turkiet.⁴

När vi ser på situationen idag, är våld mot kvinnor alltså utan tvekan en *synlig* fråga i Turkiet, åtminstone på den mediala arenan, och då särskilt i form av dödligt våld (mord på kvinnor). Detta våld är också ämne för vad vi kan kalla meta-diskussioner, dvs diskussioner om hur media rapporterar om könsrelaterat våld. Det handlar alltså inte bara om en kvantitativ synlighet utan också om en kvalitativ. Från att ha varit ett ämne för notiser i skandaliserande ton på ”tredje

² Projektet är etnografiskt, och vi använder sålunda olika kvalitativa metoder. Ett systematiskt insamlade av tryckt mediamaterial analyseras vid sidan av deltagande i offentliga händelser och intervjuer med journalister, kolumnister och aktivister.

³ Ordspråket lyder ”Kadının sırtından sopayı karnından sıpayı eksik etmeyeceksin”, och betyder ungefär ”Låt aldrig en kvinnas rygg vara utan en käpp, eller hennes livmoder utan en unge”.

⁴ Under senare år har också andra former av könsrelaterat våld, såsom sexuellt våld och hatbrott (våld mot hbt-personer), som en följd av aktivisters ansträngningar delvis hamnat i fokus.

sidan”, är det nu inte sällan som fall av dödligt våld mot kvinnor får plats på förstasidan av Turkiets tidningar (om än fortfarande ofta i skandaliserande ton). Det är också ett ämne som inflytelserika kolumnister ägnar uppmärksamhet.⁵

I nyheter och diskussioner om olika fall, plockar media upp formuleringar från pågående feministiska kampanjer som syftar till att uppmärksamma dödligt våld mot kvinnor som ett samhällsproblem. Genom användandet av kvinno-rörelsens formuleringar, har man rapporterat om olika fall av dödligt våld som att de hör samman snarare än att de är separata och individuella. Formuleringar såsom ”ännu ett mord på en kvinna” (”Bir kadın cinayeti daha”), har pekat mot våldets *sammanhang*. Ett mord har kopplingar till föregående och nästa: det är *kvinnor* som mördas, för att de är kvinnor. Detta visar också att våldet inte är tillfälligt utan del i ett mönster.

När olika fall på detta sätt kopplas samman, öppnar det också för vissa fall att få en ”emblematisisk status”, i betydelsen att de inte bara berättade en historia om en enskild kvinna utan skapade narrativ kring fenomenet våld mot kvinnor (jfr Kitzinger 2004). Ett sådant fall var Ayşe Paşalı, som mördades av sin man i december 2010, efter att ha sökt flera myndigheters hjälp undan våldet. Av flera anledningar fick fallet stor uppmärksamhet i media. En av dessa var att media rapporterat om hennes försök att få hjälp, och därför hade tillgång till sina egna förstahandshistorier, inklusive foton på hennes blåslagna ansikte.

Eftersom detta fall fick uppmärksamhet under en tid då sambanden mellan olika fall betonades, och då detta fall tydliggjorde hur samhället misslyckats med att skydda en våldsutsatt kvinna, öppnade det också för att se systematiken i samhällets misslyckande. Det krav som sedan länge formulerats av enskilda feminister och av kvinno-rörelsen – att samhällets styrande måste ta sitt ansvar för att skydda kvinnor från mäns våld – blev nu också medias egna krav.

I synnerhet en form av könsrelaterat våld, mord på kvinnor, är alltså inte bara synligt som individuella fall i media i Turkiet, utan i ett sammanhang som gör det möjligt att kräva ansvarstagande från samhällets makthavare. Men är det andra sammanhang som försvinner och/eller fortsätter att vara osynliga? Ett sätt att närma sig den frågan, är att se på hur känslor beskrivs i texterna, och vilka

⁵ Kolumnister har i Turkiet generellt en hög status, och agerar i större utsträckning än andra journalister självständigt. Deras röst är därför viktig för att definiera frågor som angelägna (se t ex Finkel 2000).

känslor som texterna väcker/vill väcka. Med Sara Ahmed, är textens "emotionalitet" ett sätt att förstå hur texter antas kunna "röra" sin läsare, eller vilken effekt de kan sägas vilja ge (Ahmed 2004).

I sitt föredrag inom ramen för föreläsningsserien "Media and Power. Critical Perspectives on Turkey" vid Svenska forskningsinstitutet i Istanbul hösten 2011, talade Nükhet Sirman om turkiska mediers agenda. Hon argumenterade för att denna inte primärt handlade om att underhålla eller informera, utan att väcka olika former av känslor – om det så är av glädje, rädsla, heder eller sorg (Sirman 2011). Vad betyder detta när vi ser på hur media berättar om offer för könsrelaterat våld? Vilka känslor väcker berättelser om mord på kvinnor?

Berättelser om mord handlar om förluster, om förlorade liv. Därför är det relevant att ställa frågor om huruvida berättelserna handlar om att dessa förlorade liv sörjs. Är känslor av sorg någonting som beskrivs och/eller väcks i texterna. Eller med Judith Butler: vad räknas som ett liv värt att sörja? ("What makes for a grievable life?"; Butler 2004). I sin definition av nationer som "föreställda gemenskaper", poängterar Benedict Anderson hur viktiga känslor är i den process där dessa föreställningar skapas (Anderson 2006). I kombination med Butlers fråga, med syfte att fundera kring vem som inkluderas och vem som exkluderas i tillhörigheten till en gemenskap (Camauer 2000), kan följande adderas: Kan frånvaron eller närvaron av kollektivt beskrivna och exponerade känslor av sorg, säga oss något om vem som inkluderas i "vår" föreställda gemenskap?

Butler föreslår att känslor av sorg kan fungera som ett sätt att återvända till en känslighet för mänsklig sårbarhet, och till ett kollektivt ansvar för andras fysiska liv. Genom sorg är det möjligt att etablera en identifikation, en förbindelse-länk mellan de som går förlorade, och de som lämnas kvar. Därför, menar hon, betyder känslor av sorg inte nödvändigtvis passivitet och maktlöshet, utan kan också vara en fruktbar utgångspunkt för att agera mot våld (Ibid).

De ovan nämnda feministiska kampanjerna mot våld kan ses i ljuset av detta. Här synliggörs mördade kvinnor inte som anonyma siffror, utan som levda liv som går förlorade och som sörjs. Mellan den förlorade kvinnan och "oss" skapar sorgen en förbindelselänk: det kunde ha varit din dotter, din syster eller din mamma.

Detta står i kontrast till hur mördade kvinnor generellt görs synliga i media i Turkiet. Även om där kan finnas en skymt av en familj, har vi inte funnit någon medierapportering om ett mord på en kvinna där sorgen efter henne är synlig. Detta i ett nationellt sammanhang där bilder från begravningar är frekvent före-

kommande i media, i synnerhet naturligtvis när det gäller stupade soldater och poliser, eller civila offer för attentat, men där även rapporteringar om människor som dött i olyckor eller i andra typer av våldsdåd förmedlar känslor av kollektiv och/eller efterlevandes sorg. När det gäller mord på kvinnor är det snarare bilden av en dramatisk händelse som framträder, inte av ett förlorat liv. Förbindelselänken mellan det liv som går förlorat och de som finns kvar bryts snarare än knyts. En kvinna som mördas av en man är *inte* din dotter, din syster eller din mamma. Det är "deras", eller kanske ingens.

Butler frågar: Vad räknas som ett "levvårt" liv och "sorgvård" död ("What counts as a livable life and a grievable death?"; Butler 2004)? Eller formulerat annorlunda: Vad gör vissa förluster viktiga, och andra oviktiga?

Ett exempel hämtat från ett svenskt sammanhang, som utgör ett undantag från medias osynliggörande av sorgen efter en mördad kvinna, är mordet på Fadime Sahindal i Uppsala 2002. Hennes far mördade henne efter årtal av hot från honom själv och andra manliga släktingar, och mordet fick en enorm uppmärksamhet såväl medialt som politiskt. Om något fall i Sverige kan sägas ha fått en emblematiske status så är det detta: genom detta mord skapades den svenska berättelsen om en form av könsrelaterat våld – hedersvåld. Fadime Sahindal fick en TV-sänd minnesceremoni mer lik en statsmans än en av manliga släktingar mördad kvinna, med såväl kronprinsessa som ministrar närvarande. Och detta i en nationell kontext där begravningar eller andra sorguttryck betraktas som mycket privat och sällan visas offentligt. Den berättelse som svensk media skapade, handlade utan tvekan om ett levvårt liv och en sorgvård död. I minnesceremonin kallade prästen henne en "martyr av vår tid". Under åren som följde, och fortfarande idag, skulle en förbindelselinje om och om igen skapas mellan den som gått förlorad och de som blev kvar.

Men i ett svenskt sammanhang är Fadime Sahindal inte din egen (svenska) dotter, syster eller mamma. Media skapade en berättelse om en ung kvinna som *ville bli* som din dotter, syster eller flickvän. Så även om en förbindelselänk mellan den som förlorats och de som blev kvar i detta fall skapades genom sorgen efter en mördad kvinna, var det inte en länk mellan "oss" och "dem". Tvärtom: det ökade klyftan mellan de två.

Om vi vänder tillbaka till den mediala arenan i Turkiet, är en preliminär konklusion från de senaste åren att frågan om våld, och särskilt dödligt våld mot kvinnor, gått från att vara en privat angelägenhet till att vara någonting som

samhällets ansvariga avkrävs ansvar för och aktion mot. Men har det därigenom blivit en angelägenhet för "oss"? Är det "våra" liv som gått förlorade?

Om vi ser sorg som någonting som skapar ett kollektivt ansvar och en förbindelselänk mellan de som gått förlorade och de som är kvar, kan frånvaron eller närvaron av känslor av sorg i medias rapportering om offer för våld säga oss något om när den vi förlorar räknas som en fullvärdig medlem i ett samhälle. Om i vilka förluster vi förlorar en av "oss", och i vilka vi inte gör det. De som sörjs är inkluderade i en föreställd gemenskap, en gemenskap från vilka de som inte sörjs är exkluderade.

Referenser

- Ahmed, Sara 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. New York: Routledge.
- Anderson, Benedict 2006/1983. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. (New Edition), London & New York: Verso.
- Butler, Judith 2004. *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. London and New York: Verso.
- Camauer, Leonor 2000. *Feminism, Citizenship and the Media. An Ethnographic Study of Identity Processes within four Women's Associations*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Finkel, Andrew 2000. Who Guards the Turkish Press. A Perspective on Press Corruption in Turkey, i *Journal of International Affairs* 54, no 1 (147–168).
- Ginsburg, Faye D., Abu-Lughod, Lila and Larkin, Brian 2002. (red) *Media Worlds. Anthropology on a New Terrain*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Kitzinger, Jenny 2004. *Framing Abuse. Media Influence and Public Understanding of Sexual Violence against Children*. London & Ann Arbor, MI: Pluto Press.
- Sirman, Nükhet 1989. Feminism in Turkey: A Short History, i *Feminist Perspectives on Turkey*, 3(1), (1–34).
- Sirman, Nükhet 2011. "Can the media talk about inequality and oppression?" Föredrag i föreläsningsserien *Media and Power. Critical Perspectives on Turkey* vid Svenska forskningsinstitutet i Istanbul, 4 oktober 2011.

Den goda staten enligt Augustinus och islamistisk teologi

CHRISTER HEDIN

Docent i livsåskådningsvetenskap, Stockholms universitet

”Teokrati” är ett ord som behöver preciseras. I uppslagsböcker kan man lära sig att det betyder ”gudsstyre”. Det låter obegripligt och man kan frestas tro att det utländska ordet är lättare att begripa. Men vad innebär det att ”Gud styr”? Ofta brukas det som skällsord i polemik mot stater eller organisationer som inte är demokratiska. Då har det blivit ett signalord och som sådant fungerar det bäst om alla får läsa in sina egna föreställningar om innehållet.

Kan Gud styra ett land? Hur skulle det i så fall gå till? Gud är aldrig konkret närvarande för att ge direktiv och därför måste det alltid finnas ett mellanled mellan Gud och de styrda, ett skikt av styrande som kan åberopa Gud som grund för sina beslut. Det är uppenbart att de aldrig kan veta säkert vad Gud vill. Kanske vill de inte veta det heller. Det är bara ett sätt att hävda sin egen makt. Detta sätt att styra strider mot allt vad som accepteras i dag. Vi fördömer dem som utnyttjar Gud på detta sätt och kan lätt tänka oss att tanken på teokrati i någon mening är framsprungen ur en äldre tids människosyn kombinerad med religiös fanatism. Det kan vara nyttigt att påminna sig vad två ledande tänkare från kristendomen och islam, Augustinus och Ibn Taymiyya, ansåg om den goda staten. Deras tankar är inte så olika.

Två typer av gemenskap

Kyrkofadern Augustinus (354–430) skrev ett verk i många band om vad som idag skulle kallas förhållandet mellan religion och politik. Han skilde mellan två former av gemenskap som på latin kallades *civitas Dei* och *civitas terrena*. Man har översatt detta med "Gudsstaten" och "världsstaten" eller "den jordiska staten" men *civitas* betyder snarare gemenskap eller institution i detta sammanhang. Den jordiska staten är nödvändig för att upprätthålla ordningen på jorden. Människan kan ingå i båda dessa former av gemenskap. Den jordiska staten kallas ibland den onda eller djävulska staten men det innebär då att förvalta sitt uppdrag på ett sätt som tjänar det onda.

Augustinus människosyn är mörk. Han hör till de kyrkofäder i den västliga kyrkan som omhuldade läran om syndafallet. Tertullianus hade formulerat en lära om arvsynen, som innebär att varje människa ärver både synd och skuldbörda från de första människorna, som missbrukat sin frihet till ett ödesdigert val: De vägrade lyda Guds vilja och drog därigenom på hela mänskligheten en synd, vars följderna bara kunde upphävas genom Kristus. Augustinus delade denna övertygelse. Han ansåg att det onda har stort inflytande på människornas handlingar, men det hindrar inte att han ställer krav på människorna, på både tänkande och handlande.

Det onda gör enligt Augustinus den jordiska staten nödvändig. Den kan på så sätt också tjäna det goda. Utgångspunkten för Augustinus är läran om en "ordnad kärlek". Det som kallas kärlek kan kanske också kallas begär eller livsmål. Människor vill uppnå olika mål och dessa mål uttrycker värderingar. Augustinus skulle troligen ha varit tveksam till det symboliska innehållet i ordet "värdegrund". Grunden är något som ligger i botten, det lägsta, något statiskt. Augustinus framhäver i stället betydelsen av en värdeskala, där allt begärligt skall rangordnas. Det är något dynamiskt. Det enda som ständigt skall behålla samma plats är Gud, det högsta goda, *summum bonum* (Hultgren 1939 passim; Holte 1958, 206–276).

En ordnad kärlek innebär att allt i livet skall ordnas så att människorna på jorden är medvetna om Gud som livets upphov och slutmål. I en bön heter det "Du, Gud, har skapat oss till dig och vårt hjärta är oroligt till dess det finner ro i dig". Livet är en resa från Gud till Gud. Augustinus har i ett annat sammanhang jämfört livet med en resa för att förklara vad han menar med att ha Gud som sitt högsta goda. En resa kan vara så angenäm att man glömmer målet och

njuter så mycket av resan att man inte bryr sig om att komma fram. Det är ett förfelat liv. Man kan ha stor glädje av livsresan men man skall se till att ständigt komma vidare så att man en gång kommer fram. Vi måste ständigt utvecklas som människor så att livet blir en mognad inför det möte med skaparen som väntar efter döden.

Man får älska mycket, kanske allt, här på jorden enligt Augustinus. Man får älska kroppsliga njutningar, mat och dryck, sex och sömn. Man får njuta av naturens skönhet i alla dess former. Man får älska sina närmaste, både djur och människor, sina ägodelar och sitt fosterland, men man måste minnas vad allt detta kommer ifrån och se det som en livgivande inspiration till en andlig utveckling. Det är aldrig fel att vårda sin kropp men man måste minnas att den rymmer en själ som behöver omsorg för att bevara kontakten med Gud och förbereda oss för det möte som väntar.

Ordnad kärlek i samhället

Tanken på ordnad kärlek visar också hur samhället skall vara ordnat. Det som kallas jordisk gemenskap, *civitas terrena*, präglas enligt Augustinus av ”en egenkärlek som är så stark att den gränsar till gudsförakt, medan den himmelska gemenskapen präglas av en kärlek till Gud som gränsar till självförakt. Den ena strävar nämligen främst efter att äras av människor, den andra ger Gud den högsta äran”. Staten är dock inte ond i sig själv. Den har en viktig uppgift för att motverka det onda på jorden. Staten blir ond först då det blir en jordisk gemenskap i den meningen att endast det världsliga betraktas som värdefullt.

Den goda staten skall upprätthålla rättfärdighet och tjäna gudsgemenskapen. Den skall också präglas av en ordnad kärlek. Precis som människan kan värdera det jordiska kan staten se till att fred och rättvisa (*pax et justitia*) råder i samhället. Det är nödvändigt efter syndafallet. Fred och rättvisa är nödvändiga men inte tillräckliga villkor för ett gott liv. Staten skall också vara ordnad så att Gud framstår som det högsta goda. Människorna skall kunna leva tryggt och gott men för den skull inte ha den jordiska tryggheten som sina livsmål. Staten skall skapa förutsättningarna för ett liv i ordnad kärlek.

Ibland illustreras Augustinus lära om de båda ”staterna” med två städer. Den ena är ett himmelskt Jerusalem som vaktas av änglar. Den andra är en jordisk stat som vaktas av djävulska varelser. Det är lätt att uppfatta Augustinus lära på

det sättet men likväl en missuppfattning. I Bibeln kallas Gud för Herren Sebaot, Härskarornas Gud. I Uppenbarelseboken beskrivs det nya Jerusalem som sänks ned från himlen till den nya jord som skapas efter världens undergång. Det är lätt att tänka sig kyrkan som en företrädare för det nya Jerusalem. Kyrkan är den goda gemenskapen och staten den onda. Augustinus har tolkats så av dem som ville försvara kyrkans makt över kejsarna under medeltiden.

För Augustinus själv var det inte två organisationer som skulle rangordnas utan två värdeskalor som står emot varandra. Enligt den ena är Gud det högsta goda, enligt den andra, den onda, är det jordiska viktigare. Där kan Gud också få plats men bara för att tjäna världsliga syften. Det innebär att kyrkan mycket väl kan räknas till den världsliga "staten" eller gemenskapen. Kristna som utnyttjar kyrkan för att skaffa sig världslig makt utan tanke på att hylla Gud som det högsta goda, har visat sig tillhöra det världsliga. Kyrkan skall enligt Augustinus påverka staten, men inte för att härska utan för att bidra till att allt i samhället ordnas så att Gud blir det högsta goda. Om inte kyrkan själv fungerar så, har den inget att lära samhället (Stigen 1992, 268 f).

Ibn Taymiyya

Den muslimske teologen Ibn Taymiyya (1268–1328) hade under sin livstid många vänner och många fiender. Han hörde till den hanbalitiska lagskolan, som är känd för sin trohet mot de heliga texterna. Ibn Taymiyya var främmande för filosofi, men kritiserade teologer som han ansåg hade avlägsnat sig från islams lära för att tillmötesgå filosofiska intressen. Främst framträdde hans trohet mot texterna i kritik av nya tankar och traditioner som vunnit insteg bland muslimer. I polemiken använde han argument från texterna och därför har han beskrivits som "fundamentalist", trots att också förnuftet utgör ett omistligt inslag i hans argumentation.

Ibn Taymiyya föddes i Damaskus och fick tidigt efterträda sin far som lärare i muslimsk lag vid stadens universitet. När han år 1299 undervisade i Kairo blev han avsatt från sin tjänst eftersom hans budskap ogillades av stadens ledande teologer. När han senare återfått sin tjänst uppmanade han muslimer att kämpa mot mongolerna och det anses ha bidragit till avgörande segrar. År 1307 hamnade han åter i fängelse för sin förkunnelse, befriades och fängslades åter under långa perioder. I fängelset skrev han en kommentar till Koranen men när hans

fiender år 1327 fick veta detta blev han berövad alla skrivdon. Det bidrog till att bryta ned hans livsmod och ett år senare dog han i fängelset (Bori 2011, 3–20; Hjärpe 2010, 45–49).

Ibn Taymiyya har haft ett betydande inflytande bland muslimer. Han ville tydligt teckna bilden av islams särart. Muslimerna skulle vara stolta över sin egen tradition och inte sudda ut konturerna genom lån och imitationer. Det har gjort att han senare utnyttjats av grupper som i politiskt intresse har velat markera islams egen profil. Många gånger har detta skett på ett ytligt sätt, eftersom yttre drag framhävts på ett sätt som Ibn Taymiyya inte är känd för. Wahhabismen på arabiska halvön har åberopat honom som lärare och detsamma gäller andra rörelser med politiska program som påstås vara byggda på islams texter och teologiska budskap.

Nutida politiska rörelser bland muslimer som åberopar Ibn Taymiyya har beskrivits som islamistiska och vanligen hävdar man att de inte skiljer mellan religion och politik. De kan kallas teokratiska och det är begripligt eftersom de ofta går till storms mot andra under fältropet ”Gud är lagstiftaren”. Det är ett förenklat budskap, skapat för att i propagandan vädja till rädslan för ”sekularism”. Bedrägeriet är uppenbart eftersom dessa grupper har vitt skilda program som de hävdar är direkt hämtade från de heliga texterna. Användbara texter utnyttjas för att med ändamålsenlig tolkning ge sitt stöd. Målet är redan bestämt. Texterna ger skenbart stöd för det politiska syftet, eftersom andra texter och tolkningar hålls utanför synfältet.

Ibn Taymiyya ställde knappast frågan om skillnaden mellan religion och politik. Hans lära är känd genom den forskning som för 70 år sedan presenterades av Henri Laoust (Laoust 1943, 1977; Hjärpe 2010, 48 f). I dag är denna forskning starkt ifrågasatt (Hassan 2011, 340–343). Ibn Taymiyyas syn på förhållandet mellan religion och politik påverkas dock inte så mycket av omvärderingen. Båda hade Guds uppdrag att ”påbjuda det goda och förhindra det onda”. Det är ändå uppenbart att han räknade med en stat som inte behövde styras av de religiösa ledarna. Religionen behövde staten för att få yttre beskydd och staten behövde religionen för att ordna samhällets angelägenheter på rätt sätt. Ibn Taymiyya var fri i förhållande till uppenbarelsens bokstavliga lydelse. Varje regel förkunnar ett värde och alla regler skall utforma så att detta värde förverkligas. Hans tänkande visar ett påfallande släktskap med Augustinus men det påminner också om Luthers förklaringar till buden i katekesen.

Kalifatet

Ibn Taymiyya krävde inte att de religiösa ledarna skulle styra samhället. Han ville att det skulle styras så att inga regler kom i konflikt med religionens intressen. Det goda samhället var ett samhälle som bevakade rätt och rättfärdighet, ansvar, hederlighet och respekt för Guds vilja. Han verkade i en tid då det gamla kalifatet i Bagdad hade försvunnit. Tanken på kalifatet eller en ny kalif som skall ha politisk makt spelade ingen roll i hans tänkande. De politiska ledarna bland muslimer var sultanen i Kairo och en del andra, kanske mindre framträdande. De khaner som intagit Bagdad hade övergått till islam under 1200-talets slut. Nordindien styrdes av muslimska härskare, som styrde över stora områden men med växlande förmåga att hävda sina maktanspråk (Hassan 2011, 338–366).

När den osmanske sultanen blev avsatt som kalif år 1924 vidtog en kort men intensiv debatt om kalifatet. Några menade att kalifatet för länge sedan spelat ut sin roll. Andra ville ha en ledare som enade alla muslimer, främst i kampen mot den europeiska kolonialismen. År 1930 var frågan utagerad. Då hade den ledande teologen inom detta område, den syriska juristen Rashid Rida (1865–1935), som verkade i Egypten, gett upp tanken och ersatt den med ett nytt ideal: den islamiska staten. I sina artiklar tecknade han utförligt bilden av den stat som skulle kunna kallas islamiskt och som bidrog till att islams ideal förverkligades i samhället, betydligt bättre än vad ett kalifat hade lyckats göra.

Rashid Rida är mycket noga med att folket skall företrädas av värdiga representanter. De skall väljas av folket men de valbara skall vara bildade i islamisk rätt. Dessa skall fatta beslut men besluten skall verkställas av organ som inte behöver vara "islamiska". Dessutom framhåller Rashid Rida att alla områden som bör regleras av förnuftet också skall organiseras med förnuftets hjälp. Ett effektivt avloppssystem kan motiveras med argument från religionen (alla har rätt att slippa bli stank, obehag och sjukdomar) men hur det sedan skall byggas kan inte islam föreskriva. Det skall förnuftet avgöra (Enayat 1982, 69–83).

Religionens uppgift är att upprätthålla påbudna värderingar och påverka staten så att dessa präglar samhället. Allas lika värde, kravet på rätt och rättfärdighet innebär att samhället skall vara ordnat på ett visst sätt. Hur detta skall gå till kan man diskutera och besluta i demokratisk ordning. Därför använder en annan ledande muslimsk teolog i vår tid, Mawlana Mawdudi (1903–1979) ordet teodemokrati. Vi har ett ansvar inför Gud, men skall förverkliga det Gud påbjuder i demokratisk ordning (Mawdudi 1976, 160). På den punkten har

många muslimer på senare tid övergivit de gamla idealen, även om de hänvisar till Ibn Taymiyya. De hävdar att allt finns föreskrivet i islams heliga texter och påstår att de själva vet bäst vad Gud vill.

Bakom detta ligger kanske ett behov av att sätta upp ett eget ideal mot det västerländska och förkunna att islam erbjuder ”ett heltäckande livsmönster”. Det blir en fråga om prestige att hävda islams texter som universella orakel i konflikt eller konkurrens med demokratiska beslut. För dem som inte känner till Ibn Taymiyya och de äldre reformteologerna kan detta framstå som typiskt för muslimer i allmänhet. Det är en olycklig missuppfattning. Ledande muslimer har haft en syn på staten som liknar Augustinus.

Augustinus anses ha blivit misstolkad och missbrukad under medeltidens kamp mellan kyrka och kejsare. De påvar som ville styra Europas politik och bestämma över kejsarmakten hänvisade till Augustinus och hävdade att en kejsare som inte underordnade sig påven företrädde ”den djävulska staten”. Det var ett sätt att utnyttja en erkänd auktoritet i ett politiskt syfte, kanske utan insikt om att kyrkan på så sätt blev en del av den onda gemenskapen. Det är kanske inte helt överraskande att också Ibn Taymiyya har missbrukats av politiska ledare som utnyttjar hans goda anseende för att hävda sina maktanspråk. Det visar på ett tydligt släktskap mellan religionerna. Lika goda tankar kan missbrukas till lika onda handlingar. Religionen har stort inflytande i politiken men vilken religion det är har ingen betydelse.

Litteraturlista

- Bori, C 2011. Ibn Taymiyya wa-Jama'aatu-hu: Authority, Conflict and Consensus in Ibn Taymiyya's Circle, i Rapoport, Y & S Ahmed (ed) *Ibn Taymiyya and his Times*, (3–20) Oxford.
- Enayat, H 1988. *Modern Islamic Political Thought*. London.
- Hassan, M 2011. Modern Interpretations and Misinterpretations of a Medieval Scholar, i Rapoport, Y & S Ahmed (ed) *Ibn Taymiyya and his Times*, (338–366) Oxford.
- Hjärpe, J 2010. *Islamismen*. Malmö.
- Holte, R 1958. *Beatitudo och Sapientia*. Uppsala.
- Hultgren, G 1939. *Det evangeliska kärleksbudet hos Augustinus*. Stockholm.
- Laoust, H 1943. *La biographie d'Ibn Taymiyya*. Damskus.

Laoust, H 1977. *Les schismes dans l'islam: introduction a une étude de la religion musulmane*. Paris

Mawdudi, A 1976. Political Theory of Islam, i Ahmad, K (ed) *Islam – its Meaning and Message*. London.

Stigen, A 1992. *Tenkningens historie* del 1. Oslo.

Migration i Mellanöstern för 5000 år sedan

KRISTINA J. HESSE

Filosofie doktor i arkeologi, Uppsala universitet

Under en stipendievistelse vid SFII hösten 2008 företog jag tillsammans med stipendiaterna Karin och Ercan Aras den två timmar långa flygresan från Istanbul till Erzurum, tvärs genom norra Turkiet. Färden gick över ett vackert berglandskap som i nordost utgjordes av sockertoppsprydda fjäll. Vi fortsatte ytterligare 150 km med bil till den lilla byn Elmalidere som ligger ca 2000 m.ö.h. Med tillstånd från det arkeologiska museet i Erzurum och med byn som utgångspunkt utförde vi, tillsammans med intresserade bybor, en mindre arkeologisk inventering i det kuperade landskapet (Fig. 1). Fynden lämnades sedan till museet i Erzurum där avrapportering skedde. En del av keramiken som hittades var av den tidig-transkaukasiska typen som i dessa områden även kallas Kura-Araxes keramik. Namnet har den fått efter de rika fyndplatserna mellan de båda floderna Kura och Araxes som likt slingrande ormar söker sin väg från bergstrakterna mot det gemensamma utloppet i Kaspiska havet (Fig. 2).

Fig. 1. Inventering tillsammans med intresserade ortsbor i området kring Elmalidere, nordöstra Turkiet (foto Ercan Aras).

Den tidigtranskaukasiska kulturens spridning genom migration

De flesta forskare är överens om att den tidigtranskaukasiska keramiken har spridits genom migration.¹ Den starkaste indikationen för denna teori är den

¹ Se sammanställning i R. Greenberg, Introduction i *Tel Aviv* 36: 2 (2009).

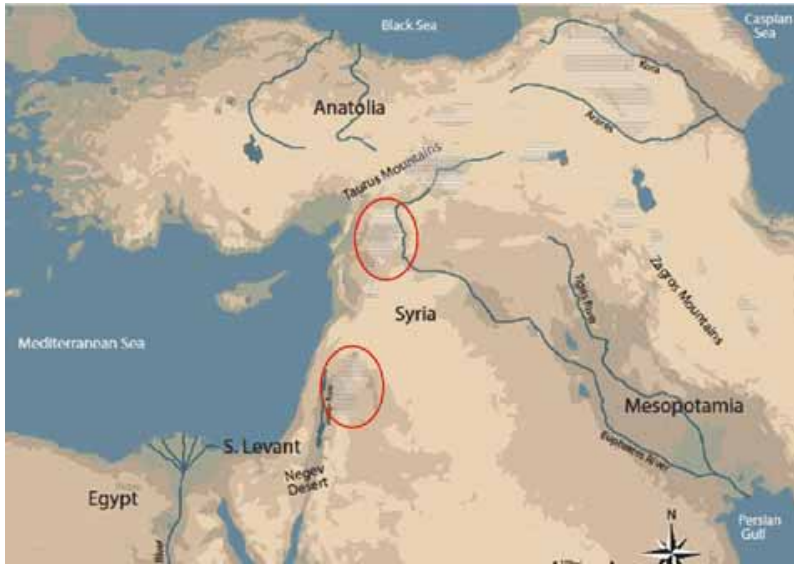

Fig. 2. Spridningen av den tidigtranskaukasiska keramiken (streckade områden). Undersökningsområdena är inringade (författaren).

kronologiska distributionen inom ett mycket stort geografiskt område. De äldsta exemplaren, från ca 3250 f.Kr, har hittats i nordöstra Turkiet och Transkaukasien, varifrån den spridits till nuvarande Iran i sydost och till södra Levanten i söder (Fig. 2). På den sistnämnda platsen är keramiken daterad till tiden från ca 2800 f.Kr. Ytterligare en stark indikation som talar för migration är att keramiken verkar vara tillverkad lokalt på de platser där den återfunnits.² Den är lätt att känna igen med sin röd-svarta välpolerade yta och dess många karaktäristiska former. Förutom olika skålar, kannor, och förvaringskärl finns lock och de speciella portabla hårdställningarna, s.k. *andiron*, på vilka kokkärl av varierande storlek vilade (Fig. 3). Den identifierbara Kura-Araxes keramiken i Elmalidere kopplade jag lätt till samma typ av keramik som jag tidigare hittat vid olika

² Pågående keramikanalyser tyder på att den är tillverkad med lokal lera vilket innebär att den inte kommit dit genom handel. Den skiljer sig dock markant från den inhemska keramiken i stil och tillverkningsteknik.

utgrävningar i Israel där den kallas Khirbet Kerak keramik efter platsen Khirbet el Kerak, nuvarande Bet Yerah, vid Genesarets sjö. Mitt intresse för ämnet var därmed väckt.

Fig. 3. Former av tidigtranskaukasisk, även kallad Kura-Araxes eller Khirbet Kerak, keramik (foto författaren).

Den här keramiken, som upptäcktes så tidigt som på 1920-talet, har engagerat forskare från länder som Armenien, Australien, England, Canada, Israel, Ryssland, Turkiet och USA att försöka lösa gåtan kring dess spridning. Genom experimentell arkeologi försöker arkeologer tillsammans med keramiker även lista ut hur själva tillverkningsprocessen gått till (Fig. 4). Den stora spridningen i över tusen år genom flera länder i Mellanöstern, varav en del i dag är i konflikt med varandra, gör att det är svårt att få en helhetsbild av fenomenet. Det innebär att enskilda forskare endast kan avgränsa sig till olika delar av denna enigmatiska kulturspridning. Det innebär också att forskarmöten i form av konferenser och workshops är en förutsättning för att kunna sätta alla bitarna på plats i detta fyrdimensionella jättepussel i tid och rum. Mitt bidrag till detta pussel är att beskriva själva migrationsprocessen för ca 5000 år sedan i sydöstra Turkiet och i södra Levanten och analysera hur kontakterna mellan dessa områden såg ut (Fig. 2).

Fig. 4. Keramikern Andrew Chanania från USA försöker återskapa tillverknings- och bränningsteknik av Khirbet Kerak keramiken vid Genesarets sjö. Från projektet TBYREP (Tel Bet Yerah Research and Excavation Project), Tel Aviv universitet (foto författaren).

Migrationsnätverk som arkeologisk förklaring till kulturspridning

När man beslutar sig för att flytta är information om förhållandena på destinationen (s.k. pull faktorer) minst lika viktiga som negativa miljömässiga och demografiska förändringar i ursprungsområdet (s.k. push faktorer) (Anthony 1997). I dag får de som funderar på att migrera sådan information från TV, tidningar, internet och annan media. Genom telefon och email hålls kontakten med myndigheter och tidigare migranter. Dåtidsens informatörer var handelsmän och nomader som förutom varor och djur, förde med sig kunskap om vägar, platser, språk och kulturer och kunde förmedla kontakter mellan människor. Sedan de första migranterna etablerat sig följde ofta familjer, släktingar och enskilda individer efter. Den här uppfattningen om migration, när människor följer pionjärer,

kallas kedjemigration och ersätter idéer från den tidiga arkeologiska forskningen (före första hälften av 1900-talet) om massförflyttningar av hela kulturer. Det var med andra ord inga flodvågor av folk som vällde fram genom landskapet utan snarare små porlande bäckar som tidvis torkade ut. Därför var migrationen ofta en ganska långsam process.

I dåtid, liksom i nutid, var alltså nätverk av människor och institutioner inblandade i själva migrationsprocessen, därmed erhöles information om sådant som var viktigt att veta längs vägen och vid destinationsorten. Det jag belyser i min forskning är just sådana forntida kontakter och nätverk (t.ex. handelsnätverk) mellan arkeologiska platser som innehåller en stor mängd och ett brett sortiment av former av tidigtranskaukasisk keramik.³ Jag jämför platser i Amuqdalén i sydöstra Turkiet med platser i södra Levanten, närmare bestämt i Hülehdalen, Jordandalen och Jezreeldalen. I analysen använder jag mig av datorprogrammet GIS (Geographic Information System) som ett redskap för att se den rumsliga och kronologiska spridningen och andra företeelser som kan relateras till keramiken, såsom arkitektur, ekonomi (metallhantering, pastoralism etc) samt miljömässiga betingelser, handelsvägar och liknande. Jag gör också analyser av keramiken på vissa av platserna för att utröna om den är lokalt tillverkad eller importerad. Den tidigtranskaukasiska keramiken har ofta funnits sida vid sida med den inhemska keramiken, vilket kan tolkas som att två grupper med olika kulturella identiteter har samexisterat, troligtvis inom skilda "kvarter" på platsen. Därför är det också viktigt att studera den inhemska keramiken och dess relation till "nykomlingarnas" keramik. Intressant är också förändringar i de båda keramiktyperna som kan ses i form av hybridisering, dvs då de har influerats av varandras former och utförande. Vad kan detta säga om samexistensen på platserna? Och hur lång tid har det tagit innan denna kulturmix börjat visa sig? Min förhoppning är att dessa metoder kan förklara en del frågor kring spridningen av den här kulturen.

³ Titeln på mitt VR finansierade projekt är "Migration Networks in Archaeological Explanatory Models of Cultural Dispersion: The Distribution of Kura-Araxes / Khirbet Kerak Pottery as a Case Study".

Migration inom arkeologisk forskning

Migration – i går liksom i dag – är en av de största orsakerna bakom spridning och utbyte av kultur och innovation mellan människor. Det är också en av de främsta orsakerna bakom sociala och ekonomiska förändringar i samhällen. Migration ger tyvärr också anledning till kulturkonfrontationer och konflikter, men i ett långtidsperspektiv leder rörlighet bland människor till ökad insikt och förståelse mellan kulturer. Trots det så har forskning kring forntida migration varit bannlyst inom arkeologin under flera decennier framförallt p.g.a. att det arkeologiska kulturbegreppet blandats ihop med den nutida etnicitetsdebatten.⁴ Som nämnts ovan så har även det låga intresset för migration varit en reaktion på den tidiga arkeologins övertolkning av materiell spridning som en följd av hela kulturers förflyttningar, utan vetenskapligt teoretiska eller metodologiska belägg. Fokus inom arkeologisk forskning kring kulturspridning de senaste 40 åren har därför varit inriktad på att varor och idéer har bytt platser medan människors rörlighet däremot har ignorerats. Detta har gett en snedvriden bild av arkeologiska och historiska skeden.

Nya metoder, bl.a. genom DNA, som t.ex. fastställer spridningen av de första moderna människorna ut ur Afrika för över 100.000 år sedan,⁵ tillsammans med senare forntida migration som kan beläggas med lingvistiska metoder och skriftliga dokument innebär att arkeologerna inte längre kan blunda för att migration varit en vanlig företeelse även i forntiden. De senaste åren har därför migration återvänt till den arkeologiska arenan ledsagad av nya metoder och teoretiska infallsvinklar.⁶ Det har visat sig att när man undersöker hur migration i forntiden såg ut så kan det ofta vara lämpligt att studera och jämföra med antropologiska och nutida exempel. Utifrån det synsättet ses migration inte som isolerade händelser utan som en del i ett större sammanhang.

⁴ Det är problematiskt att dra paralleller mellan arkeologiska kulturer (materiella avgränsningar i tid och rum) och etniska grupper. Dessutom kan sådana jämförelser utnyttjas i politiska syften när det gäller markanspråk och liknande. Denna osäkerhet mellan kulturell och etnisk identitet har lett till en ovilja att diskutera och identifiera kulturella grupper inom arkeologin.

⁵ Se artiklar i Mellars, P., K. Boyle, O. A. Bar-Yosef, och C. Stringer, (red), *Rethinking the Human Revolution: New Behavioural and Biological Perspectives on the Origin and Dispersal of Modern Humans* (2007).

⁶ Se t.ex. artiklar i J. Chapman and H. Hamerow (red), *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation* (1997).

Precis som i dag så var även människor i forntiden nyfikna på hur världen såg ut och hur folk hade det bortom sin egen horisont. De behövde också komplettera sina resurser med råvaror och produkter som de inte hade tillgång till lokalt. Därför utbyttes varor och därmed även idéer, tankar och erfarenheter mellan kulturella grupper från olika platser. Dessa utbyten och möten var alldeles nödvändiga för att samhällen skulle utvecklas. Ibland bestämde sig människor för att flytta till en annan plats p.g.a. bättre försörjningsmöjligheter, krig, giftermål, äventyrslystnad eller för att komma närmare släkt och vänner. För att förstå hur denna migration gick till belyser jag själva migrationsprocessen i min forskning av den tidigtranskaukasiska kulturens spridning. Framförallt är det ett sätt att närma sig människorna bakom keramiken – de som för 5000 år sedan beslutade sig för att överge sina hem och söka lyckan någon annanstans. Metoden kan även tillämpas på annan migration i forntiden, vilket kan hjälpa till att klargöra dåtida händelseförlopp för historiker och arkeologer.

Om vi förstår hur forntida migration gick till och att den alltid förekommit så är det också lättare att förstå, sätta sig in i och acceptera nutida migration och de problem, men också möjligheter, som dagens migranter möter tillsammans med den lokala befolkningen.

Litteraturlista

- Anthony, D. 1997. Prehistoric Migration as a Social Process, i J. Chapman and H. Hamerow (red), *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*. Oxford.
- Chapman, J. and H. Hamerow, (Red). 1997. *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*. Oxford.
- Greenberg, R. 2009. Introduction i *Tel Aviv* 36: 2 (2009).
- Mellars, P., K. Boyle, O. A. Bar-Yosef, och C. Stringer, (Red). 2007. *Rethinking the Human Revolution: New Behavioural and Biological Perspectives on the Origin and Dispersal of Modern Humans*. Cambridge.

Arkitektursymbolik i senromersk och tidigbysantinsk bildkonst

CECILIA OLOVSDOTTER

Filosofie doktor i antikens kultur och samhällsliv, forskare vid SFII

Vad har planeterna, den romerske kejsaren, Jesus, en nygift kvinna och en död ämbetsman gemensamt? Hur kan detta gemensamma uttryckas i bilder, och vad säger dessa bilder om den tid och kultur i vilka de skapades? Om människors sätt att se på sig själva och andra, på samhället, makten, på livet och döden, på det gudomliga och världsalltet? Det är sådana stora frågors avtryck och ”svar” i bildkonsten under perioden mellan antik och medeltid, ca 200–600 e Kr, som jag studerar i det projekt jag sedan 2010 driver vid Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul.

Senantikens symboliska bildspråk

Den senromerska och tidigbysantinska perioden präglades av kultursammanflöde mellan öst och väst inom det krympande men likväl vidsträckta romerska imperiet. Den präglades också av krig, makt- och religionsstrider, av folkförflyttning och folkblandning, uppbrott och transformation, och samtidigt av en stark traditionsbundenhet. Den rika konst som skapas under dessa århundraden betraktas allmänt som mer symbolisk och andlig än tidigare perioders i den antika världens konsthistoria, där det naturalistiska representationssättet nedärvt från den grekisk-romerska konsten överges till förmån för symbolisk abstrak-

tion. Denna utveckling har många velat se som en spegling av människornas speciellt inåtskådande och andliga mentalitet under denna första kristna period, och de senaste hundra årens forskning har haft denna ”nya” människa i fokus; ett abstrakt och förändligt emblem av den föränderliga tid i vilken hon levde. Viss uppmärksamhet har under de senaste decennierna också ägnats åt kvarlevnaden av antika teman i den kristna konsten, särskilt återanvändandet av traditionellt kejserliga gestaltungsformer i skapandet av kristna ikonografier för gudomlighet, triumf och evigt liv, men en framträdande komponent av denna återanvändning har lämnats i det närmaste utforskad: konstsymbolismens paraferalia. Under denna beteckning samlas ett antal traditionella symbolmotiv som får stor spridning inom bildkonsten från sent 100-tal och framåt: segergudinnan Victoria i olika former; eroten; *clipeus*- eller sköldportättet, ett traditionellt motiv inom romersk minneskonst; fåglar (örnen, påfågeln, duvan etc.); lagermotiv (kranen, kvisten, girlanden); musselmotivet; växtmotiv; himmelsmotiv (stjärnan, solskivan, planetpersonifikationer m m); och arkitekturmotiv – bågen, portalen, gaveln, edikulan (lat. *aedicula*, ”litet tempel”), baldakinen, kupolbyggnaden, och olika varianter och sammansmältningar av dessa. Generellt kan man säga att ”paraferaliomotiven” refererar till antingen himlen (den gudomliga sfären), jordiska strukturer och fenomen (människans och naturens sfärer), eller transcendens (överbyggandet eller passagen mellan världen och himlen, livet och evigheten).

Arkitekturmotivens plats och funktion i den senantika konsten

Arkitekturmotiven och de andra symbolmotiven ses i otaliga konstverk från den senromerska och tidigbysantinska perioden, oftast i kombinationer. I främsta rummet finner man dem i konst av kommemorativ karaktär, dvs monument och andra konstverk som tillminnesgör viktiga händelser av övergångs- eller cyklisk natur i individers, sociala grupper, statens och imperiets liv – kejserliga segrar, trontillträden och jubiléer, ämbetsutnämningar, dödsfall, trolovningar osv – och de springer ur en romersk tradition för gestaltandet av det transcendentala. Denna tradition är formad av den intima kopplingen mellan begreppen segerframgång å ena sidan och död-förnyelse-evighet å den andra; en koppling som var präglade för romersk kultur och historieuppfattning från tidigaste tid, i

såväl religiösa och triumfala sammanhang som i det offentliga livet, inom gravkulturen, och inom mer allmänt sociala kontexter.¹ Sedermera tar kristendomen över och modifierar denna tradition i formulerandet av *sina* föreställningar om gudomlighet, triumf och evigt liv, och korset och Kristi monogram införlivas i den konstnärliga motivrepertoaren.

Arkitekturmotiv återfinns redan i hellenistisk, senetruskisk och tidigromersk bildkonst (300–200-tal f Kr), särskilt inom gravkonsten, och de utgör ett präglade inslag i pompejanskt väggmålari av den 2:a–4:e stilen (ca 90 f Kr–79 e Kr), men det är först från slutet av 100-talet e Kr som man kan karakterisera dem som ett mer universellt konstfenomen. Arkitekturmotivens former och ikonografi utvecklas nu också mot en allt större monumentalitet, komplexitet och symbolladdning, och de tenderar alltmer att dra andra symbolmotiv till sig genom att erbjuda strukturer på vilka de kan arrangeras i meningsfulla mönster. Formellt tjänar arkitekturmotiven som bakgrunder och inramningar åt figurer och scener; endast i undantagsfall kan de förstås som representationer av faktiska byggnader. Tillsammans med de andra parafernaliomotiven bildar de programmatiska ramverk vilka reflekterar, specificerar och förstärker bilders huvudmotiv eller -teman, och därigenom ger fingervisningar om hur verken bör förstås kontextuellt, dvs vilka idéer, värderingar och trosuppfattningar som kommer till uttryck genom dem. Arkitekturmotiven tenderar att forma, ibland absolut, de kompositioner i vilka de ingår; de markerar nästan alltid status, exklusivitet och majestätisk upphöjdhet; och de förmedlar genomgående en atmosfär av högtidlighet, grandiositet och ”odödlighet”. Rent visuellt är arkitekturmotiven också avsedda att försköna, och de erbjuder ofta ett medel varigenom konstnärer kan visa sin skicklighet. En arkitekturram av det slag som ses i Bild 1 är i lika grad uttryck för konstnärens, beställarens och mottagarens höga status.

¹ En bred analys av dessa korrelationer presenteras av Versnel 1970, 58–65, 98–117, 365–397.

Bild 1: Elfenbensrelief (diptykpanel) föreställande kejsarinnan Ariadne; Konstantinopel, tidigt 500-tal; Wien, Kunsthistorisches Museum, Antikensammlung. Foto: Wikimedia Commons.

Arkitekturmotivens uppsving i senromersk tid var klart inspirerat av ett ökat konstnärligt utbyte mellan väst och öst – Mindre Asien, Syrien, Arabien – där bågar, arkader och edikulor sedan länge prydde monumental fasadarkitektur och gravmonument. Ett framträdande motiv hämtat från öst är den gavelfront om fyra kolonner och ett centralt bågvalv som varierande benämns syriskt, palatiale och ceremoniellt *fastigium*, och som kom att bli ett standardmotiv inom senantik kejsararkitektur (Bild 4): palatsen i Konstantinopel, Split och Ravenna hade varsitt *fastigium*, liksom Lateran-basilikan i Rom och Hagia Sophia i Konstantinopel.² Det palatiale *fastigium* var formellt och symboliskt en sammansmältning av tempelgavel- och portalmotiven. Triumfbågen, ett annat prominent motivtema inom senantik bildkonst, gav i sin tur namn åt den tidigkristna basilikans stora korbåge, *arcus maior*, där den symboliserade Kristi triumf och övergången mellan jordiskt och evigt liv.

Tre bildexempel

Den rika arkitekturstilen inom den östromerska konsten illustreras särskilt av de skulptorernas sarkofager. ”Musornas sarkofag” (Bild 2) utgör ett praktexempel på en kolonnsarkofag av en monumentaltyp som producerades huvudsakligen i Mindre Asien mellan ca 150 och 300. Karakteristiskt för denna sorts monument är det kontinuerliga arkitekturala ramverk i form av en nischarkad som omsluter figurer i separata och musselkrönta avdelningar likt gudar i tempelnischer. Arkitekturen präglas av djupt och intrikat borrarade sjok av akantusblad vilka i detta fall formas till rosetter ovanför kolonnerna. Medan musselmotivet är en traditionell transcendenssymbol, vilken kan ha haft sitt ursprung i tron att de döda färdades över, så symboliserar akantus- och rosettmotiven växlighet och regeneration.³ Musorna är ett apolloniskt tema, och representerar den bildning och visdom som varje romersk aristokrat idealiskt besatt, och för vilka han önskade

² För en illustrativ presentation av *fastigium*-motivets form, funktion och symbolik i senantik kejsararkitektur, se De Blaauw 2001; för motivets symboliska betydelser i den samtida bildkonsten, se t ex Kiilerich 2000, 276.

³ Elderkin 1935; och t ex Matz 1971, 103–108 (som vidare tolkar musselmotivet och det besläktade *clipeus*-motivet som eskatologiska symboler för ”privatapoteos”).

bli ihågkommen tillsammans med sina civila kvalitéer och gärningar.⁴ Genom att umgås med musorna, föreställde man sig, upptogs man i gudarnas odödliga sfär, och det är ett ganska vanligt tema inom den tidiga senantikens gravkonst. Nischarkadmotivet blomstrade sedan under 300–600-talen i allt slags konst och arkitektur: på polyteistiska och kristna sarkofager, på fasader till kyrkor, kapell, kloster, martyria, på triumfmonument och stadsportar, på predikstolar, biskopstroner, högaltarbaldakiner, relikvarier och brudskrin.

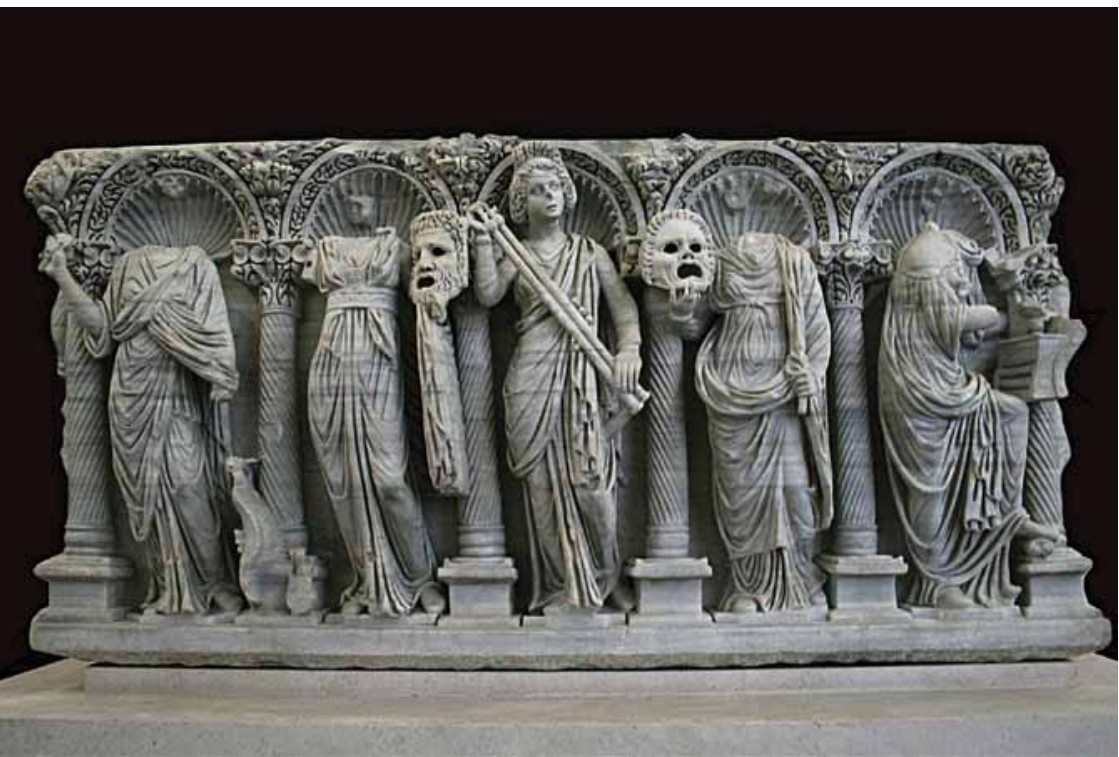

Bild 2: Musornas sarkofag; Mindre Asien eller Rom, ca 290; Rom, Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo alle Terme. Foto: Jean-Pol Grandmont/Wikimedia Commons.

⁴ För en bra framställning av detta tema, se Shelton 1983, 20–22.

Triumfbågmotivet kan exemplifieras av 354 års kronograf (Bild 3), ett illuminerat manuskript från Rom bevarat genom en handfull 1500–1600-talskopior. Kronografen består av en serie listor över kejsarliga födelsedagar och det astrologiska årets månader och dygn, åtföljda av bilder av de regerande kejsarna Constantius II och Gallus som konsuler (konsulstillträdena på nyåret invigde årscykeln), samt personifikationerna av Romarrikets huvudstäder. Ett visuellt dominerande inslag i kronografen är de fantasifulla arkitekturramar som inte endast tjänar till att försköna, utan också till att sammanbinda verkets innehållsliga teman – planeternas rörelser, tidens cykliska natur, det romerska imperiets utbredning och betydelse för upprätthållandet av den kosmiska ordningen – i en samlad, strukturell visualisering. Här ses de kejsarliga födelsedagslistorna, *Natales Caesarum*, för januari och augusti, presenterade i två kolumner inom ett ramverk om tre kolonner och två bågar krönta av ett välvt pediment. ”Gavelskulpturen” utgörs av en kejsare i halvformat, iförd militärdräkt, med huvudet omgärdat av en nimbus (gudomlig strålgång), hållande en Fenix-krönt glob (en symbol för transcendentalt och evigt härskarskap) i vänster hand, och lyftande höger hand i en maktgest. Den juvelsmyckade båge som välver sig över kejsaren kan liknas vid det stjärnbeströdda himlavalvet; tillsammans med de flankerande Victorior som håller lagerkvistar (en segersymbol) över honom, utgör den ett klassiskt inslag på romerska triumfbågar. Hela kompositionen för tankarna till just triumfbågar, och illustrerar hur segercentrerad den romerska kejsarmakten var vid denna tid.

Bild 3: 354 års kronograf, fol. 7: *Natales Caesarum*; Rom, 354; Vatikanen, Biblioteca Apostolica Vaticana. Foto: Wikimedia Commons.

Det palatiala *fastigium* med dess karakteristiska centralbågvalv återfinns på ett berömt *missorium* (ceremoniellt fat) skapat till minne av Theodosius I tioårsjubileum på den östromerska tronen år 388 (Bild 4). En Theodosius i övermänsklig skala ses trona hierarktiskt under bågen i bildmitten, flankerad av sina storleksmässigt graderade medkejsare Valentinianus II och Arcadius. De nimbus- och diademkrönte kejsarna bär militärmantel, medkejsarna därutöver härskarinsignier, och Theodosius överräcker en kodicill till en ämbetsman (i rangenlig skala) som

Bild 4: Theodosius I missorium, Konstantinopel eller Thessaloniki, 388; Madrid, Real Academia de la Historia. Foto: Wikimedia Commons.

träder inför honom med täckta händer. Gruppen inramas av medlemmar ur kejsargardet. Den ceremoniella scenen sker framför en arkitekturfront vars tredelade komposition understryker statusförhållandena mellan figurerna i enlighet med tidigbyzantiskt hovprotokoll. Den höga "triumfbågen" i mitten refererar till Theodosius som segerherre, medan *fastigium* som helhet samtidigt symboliserar kejsarens fysiska maktcentrum, det heliga palatset (*domus sacra*), och hans dynasti. De fruktbärande eroterna i det "himmelska" gavelfältet och jordegudinnan Tellus med lekande eroter i exerguens grönskande stycke natur illustrerar den universella välmåga som kejsaren och hans dynasti bringar.

De bilder jag har tagit upp här utgör bara ett litet axplock av ett stort studiematerial, men de illustrerar hur arkitekturmotiv kunde användas inom den senantika bildkonsten för att upphöja och föreviga människor, händelser, fenomen och idéer genom att gestalta dem som delar av meningsfullt arrangerade strukturer. I grunden handlar det om hur människan uppfattar och ordnar sin värld, hur hon finner på sätt att visualisera samband mellan dess olika plan. Det faktum att arkitekturmotiv kom att bli ett så utbrett fenomen i just senantikens konst visar inte bara på deras tidlöshet och universella symbolik, utan också på deras betydelse och relevans för de kollektiva behov, strävanden och ideologier som specifikt präglade denna sista, omvälvande period i Romarrikets historia.

Litteratur

- De Blaauw, S. 2001. Imperial connotations in Roman church interiors. The significance and effect of the Lateran *fastigium*, i *Imperial art as Christian art – Christian art as imperial art. Expression and meaning in art and architecture from Constantine to Justinian*, J.R. Brandt & O. Steen (red), (137–146). Roma.
- Elderkin, G.W. 1935. Architectural detail in antique sepulchral art. *American Journal of Archaeology* 39 (518–525).
- Kiilerich, B. 2000. Representing an emperor: style and meaning on the missorium of Theodosius I, i *El disco de Teodosio*, M. Almagro-Gorbea, J.M. Álvarez Martínez, J.M. Blázquez Martínez & S. Rovira (red), (273–280). Madrid.
- Matz, F. 1971. Stufen der Sepulkralsymbolik in der Kaiserzeit. *Archäologische Anzeiger* (102–116).

- Salzman, M.R. 1990. *On Roman time: the codex-calendar of 354 and the rhythms of urban life in late antiquity*. Berkely & Los Angeles.
- Shelton, K.J. 1983. The consular muse of Flavius Constantius. *The Art Bulletin* 65 (7–23).
- Smith, E.B. 1956. *Architectural symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*. New Jersey.
- Stern, H. 1953. *Le calendrier de 354. Étude sur son texte et sur ses illustrations*. Paris.
- Versnel, H.S. 1970. *Triumphus. An inquiry into the origin, development and meaning of the Roman triumph*. Leyden.
- Wiegartz, H. 1965. *Kleinasiatische Säulensarkophage: Untersuchungen zum Sarkophagtypus und zu den figürlichen Darstellungen*. Berlin.
- Wrede, H. 2001. *Senatorische Sarkophage Roms. Der Beitrag des Senatorenstandes zur römischen Kunst der hohen und späten Kaiserzeit*. Mainz.

Att skapa ett rum utan plats: Tangokulturen i Istanbul

ANNA-MARIA HÄLLGREN

Doktorand i konstvetenskap, Stockholms universitet. SFII stipendiat 2011

Det är tiden för den arabiska våren och medierna präglas av nyhetsrapporteringar från Tahrirtorget i Kairo.¹ Jag befinner mig i Istanbul, långt bort från Kairo, men också långt bort från det vardagliga Istanbul – trots att jag befinner mig mitt i staden, ett stenkast från Taksim. Utanför fönstren kan jag se hur staden plötsligt har ändrat skepnad. Borta är de ljus som nattetid ligger som en spräcklig matta över Istanbul, klättrande över skyskrapor, minareter och broar. Dagsljuset har fått hustak och skorstenar att framträda och gett tillbaka staden sina konturer. Vänder man blicken inåt, mot dansgolvet, ligger hälften av rummet fortfarande i ett artificiellt upplyst mörker. Men klockan närmar sig sju på morgonen och dagsljuset sträcker sig allt längre in över golvet. Alldeles i närheten, längs med huvudstråket İstiklâl Caddesi, har försäljarna av simitler – brödkringlorna som

¹ Arbetet med denna artikel gjordes möjligt genom ett stipendium från Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Jag vill även tacka Karl Fredrik Ahlmark, Magnus Bremmer och Petter Tistedt för värdefulla kommentarer.

säljs i stort sett överallt – rullat ut sina överfulla vagnar. Gatorna sopas och caféerna öppnar. Den sista tango spelas och det vanliga livet, det *andra* livet, tar vid.

Turkiets folkrikaste stad hör till en av Europas främsta tangometropoler. I synnerhet i området kring Taksimtorget anordnas flera danstillfällen varje kväll: på hotell, restauranger, caféer och enskilda tangoklubbar. Därtill arrangeras ett flertal tangofestivaler varje år, både på den europeiska och på den asiatiska sidan. Dansarnas intresse kan liknas vid en besatthet som kan tyckas gränsa till det patologiska – att helt enkelt *inte få nog*; att vilja dansa tango kväll efter kväll. Men hur kan tangons anmärkningsvärda genomslagskraft i Istanbul tolkas? Vad är det för utrymme som dansen gör anspråk på, när den samlar hundratals människor varje kväll på dansgolv utspridda över Istanbul? Lämnar tango något kvar när det vanliga livet, det *andra* livet, tar vid? Under en månad vistades jag i Istanbul i syfte att på plats studera den expanderande tangokulturen.

Dans i republiken

Tango i Turkiet är en del av en vidare nationell historia, som sträcker sig till 1900-talets första hälft. Efter det osmanska rikets fall och genom Mustafa Kemal Atatürks politiska inträde ägde en rad politiska, sociala och kulturella reformer rum. Turkiet skulle etableras som en modern, europeisk stat och det osmanska rikets religiösa värderingar vändas ryggen. Till de genomgripande reformer som genomfördes, hörde även subtilare förändringar som berörde exempelvis boendemiljöer och klädsel. Men även pardanser, som tango, swing och foxtrot, uppmuntrades inom ramen för reformarbetet. Till skillnad från folkdanserna, som formligen tycktes ta kontrollen över utövaren, ansågs pardanserna tvärt om främja självkontrollen (Yumul 2010, 352 ff). Historikern Arzu Öztürkmen har nyanserat denna tolkning genom att visa hur folkdanserna kunde utgöra ett medel att stärka den nationella identiteten under 1920-talet. Men hon har också lyft fram hur folkdanserna förändrades för att påminna mer om de västerländska pardanserna. Förutbestämthet framför improvisation, förfining framför spontanitet (Öztürkmen 2003). Men även om folkdanserna i sin modifierade form kunde väcka förhoppningar om disciplin och ordning, var det framförallt pardanserna som förknippades med de moraliska kvalitéer som gick i linje med den civiliseringsprocess som Atatürk förespråkade.

Atatürk visade själv ett stort intresse för tangomusiken, men symbolen för Turkiet som nationalstat kopplas idag också till själva dansen. I den massiva visuella kultur av monument, affischer och flaggor som erinrar om Atatürk, återfinns ett fotografi från 1929. Fotografiet visar Atatürk dansande med sin dotter på hennes bröllopsdag – det sägs att det är tango de dansar – och förekommer flitigt i olika tangosammanhang i Istanbul (Fig. 1). När jag besökte tangoskomakaren Necmi Usta i Tarlabası pryddes ett flertal reproduktioner av fotografiet verkstadens vägg. När jag gick förbi en av Istanbuls tangoskolor, *TangoJean* i Beyoğlu, återfanns fotografiet inramat. Fotografiet är en del av den intensifiering av bildvurmen kring Atatürk, som under 1990-talet blev ett svar på hur den politiska islam tog allt större utrymme i det offentliga livet under samma period (Özyürek 2006). Det är sannolikt att fotografiets närvaro i olika tangosammanhang är ett uttryck för dessa politiska sympatier, men ytterst förefaller det vara ett sätt att tydliggöra hur tangokulturen är en del av landets historia. Därmed kan den politiska arena som jag menar att tangon frigör för dagens Turkiet, ges ytterligare tyngd.

För att visa hur tangon kan tillskrivas politisk potential, vill jag återgå till min ambition att studera tangons exceptionella genomslagskraft i just Istanbul. Det var en ambition som på plats successivt blev alltmer problematisk. Var det överhuvudtaget möjligt att studera tangon i förhållande till en specifik plats? Det som utmärker tangon är i själva verket att tangokulturen i viss mening *saknar* en bestämd plats. Men det är också i relation till detta förhållande, som dansens genomslagskraft i Istanbul det senaste decenniet bör förstås.

Fig. 1. Det flitigt förekommande fotografiet av Atatürk, dansande på sin dotters bröllop.

Ett rum utan plats

Visserligen har dansen en alldeles särskild plats, ett epicentrum – Buenos Aires och området kring Río de la Plata, tangons födelseort under det sena 1800-talet. En plats, javisst. Men också en plats där en dans etablerades som på flera sätt skapade ett imaginärt rum av minnen från ett hemland långt borta från Buenos

Aires. Tangon skapades av slavar från Afrika och immigranter från Europa; av texter och melodier som återskapade platser bortom geografiskt räckhåll (Erradonera Betancour & Hasdell 2000). Tangons historia är onekligen en historia av exil. Musiken och dansen föddes ur exilen, men kunde också vara dess upphov – som i fallet med de musiker och dansare som under det tidiga 1900-talet emigrerade från Argentina och valde att söka efter lyckan i Nordamerika och Europa. I exilen blev både dansen och musiken, såväl under det tidiga 1900-talet som under det sena, ett sätt att ”återvända hem” för många av de argentinare som av politiska eller ekonomiska skäl inte kunde göra det i realiteten (Savigliano 1995, xiv). Tangons historia handlar därmed också om konsten att skapa ett eget rum, ett ständigt ”hemma” oberoende av en specifik plats.

Rotlösheten och platslösheten både utmärker och uppmuntras genom tango-kulturen idag. Rörligheten finns hos dansarna, varav ett stort antal regelbundet företar sig resor exklusivt i syfte att dansa argentinsk tango. En uppsjö av festivaler och tangomaratons uppmuntrar en ständig förflyttning. Oavsett om man befinner sig i Tokyo, Berlin eller Istanbul, är dansen densamma; de sociala koderna desamma; musiken densamma. Men varför göra sig besväret att företa sig långväga resor för att dansa en dans som ter sig snarlik oavsett var man befinner sig? Möjligheten att träffa nya dansare är givetvis en del av förklaringen, men den geografiska rörligheten hos dansarna är också en väsentlig del av det som upprätthåller tangokulturen som sådan. När tangofestivalerna understryker hur hundratal dansare av olika nationaliteter kommer att samlas för en viss festival, är det inte endast ett sätt att locka ytterligare dansare utan också ett medel att befästa kulturens globala karaktär. Den turkiska tangoföreningen El Encuentro understryker på sin hemsida hur alla kan dansa tango, liksom hur ”du kan dela din dans med vem som helst, var som helst i världen”.² Återigen utgör tangon ett rum utan plats. I ljuset av detta resonemang var det helt i sin ordning när ytterst få tog någon notis om att fönstren mot Bosporen snart immade igen under den båtmilonga som *TanGoToistanbul* arrangerade 2011. Sundet mellan Europa och Asien, kantat av 1400-talsborgen Rumelihisarı, patriciervillorna och Dolmabaches fasad, ägnades på sin höjd ett förstrött intresse. Inte ens innan fönstren hade blivit ogenomskinliga såg någon ut – endast in, mot ett dansgolv bokstavligen satt i rörelse.

² <http://www.tangoencuentro.com/English/mainpages/bizkimiz.html#vizyon> (2011-03-30).

Kulturen som präglas av både rotlöshet och platslöshet uppmuntras och befästs även genom sociala medier som *Flickr*, *Facebook* och *YouTube*, som till sin karaktär är globala. De utgör också ett forum för det fotografiska mediet, som är en betydande del av tangokulturen. Genom de sociala medierna sprids fotografier och videor från uppvisningar och danskvällar; de skapar en medvetenhet om vem som har befunnit sig var och när. Under min tid i Istanbul var kamerorna ständigt närvarande. Fotografierna publicerades kontinuerligt på *Facebook* och påminde om en specifik kväll och en plats som blev allt mindre specifik i takt med att fotografierna blev en del av den strida strömmen av fotografier från andra danskvällar. Fotografierna bär lika konforma drag som tango – samma poser, samma ansiktsuttryck, samma platslöshet. Tillsammans drar de gränserna för ett rum som saknar en bestämd, geografisk hemvist. För givetvis finns det gränser, de inte sällsynta emotionella kåserierna om tangos gränslöshet till trots.

Tangokulturen präglas av strikta hierarkier och det finns uttalade och outtalade regler om allt ifrån hur man bör bjuda upp – helst endast med en blick – till hur män respektive kvinnor bör vara klädda. En del aktiva dansare menar snarare att det handlar om en lek med stereotyper än om en reproduktion. Andra menar att de problem som kan urskiljas med dansen endast kan kritiseras *inifrån* tangokulturen och utifrån de premisser den har skapat. Först när klackarna är på kan könsstereotyperna ifrågasättas, med andra ord. Alldeles oavsett är tango inte längre en gatornas dans, tillgänglig för alla. Rörligheten kostar, liksom ett par exklusiva dansskor från *Comme il Faut*. Såväl i Istanbul som annorstädes hör de flesta tangodansare till en tämligen välutbildad medelklass. De ideal som har etablerats inom tangokulturen och som *El Encuentro* indirekt också sammanfattar på sin hemsida, vänder sig däremot explicit till alla: möjligheterna som följer med att kunna kommunicera bortom ord, liksom bortom de gränser som divergerande kulturell tillhörighet ofta kan innebära (Fig. 2).

Fig. 2. Fotografi från en milonga av dansaren och fotografen Cahit Sıtkı Pazvant.

Mellan världar

Turkiet och framförallt Istanbul har expanderat kraftigt under perioder och en rad olika kulturer och människor har sammanstrålat i mångmiljonstaden. Erfarenheter, minnen och sätt att leva har samlats sida vid sida. Istanbul är en rörlig stad. Det vore med andra ord anmärkningsvärt om Istanbul *inte* balanserade på gränser; *inte* befann sig mellan världar. Antropologen Yael Navaro-Yashin har påpekat hur det inte finns någon essentiell ”turkiskhet” att finna (Navaro-Yashin 2002, 13). Om den finns, finns den kanske här: mellan världar; mellan kulturer. Inom den samtida intellektuella och politiska diskussionen har varat på gränsen gärna urskiljts, som frågan huruvida Turkiet hör till Europa eller Asien, relationen mellan sekularisering och islam, skiljelinjen mellan reformister och reaktionärer. Skiljaktigheterna har diskuterats som något problematiskt, något som splittrar istället för att ena ett land som präglas av diametralt olika synsätt på vad modernisering och utveckling vill säga. Frågan om ett medlemskap i Europeiska Unionen har inte minst fäst uppmärksamheten vid frågor av dessa slag. Inom diskussionen har också fördelarna med varat på gränser uppmärksamats. Den ofta antagna motsättningen mellan islam och demokrati – en motsättning som med rätta bör kritiserats – har genom Turkiet mist något av sin kraft.³ Turkiet har utgjort ett föregångsland för de muslimer som strävar efter ett demokratiskt styrelseskick.

Den argentinska tango som dansas varje kväll runt om i Istanbul, är till sin karaktär mångtydig. Så var även den tango som Atatürk uppmuntrade under 1920-talet. För att återvända till den dåtida diskussionen om pardanser och folkdanser, var danserna kopplade till en uppdelning mellan förfining och spontanitet, förutbestämmdhet och improvisation. Vad som särskilde tangon i sammanhanget, var att den både var förfinad *och* spontan; förutbestämd *och* improviserad. För Atatürk var tangon som nämnts ett sätt att närma sig en västerländsk kultursfär. Men samtidigt som den dansande mannen var en man utan både mustasch och fez, fick han i sin förarroll också uttryck för den naturliga auktoritet han i egenskap av man och familjeförsörjare skulle sörja för (Yumul 2010, 357). Genom tangon gavs en möjlighet att vara både och – både ”tradi-

³ Se Elisabeth Özdalgas kritiska understreckare, ”Islam är inte immunt mot sekularisering”, SvD 27/8 2010.

tionell” och ”modern” – på samma sätt som den argentinska tangon ännu idag både är förfinad och spontan, förutbestämd och improviserad. Genom tangon kunde en hybridform inte bara tillåtas, utan även uppmuntras.

Tangon i Istanbul idag utgör ett vara mitt emellan det lokala och det globala, det nationella och det internationella. Å ena sidan har den turkiska tangokulturen en nationell särprägel. På tangoskolan *TangoJean* sitter som nämnts det inramade fotografiet av den dansande Atatürk; dansföreningen *TangoTürk* understryker sin nationella identitet inte endast genom sitt namn utan också genom sin logga, där bokstaven ü formas av den turkiska flaggans vita halvmåne och femuddiga stjärna (Fig. 3); under dansuppvisningarna förekommer inslag av traditionell turkisk musik och folkdans; tangofestivalen *TanGoToIstanbul* anordnar gemensamma besök till ett par av Istanbuls sevärdheter. Å andra sidan utgör den turkiska tangokulturen också en tydlig del av den internationella tangokulturen, genom att uppmuntra rörligheten av dansare – såväl en rent fysisk som medierad rörlighet. Ur detta perspektiv blir Istanbul *både* geografiskt och kulturhistoriskt förankrat *och* ett rum utan specifik plats.

Fig. 3. Dansföreningen *TangoTürks* logga (med tillstånd från föreningen).

De kilometer som dansarna har rört sig över golvet innan det vanliga livet – det *andra* livet – tar vid, lämnar onekligen sina spår. När UNESCO deklarerade tangon som världsarv 2009, nämndes i nomineringen vikten av att uppmärksamma den form av identitet som tangon uppmuntrar och som utmärks av en kulturell mångfald: ”Cultural diversity, in fact, belongs to its roots”. Men det är också något som hör till dess framtid och som är av akut relevans idag, när det islamiska Rättvis- och utvecklingspartiets (AKP) tycks ställa ifråga Turkiets roll som föregångsland för ett demokratiskt, islamskt styrelseskick.

Under min tid i Istanbul, när rapporteringarna kring den stegrande utvecklingen på Tahrirtorget aldrig föreföll sina, kom jag att tänka på det citat som tillskrivits den politiske filosofen och aktivisten Emma Goldman: ”Det är inte min revolution om jag inte kan dansa till den”. Citatet härrör till en passage i Goldmans memoarer där författaren upprört redogör för hur hennes utlevda dansglädje inte ansågs passande för en politisk agitator. Men som Goldman låter

citera sig själv: ”Jag vill ha frihet, rätt till självförverkligande, allas rätt till vackra, strålande ting.” Så vill hon leva, ”trots hela världen – fångelser, förföljelser, allt” (Goldman 1931; 1976, 56 f). För Goldman var dansen en politisk symbol. Den argentinska tangon kan knappast göra något anspråk på att förändra världen. Men den kan erbjuda den ram som krävs för att dansande kroppar kan bli politiska: där varat mitt i, mitt emellan, kan stärkas och uppmuntras.

Litteraturlista

- Erradonea Betancour A. & Hasdell P. 2000. Tango: A Choreography of Urban Displacement, i *White Papers, Black Magic: Architecture, Race, Culture*, L Naa Norle Lokko (ed). London.
- Goldman, E. 1931; 1976. *Anarkistiska minnen*. Göteborg.
- Navaro-Yashin Y. 2002. *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton.
- Savigliano, M. 1995, *Tango and the Political Economy of Passion*. Boulder.
- Yumul, A. 2010. Fashioning the Turkish Body Politic, i *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, C. Kerslake mfl. (red). Oxford.
- Özdalga E. 2010, Islam är inte immunt mot sekularisering. SvD 27/8
- Öztürkmen, A. 2003. Modern Dance *Alla Turca*: Transforming Ottoman Dance in Early Republican Turkey. *Dance Research Journal*, 35/1.
- Özyürek, E. 2006. *Nostalgia for the Modern: State Secularism and Everyday Politics in Turkey*. Durham.

SFII stipendiater hösten 2011 och våren 2012

Per-Erik Nilsson

Doktorand vid teologiska institutionen, Uppsala universitet inom ämnet religionshistoria, "Impact of Religion". Stipendiet i Istanbul berör ett framtida postdoc projekt om samtida nationell identitet i Turkiet. Ämnet med titeln "Secularism & Nation in Contemporary Turkey" fokuserar på sekularism som politisk strategi och identitet bland sekularistiska grupper, intresseorganisationer, intellektuella och politiska partier.

Izabella Borzecka

Mastersstudent vid konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. Stipendietiden ägnades åt masteruppsatsen med den preliminära titeln "Hagia Sofia/Aya Sofya: uppfattningar om öst till väst". Den handlar om hur uppfattningen och kunskapsproduktionen av Hagia Sofias kvarvarande kristna interiör upplevs av västerländska besökare efter 1453 då Hagia Sofia blir moské. Utifrån reseskildringar, teckningar och andra historiska dokument analyseras hur en västerländsk uppfattning av Hagia Sofias nya identitet kolliderar med den islamska och osmanska historieskrivningen som legitimerar bevarandet av kristna bilder under fyra sekel.

Axel Frejman

Mastersstudent vid institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Stipendietiden ägnades åt masteruppsatsen med titeln "Religious continuity through space: Four phases in the history of Labraunda". Uppsatsen behandlar religiöst viktiga områden i den antika helgedomen Labraunda i sydvästra Turkiet. Utifrån ett rumsligt perspektiv granskas främst den arkitektoniska utvecklingen. Resultaten visar att en utveckling genom rummet kan ses, från den kluvna klippan som tros vara helgedomens ursprung, till de två kyrkorna som ligger utanför den antika temenosmuren.

Kjell Ljungberg

Mastersstudent vid historiska institutionen, Stockholms universitet. Använde stipendietiden till att avsluta arbetet med en masteruppsats om hur svenska resenärer och diplomater skildrar mötet med Istanbul under perioden 1915–1934. Både tid och plats är på olika sätt ambivalenta, vilket är en viktig utgångspunkt för undersökningen. Begrepp som "Öst", "Väst", tradition och modernitet spelar en avgörande roll i analysen.

Bahar Ay

Mastersstudent med anknytning till institutionen för freds- och konfliktforskning och den statsvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet. Programinriktningen är euroasiatiska studier med den individuella titeln "Gender equality in the Turkish Parliament. Field study based on NGOs and MPs personal experiences". Syftet med forskningen var att förstå anledningen till kvinnors underrepresentation i turkiskt parlament samt att undersöka parlamentets samarbete med olika kvinnoorganisationer som strävar för jämställdhet.

Daniel Henningsson

Mastersstudent vid institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Ämnet är inom antikens kultur och samhällsliv med inriktning mot Främre Orientens forntida historia. Forskningsprojektet heter *"Ex Oriente lux? Kopplingar mellan det västra och östra Medelhavsområdet under perioden 1500–500 f.Kr."*. Folkvandringarna som kännetecknar slutet av bronsåldern i det östra Medelhavsområdet studeras. Bland dessa folkslag återfinns bland andra akajerna, etruskerna och filistéerna. Syftet är att öka förståelsen av det inflytande Främre Orientens högkulturer haft i "Västerlandet".

Joakim Parslow

Doktorand med anknytning till Oslo universitet och Washington universitet. Tiden vid SFII ägnades åt arbetet med avhandlingen "Law on the Barricades: The Politics of Exceptional Justice in Turkey and Egypt, 1950–1990." Avhandlingen undersöker hur frekvent användning av rättegångar gentemot civila av militär och säkerhetstjänst i Turkiet och Egypten, formades av, och i sin tur formade, relationen lagen-staten. Studierna visar att tidiga karriärval gjorda av jurister och statsledare bestämmer deras förhållningssätt under senare politiska kriser och får advokater och domare att antingen acceptera eller motsätta sig undantagslagar.

Anne Ross Solberg

Doktorand i religionsvetenskap vid Södertörns högskola. Stipendietiden ägnades åt doktorandstudier. Avhandlingens preliminära titel är "An Invitation to the Truth: The Harun Yahya da'wah Enterprise". Forskningen fokuserar på Harun Yahya-rörelsen som leds av den turkiska författaren och religiöse ledaren Adnan Oktar och som förespråkar kreationism, Mahdism och ny-ottomanism genom sin globala publikationsverksamhet.

Litteratur och kultur

Osman Ikiz: Rüzgârların Yolunda: Fotoğraf Sanatçısı, Şair Lütfi Özkök

Ikizbooks, 2011, 326 s. (I vindarnas väg: Fotokonstnären och poeten Lütfi Özkök)

RECENSION AV MATS MÜLLERN

Doktorand i turkiska, Uppsala

För den som intresserat sig för de sanningen att säga ganska sparsamma kulturella förbindelserna mellan Turkiet och Sverige under senare delen av 1900-talet är det ett fåtal namn som återkommer. Förutom författarna Demir Özlü, Özkan Mert och paret Karabuda är det fotografen och poeten Lütfi Özkök som gjort sig ett namn i Sverige. Som fotograf har Lütfi Özkök sedan tidigt 1950-tal med stor framgång odlat en alldeles särskild specialitet: porträtt av författare. Många av hans karakteristiskt inträngande porträtt av sådana författare som Samuel Beckett, René Char, Gunnar Ekelöf och Melih Cevdet Anday har nått klassikerstatus, och under åren har Lütfi Özkök i sin egenskap av fotograf erhållit åtskilliga tungt vägande svenska och internationella utmärkelser: den svenska kungliga medaljen Illis Quorum, pris av Svenska Akademien och De Nio med flera.

Som svensk kulturpersonlighet torde Lütfi Özkök dock ännu för många svenskar vara tämligen okänd, och det är med stor glädje man hälsar en alldeles nyskriven biografi över denne framgångsrike sverigeturk välkommen. *Rüzgârların Yolunda* (I vindarnas väg) är skriven av Osman Ikiz, främst känd som journalist på bland annat Sveriges Radio. Boken är visserligen skriven på turkiska och utgiven på ett litet förlag, men en svensk översättning är redan utlovad. Det är en på många sätt attraktiv bok som erbjuds läsaren. Den är till sin karaktär en

biografi, men stilen är journalistiskt lättflytande och elegant, och bildmaterialet är som det anstår en biografi över en framgångsrik fotograf mycket rikt, vilket gör det till ett nöje bara att bläddra i boken.

Det är ett intressant och färgstarkt liv som berättas i denna populärt hållna biografi. Lütfti Özkök föds i Istanbul på 1920-talet och växer upp i stadsdelen Feriköy, nuvarande Kurtuluş. Familjen har anor från den turkiska minoriteten i Rumänien, och även några droppar tatariskt blod rinner i släktens ådror. Barn-
domen i det mångkulturella Feriköy med flera kristna minoriteter tycks ha varit tämligen lycklig. Redan i tioårsåldern får Lütfti sin första kamera i present av sin far, en gåva som många år senare ska visa sig närmast profetisk, då fotografering långt senare blir den vuxne Lütfts yrke.

I ungdomens, det vill säga 1930- och det tidiga 1940-talets Istanbul, är det annars främst litteraturen som tilldrar sig den unge Lütfts intresse. Som gymnasist vid gymnasierna i Vefa och Taksim ger han tillsammans med likasinnade kamrater till och med ut några nummer av en litterär tidskrift. Efter gymnasiet studerar han franska i Istanbul, och det är fransk kultur och litteratur som blir hans första lidelse. Under brinnande världskrig studerar han till ingenjör i Wien, men efter några ytterligare år av franskastudier i Istanbul börjar Lütfti 1949 studera fransk litteratur och kulturhistoria i Paris, och det är där han kommer att träffa sin blivande svenska fru Anne-Marie, som får honom att 1950 flytta till Sverige.

Som nybliven svensk får den unge Lütfti arbete med att rita och bygga modeller på ett stadsplanekontor, men det är litteraturen som fortsätter vara hans främsta intresse. Tillsammans med sin fru Anne-Marie översätter han fransk poesi till turkiska och turkisk poesi till svenska, vilket resulterade i volymen *Brödet och Kärleken*, först utgiven på Metamorfoz 1953, men utvidgad och återutgiven 1976.

När en turkisk tidskrift på 1950-talet även önskade bilder på de författare Lütfti föreslog tog han på allvar upp fotograferingen, som sedermera skulle bli hans yrke, och resten kan idag betecknas som historia. Under 1960-talet etablerar sig Lütfti som den främste författarfotografen, och hans porträtt blir med tiden så berömda att författarna själva anser det vara ett adelsmärke att ha blivit porträtterad av denne turkiske mästereffekt.

Det är många fina scener och minnen som fascinerar i denna biografi. År 1958 är den sägenomspunne turkiske poeten Nâzım Hikmet på Sverigebesök. Han levde vid denna tid i landsflykt i Moskva, och när han under en middag på restaurang Cattelin fick frågan av tvehågsna svenska intellektuella om huruvida Sovjetunionen var ett paradiset på jorden eller ett helvete svarade han att han inte

visste, men en sak var han i alla fall säker på: där fanns inga restauranger som kunde mäta sig med Cattelin. År 1960 glömmar Lütfi att sätta film i kameran när han ska fotografera Marc Chagall, men mötena med de franska författarna Samuel Beckett och René Char gick desto bättre, och särskilt hans porträtt av Beckett har med rätta blivit berömda.

Med tiden fick Lütfi Özkök nära förbindelser med Artur Lundkvist och Svenska Akademien, men försöken att lansera poeten Fazıl Hüsnü Dağlarca och romanförfattaren Kemal Tahir som nobelpriskandidater rann ut i sanden. Den eviga frågan bland turkar om varför Yaşar Kemal aldrig fick nobelpriset får inte heller i denna bok någon riktig förklaring, och det skulle dröja ända till 2006 innan Turkiet fick sin förste nobelpristagare i litteratur med Orhan Pamuk.

Osman Ikiz bok sträcker sig fram till år 2011, då Lütfi Özkök fyllde 88 år. Vid den åldern var Lütfi en gammal erfaren och vis man, som kunde se tillbaka på ett oerhört rikt liv som han sammanfattat i en av sina dikter på turkiska, där han säger att han föddes i Istanbul, fann kärleken i Paris och sig själv i Stockholm. Lütfi Özkök är en gränsöverskridare i flera bemärkelser; dels i en geografisk bemärkelse i det att han delade sitt liv mellan Turkiet, Frankrike och Sverige, dels i en mer konstnärlig bemärkelse i det att han kallats en fotograf som egentligen var poet, något som många menat vara en förklaring till hans framgångar som författarfotograf. Själv kallade han sig en poet med fotograferingen som yrke, och det är en av förtjänsterna i Osman Ikiz bok att den lyfter fram även poeten, översättaren och introduktören Lütfi Özkök, sidor som är mindre kända, åtminstone i Sverige. Det finns ett par volymer med hans poesi på svenska, och i Turkiet gav det ansedda förlaget Yapı Kredi på 1990-talet ut hans samlade dikter på turkiska, ett erkännande så gott som något.

Osman Ikiz bok är ett välskrivet bidrag till kännedomen om en turk som på ett betydelsefullt sätt bidragit till flera sidor av det svenska kulturlivet. Det är en elegant skriven biografi och en vänbok, vars lediga och otvungna stil nästan ger intryck av att boken har kommit till vid någon av de middagskonversationer som finns rikligt avbildade i boken. Men även om det är en vänbok, växer den utöver både vänbokens och biografins ramar och växer ut till något mer betydelsefullt; ett stycke både svensk och turkisk kulturhistoria med många intressanta aspekter. Den utlovade svenska översättningen emotes med stort intresse, och ska man nödvändigtvis komma med något klagomål på denna fina bok så är en ödmjuk önskan från vän av ordning en noggrann, kronologisk bibliografi.

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul 50 år. En jubileumsskrift

Red. G. Widgren, M. Boquist, K. Ådahl. 2012

PRESENTATION AV HELENA BANI-SHORAKA

Lektor i iranska språk, Uppsala universitet

I samband med Istanbulinstitutets 50-årsjubileum utkom en jubileumsskrift lagom till de stora festligheterna i Istanbul. Efter en kort inledning av SFII:s ordförande Karin Rudebeck följer två lite längre avsnitt. Det första avsnittet beskriver Dragomanhuset och dess bitvis rafflande historia, med ombyggnationer, renoveringar och enträgna kamp för överlevnad. Texten är mycket informativ i sina beskrivningar och kompletteras med ritningar från tidigare sekler men också fotografier från de fem gångna årtiondena. Det andra avsnittet beskriver Istanbulinstitutets aktuella verksamhet med förutsättningar och utmaningar framöver, även här kompletterat med ett stort antal fotografier och några planritningar. Den vetgirige och av SFII intresserade får här en tillbakablick och en framåtblick i en välbalanserad blandning. Jubileumsskriften innehåller till sist en sammanfattning på engelska vilket gör att den i helhet känns som informativ och trevlig läsning för intresserade både i och utanför Sverige.

Turkish Immigrant Literature in Diaspora

Onlineartikel i Turkish Book Review

ABSTRAKT AV FÖRFATTAREN JITKA ZAMRAZILAOVA JAKMYR

Fil. doktor i turkologi

För närvarande lever flera miljoner immigranter från Turkiet i diaspora, de flesta i Västeuropa. De flesta var antingen arbetsinvandrare eller politiska flyktingar. Turkiska arbetsmigranter började snart uttrycka sina erfarenheter i litterära former – först korta observationer och dikter, men snart uppstod en ny litterär trend – noveller och romaner som väckte allmänt intresse även hos tyska läsare. Några skrevs på turkiska, andra på omgivningens språk. Denna ”gäst-litteratur” kallades också ”Betroffenheitslitteratur” eftersom den uttryckte turkarnas känsla av att vara diskriminerade.

För närvarande utgör den turkiska litteraturen skriven i diaspora en viktig del av samtidig turkisk litteratur. För situationen i Sverige är det stora antalet politiska flyktingar typisk. I landet finns också ett antal turkiska arbetsmigranter, men en genre av ”gäst-litteratur” som vi känner från t.ex. Tyskland utvecklades aldrig här. Några framstående representanter för litteratur skriven på turkiska i Sverige är Demir Özlü, Hamdi Özyurt. I artikeln behandlas endast författare som skriver på turkiska.

Jitka Zamrazilaova Jakmyr har en fil. doktor i turkologi vid Prags universitet. *Läs hela hennes intressanta artikel online:*

<http://www.turkishbookreview.com/turkish-immigrant-literature-in-diaspora>

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul (SFII) bildades 1962 för att främja svensk och nordisk forskning i och om Turkiet, Främre Orienten och Centralasien, främst inom humaniora och samhällsvetenskap.

I institutets verksamhet ingår konferenser, seminarier och symposier, projektarbeten, doktorand- och magisterkurser, föreläsningsserier samt viss publice-ringsverksamhet. SFII delar varje år ut ett antal stipendier. Institutet har många gäster och besökare och uthyrning av gästrummen spelar en viktig roll i detta.

SFII:s forskarkollegium väljer styrelsen, vars ordförande utses av regeringen. Verksamheten finansieras huvudsakligen av Utbildningsdepartementet.

På Forskningsinstitutets hemsida finns information om bl.a. program, projekt, publikationer, stipendier, styrelse och forskarkollegium samt verksamhets-berättelser.

Hemsida: www.srii.org

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul
/The Swedish Research Institute in Istanbul

P.k. 125 Beyoğlu

TR-344 33 Istanbul

Gatuadress: İstiklal Caddesi 247

Tünel, Istanbul

Tel: +90 212 252 41 19

Fax: +90 212 249 79 67

E-post: info@srii.org.tr

Direktör: Professor Birgit Schlyter (birgits@sri.org.tr)

Vice direktör: Marianne Boqvist (maboqvist@gmail.com)

Kanslist: Helin Şemmikanlı (helins@sri.org.tr)

Biblioteksansvarig: Birgitta Kurultay (birgitta.kurultay@sri.org.tr)

Kansli i Stockholm

Skeppargatan 8

114 52 Stockholm

Tel: +46 8 662 75 70

Fax: 08-665 3133

E-post: sfii@swipnet.se

Kanslist: Lena Andersson

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner är en stödförening till institutet som bildades 1988. Ordförande är Johan Mårtelius. Föreningen arrangerar egna kulturprogram med anknytning till Forskningsinstitutets verksamhetsområde. Medlemskap erhålls genom insättning av årsavgiften 200 kronor på Föreningens postgiro. På Vänföreningens hemsida finns information om program, föreningens resestipendium, medlemskap samt senaste verksamhetsberättelsen.

Hemsida: www.istanbulvanner.se

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner